

SZLÁV KULTÚRÁK, IRODALMAK
ÉS NYELVEK

TANULMÁNYKÖTET

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA
SYMPOSIA SLAVICA

**SZLÁV KULTÚRÁK, IRODALMAK
ÉS NYELVEK**

TANULMÁNYKÖTET

SZERKESZTETTE
Urkom Aleksander

ELTE BTK
Szláv Filológiai Tanszék
Budapest, 2017

A KIADVÁNY TÁMOGATÓI
Pomáz Város Önkormányzata
Pomázi Szerb Nemzetiségi Önkormányzat
Terézvárosi Szerb Önkormányzat

SZAKMAI LEKTOROK
Horváth Futó Hargita
Láncz Irén

MŰSZAKI SZERKESZTŐ ÉS TÖRDELO
Janiec-Nyitrai Agnieszka

© Szerzők, szerkesztő

Kiadja az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszéke
Felelős kiadó a Szláv Filológiai Tanszék vezetője
Sorozatszerkesztő Lukács István
A borítót tervezte Sellyei Tamás Ottó
Nyomdai kivitelezés Robinco Kft.
ISSN 1789-3976
ISBN 978-963-284-924-9

TARTALOM

URKOM ALEKSANDER

Előszó7

CSÁSZÁRI ÉVA

Családnév magyarosítások Répáshután9

DUDÁS ELŐD

Magyar hatás a 16. századi kaj-horvát
helyesírásban19

DUDÁS MÁRIA

Színesen szólnak a magyar és bolgár frazémák.....29

FEDOSZOV OLEG

Szláv jövevényfrazémák Bárdosi Vilmos új szótárában
(magyar-szláv frazeológiai párhuzamok)47

ISTVÁN ANNA

Jozef Ignác Bajza és Faludi Ferenc65

JANIEC-NYITRAI AGNIESZKA

A mindennapok csapdájában. Egzisztenciális elemek
Karel Čapek és Milan Kundera válogatott
elbeszéléseiben77

KISS SZEMÁN RÓBERT

A nemzeti emblematizmus sajátosságai Kollár *Szlávia*
leányában némely szerb (illír) példa alapján89

LUKÁCS ISTVÁN

Miroslav Krleža és a film.....103

LUKÁCSNÉ BAJZEK MÁRIA

Küzmics István Újszövetség-fordításának lehetséges magyar mintái113

MENYHÁRT KRISZTINA

A bolgár nemzetiség nyelvi helyzete a demográfiai és nyelvészeti kutatások tükrében.....127

PAVIČIĆ MLADEN

Esterházy Péter *A szív segédigéi* című regényének két, Jože Hradil által készített fordítása145

URKOM ALEKSANDER

Modern technológiák az idegen nyelv oktatásában163

VIG ISTVÁN

Pünkösöd, barát, mise, ádvent

Megjegyzések a magyar keresztény terminológia néhány szavának eredetével kapcsolatban177

ZSILÁK MÁRIA

Az alföldi szlovákság szerb kapcsolatai189

Előszó

Az ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézetének Szláv Filológiai Tanszéke 2016-tól egy új, a szláv kultúrák, irodalmak és nyelvek iránti érdeklődést felkeltő rendezvénysorozatot indított útjára, *Szláv kultúrák, irodalmak és nyelvek* címmel. A rendezvénysorozat célja a szlavisztikai diszciplína eredményeinek szélesebb körű hazai népszerűsítése, a Szláv Filológiai Tanszék oktatói tudományos munkásságának és kutatási területeinek prezentálása, nem utolsósorban az ELTE BTK szlavisztikai programjai iránti érdeklődés felkeltése.

Rendezvénysorozatunk első helyszíne 2016. szeptember 28-án Pomáz volt. A tanszék oktatói egy rendhagyó és elegáns környezetben, a Teleki-Wattay Kastélyszállóban gyűltek össze, hogy egy egész napos konferencia keretei között népes közönség előtt beszéljenek kedves témáikról, s adjanak számot legújabb szlavisztikai kutatási eredményeikről.

A tudományos konferenciát külön is támogatta Pomáz városa, valamint a Pomázi Szerb Kisebbségi Önkormányzat. Ez utóbbi szervezett a Szláv Filológiai Tanszéknek és a szerb szaknak régóta élő aktív kapcsolata van.

A rendezvénysorozat soron következő konferenciái mind tematikusak lesznek, ám a pomázi nem volt az, így e kötet címéül az újszerű, tudománynépszerűsítő kezdeményezés alcímét választottuk: *Szláv kultúrák, irodalmak és nyelvek*.

Urkom Aleksander

Családnév magyarosítások Répáshután

CSÁSZÁRI ÉVA

Obec Répašská Huta na základe faktorov etnokultúrneho modelu patrí do podskupiny Bukového pohoria jazykového ostrovu Boršodsko-abovsko-zemplínskej župy. Obyvatelia slovenského pôvodu do značnej miery podľahli hnutiu, ktoré smerovalo na pomaďarčovanie priezvisk. V štúdiu sa pokúsime o predstavenie historických i spoločenských príčin, ktoré ovplyvňovali tento proces, pritom znázorňujeme trojčlenný model obsahujúci tie faktory, ktoré vyvolávali snahu o zmenu priezviska. Na základe konkrétnych príkladov zobrazujeme proces zmeny priezvisk a jeho výsledky v skúmanej lokalite.

Az északkelet magyarországi, Borsod-Abaúj- Zemplén megyei nyelvsziget hegyvidéki csoportjának bükkí alcsoportjába tartozó Répáshuta szlovák ajkú lakosságát nagymértékben érintette az 1896-tól kezdődő névmagyarosítási mozgalom. Ennek keretén belül a lakosság számos szlovák, ill. német hangzású családnévet cserélt magyar hangzásúra. A tanulmány rávilágít a történelmi és társadalmi okokra, amelyek befolyásolhatták a névmagyarosítási folyamatot, bemutatja azt a háromtagú modellt (mindenkori kormány - társadalmi erőter - egyén), amely magába foglalja a névmagyarosítási szándékot kiváltó tényezőket, majd konkrét példákön vezeti le a répáshutai névmagyarosítási folyamatot. Az egyházi és a polgári anyakönyvek adatai alapján egészében szemlélteti a répáshutai szlovák családnév-változtatását.

KIÚTÓVÉ SZÓVÁ: Répašská Huta, slovenská národnosť v Maďarsku, pomaďarčovanie priezvisk, alogénna skupina ľudí

KULCSSZAVAK: Répáshuta, magyarországi szlovák kisebbség, családnév magyarosítás, allogén népcsoport

Jelen tanulmány Répáshuta szlovák lakosságának családnév-magyarosítási mozgalmát és annak eredményét szeretné feltérképezni.

A magyarországi szlovákságra vonatkozó viszonylag szerény mennyiségű család- és helynévkutatósi eredmények közül meg kell említenünk Vincent Blanár monográfiáját (BLANÁR, 1950), Gyivicsán Anna kiskőrösi, csömöri és glo-

bálisan a magyarországi szlovák családnév-anyaggal foglalkozó tanulmányait (GYIVICSÁN, 2003, 2008, 20015), Mizser Lajos (MIZSER, 2000, 2008), Králik Aladár (KRÁLIK 1988) hasonló vonatkozású munkáit, ill. a családnév kutatás legfrissebb eredményét, a Csabai családnévek monográfiát (GYIVICSÁN, CHLEBNICKÝ, TUSKA, UHRIN, VALENTOVÁ, 2015). A bükki szlovák települések családnév-magyarosítási folyamatával, ill. a földrajzi nevek eredetének vizsgálatával jelen tanulmány szerzője foglalkozik (CSÁSZÁRI, 2011, 2013, 2015).

A Bükk-hegységben fekvő Répáshuta már 1766 óta lakott terület volt. Megalakulása az erdei munkáknak és az üveggyártásnak köszönhető. A települést 1790-ben nevezték el hivatalosan Répáshutának. Szlovák ajkú lakossága Szepes, Nógrád, Gömör, Abaúj és Zólyom megyéből, továbbá Morvaországból, illetve a szomszédos Diósgyőrből és Hámorból származott (VERES, 1984: 24-29). Azaz amíg a szomszédos Bükk-szentkereszt (egykori Újhuta) a Felső-Magyarország sokszínűségét mutatta a lakosság származási helye és az annak megfelelő nyelvjárási sajátosságai alapján, addig Ó- és Répáshuta lakossága csupán 4-5 észak-magyarországi vármegyéből származott (VERES, 2003: 46).

Répáshuta etnokulturális modellje több tényezőből tevődik össze: földrajzi elhelyezkedés szempontjából az Északkelet Magyarországi, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei nyelvsziget hegyvidéki csoportjának bükki alcsoportjába tartozó település. Gazdaságilag nem volt önellátó, a közösségre vonatkozó tényezők szerint lakosai az anyaetnikum tágabb, egymástól távolabb eső területeiről települtek be, kislétszámú közösség, felekezetiileg római katolikus, a múltban a nemzetiségi intézmények hiánya jellemezte, a szlovák közösség törekszik a nyelvi és kulturális örökség megőrzésére. Bükk-szentlászlóval és Bükk-szentkereszttel együtt a bükki ipartelepülések csoportjába illeszkedik (GYIVICSÁN, 1999: 15-19).

A magyarországi szlovákság családnév rendszerének eddigi vizsgálatai azt bizonyítják, hogy az általánosan elterjedt, egyéni megkülönböztető jelzőkből, foglalkozást jelentő

nevekből, keresztnevekből stb. kialakult családnevek mellett nem kis mértékben találunk a származás, ill. a vándorlás során ideiglenes letelepedési helyre utaló neveket is. Ilyenek például a földrajzi nevekből képzett családnevek: Andovce – Andó; Skalica – Szkaliczki (Nyitra vármegye); Badín – Bagyinka; Babiná – Babinszki (Zólyom vármegye); Drienovo – Drienyovszki; Čelovce – Cselovszki; Žibritov- Zsibrita (Hont vármegye); Žilina – Zsilinszki (Trencsén vármegye). Lehetnek továbbá földrajzi táj, középkori közigazgatási tagolódás kifejezői is: Oravec (árvai), Lipták (liptói), Turcsan (túróci), Szpisjak (szepesi), ill. utalhatnak migrációs állomásra is: Acsai (Acsa) – Boldoczki (Boldog) – Bánszki (Bánk) – Botyánszki (Örbottyán) – Csúvárszky (Csővár) – Gutyan (Galgaguta) – Irsan (Albertirsa) – Legénszki (Legénd) – Szirácky (Szirák). A palettát tovább színesítik a német hangzású nevek (Frídel, Offertáler, Sír /Schir, Sproch), melyekben a bükki üvegghuták lakosai is bővelkedtek (GYIVICSÁN, 2015: 228-241).

Míg az alföldi szlovákság körében elterjedtek a származásra utaló családnevek, amelyek segíthetik az ősök pontosan nem tisztázott származásának felderítését, addig a bükki szlovákság körében származási helyre utaló nevet elvétele találunk (kivételt képez a mindhárom településen elterjedt Orliczki vezetéknev, amelyet nagy valószínűséggel a csehországi Orlice folyó motiválhatott. Részletesebben a bükki hutatelepülések (Bükkszentlászló, Bükkszentkereszt és Répás-huta), továbbá Ómassa és Hámor (ma Alsó- és Felsőhámor) lakosságának származásáról Sipos István monográfiájában tájékozódhatunk (SIPOS, 1958: 39-110). A szerző a történelmi források segítségével és az egyházi anyakönyvekben rögzített nevek nyelvészeti elemzése alapján térképezte fel a szóban forgó település lakosainak eredetét.

A névmagyarosítási mozgalmak történelmi, társadalmi háttéréről és modellezéséről Kozma István, Karády Viktor és Farkas Tamás tanulmányaiban olvashatunk. A névmagyarosítási mozgalmak csúcs- és mélypontjai összefüggnek a 19-20. század történelmi, etnikai, vallási és kisebbségi politika irányzataival (KOZMA, 2002: 41-42). Répás-huta esetében az

első csúcspontot a névmagyarosítás folyamatában az 1896. év, azaz a millennium jelentette.

Kiket is érintett legnagyobb mértékben a családnév magyarosítás? Elsősorban ún. allogén (allogén háttérű) társadalmi csoportokat, azaz olyan társadalmi csoportokat, mint például a nemzeti kisebbségek (ide sorolandó a magyarországi szlovákság is), idegen ajkúak, nem magyarok, nem magyar származásúak, nem magyar kulturális háttérű, nem magyar nevű csoportok, nemzeti kisebbségek és ezek leszármazottai (KOZMA, 2002: 41).

Kutatásunk az egyházi és állami anyakönyvekben rögzített családnévanyagon alapul. Célunk, hogy bemutassuk a Répáshután lezajlott családnév-magyarosítási folyamatot és annak eredményeit, ill. amennyire lehetséges, az okait is feltárjuk ennek az átlagostól nagyobb, mondhatni tömeges mértékben megvalósuló családnév változtatási tendenciának a бүккi hutateleпүлéseken, konkrétan Répáshután.

A répáshutai szlovákok névmagyarosítását Kozma István családnév-változtatások tényezőinek modellálása segítségével mutatjuk be (KOZMA, 2007: 398–405).

A névmagyarosítást a 19. sz. eleje (1814–1815) óta az állam szabályozza, engedélyezi, és ekkortól válik jogintézménnyé, szemben a korábbi spontán és önkényes eljárásokkal. Ez azt jelenti, hogy a hatályos rendelkezések szerint, az illetékes szerv engedélyével és a meghatározott illeték befizetésével, tehát az állam beiktatásával emelkedhet hivatalos érvényre a családnév-csere (KOZMA, 2007: 399).

Az allogén háttérű népcsoportban a névmagyarosítási szándékot kiváltó tényezők közé tartozik a mindenkori *hatalom*, amely önkéntelenül, de inkább szándékosan befolyásolhatta a névváltoztatási mozgalom intenzitását, ezáltal szélesebb társadalmi közeg magatartásában okozhatott változást. Az eszközök közé tartoztak az általános szabályozások, a költségek csökkentése, egyes esetek engedélyezésének joga állami, gazdasági érdekekből, nemzeti- és kisebbségpolitikai megfontolásokat helyezve előtérbe. Mindezek következtében megfélemlési kényszer, a beilleszkedés, a beolvadás és az elfo-

gadas vágya alakulhatott ki az egyénben. Répáshuta esetében valószínűleg kisebbségpolitikai okok, asszimilációs szándékok állhattak első helyen.

A három bükki településen a szlovák családnév magyarosítása esetén, amint azt a korabeli tanácsülési jegyzőkönyv is tanúsítja, a helyi római katolikus plébános az anyakönyvek ingyenes kiállítását ígérte. Pogonyi Bernát, az említett plébános, a honfoglalás 1000. évfordulója kapcsán a falu előljáróságának közgyűlésén a következő felszólalást tette: „Istennek hálát adva fogadalmat teszünk előtte, hogy őseink példáját követve egy szívvvel és lélekkel kijelentjük: hogy hazánkat és királyunkat bármikor és valami veszély vagy baleset fenyegeti, készek leszünk érték életünket és vérünket feláldozni...”, majd a következőket javasolta: „...kinek-kinek nem magyar hangzású neve van és hajlandónak véli, hogy szintén az ezredéves ünnepély emlékére magyar hangzású nevet vegyen fel, mely czélokra az indítványozó a szükséges anyakönyvi kivonatok díjtalan szállítását ajánlja meg mindazoknak, kik az iránt hozzá ezen ünnepélyes évben fordulnak.” (Tanácsülési jegyzőkönyvek 1896. évi bejegyzései, v.ö. VERES, 2003: 55)

A hatalom joga kívüli eszközöket is felhasznált: nyomást gyakorolt a közalkalmazottakra, köztisztviselőkre és a fegyveres erők tagjaira (1896–1899, 1933–1937), korlátozta (1920–1937) és megakadályozta (1938–1944) a zsidók névmagyarosítását, kiváltságok szerint szűkíthette a családnév-változtatók körét (1920–1931), közhangulatot keltve fenyegetettség érzését váltotta ki az allogén közösségekben.

A névmagyarosítási modell második fontos tényezője maga az *egyén*, ugyanis a név utalhat vallási, nemzeti hovatartozásra, vagy éppen annak látszatát keltheti, ezért az egyén a családnév lecserélésével szeretné megszüntetni a név okozta vélt vagy valós megbélyegzést.

A modell harmadik tényezője az ún. *erőtér*, amely azokból a konkrét társadalmi (szellemi, politikai, ideológiai, nyelvi) összetevőkből épül fel, amelyek ténylegesen kiváltják (kikényszerítik) a családnév-változtatás igényét (pl. elviselhetet-

len előítéleteknek, társadalmi diszkriminációnak, fenyegetettségnek kitett vallási, etnikai csoportok esetén). A motivációk különbözhetnek, de a célhoz csakis az új magyar családnév segítségével juthattak el.

A répáshutai családnév-magyarosítók zömében fiatal férfiak voltak. Családi állapotukat tekintve házasságban élők, ill. töredékük házasságon kívül született. Társadalmi helyzetükre jellemző, hogy nem kimondottan az értelmiségiek közül kerültek ki (tehát nem köztisztviselőkről, nem közalkalmazottakról, se nem a fegyveres testület tagjairól van szó, akikre a hatalom ez okból pressziót gyakorolt volna), főleg napszámosok, gyári és erdei munkások és „szekeresek” éltek a névváltoztatás lehetőségével. Vallásfelekezeti hovatartozásuk nem volt mérvadó, ugyanis római katolikus közösségről van szó. A bükki szlovákok névmagyarosítási szándékát legfőbb mértékben az etnikai háttér befolyásolhatta, annak ellenére, hogy lakóhelyükön zömében szlovák ajkúak laktak, a község előljárói (jegyző, pap, bíró) a többségi magyar társadalomból kerültek ki.

A szlovákok névváltoztatás motivációi között szerepet kaphatott az eredeti családnév etnikai jellege, hangzása, esztétikai jellege és nem utolsó sorban egyes családnevek halmozott előfordulása családnevek (pl. a Frídel vezetéknev esetében az egyes családneveket az ábécé betűivel különböztették meg, tehát Á Frídel, B. Frídel, N. Frídel... I. Flekács, T. Flekács, K. Flekács...). Tehát a társadalmi csoportazonosságot hordozó név befolyásolhatta viselőjének társadalmi megítélését. Tehát a társadalmi csoportazonosságot hordozó név hatást gyakorolt viselőjének társadalmi megítélésére, ezért a répáshutai szlovákok névváltoztatás motivációi között szerepet kaphatott az eredeti családnév etnikai jellege, hangzása, esztétikai jellege és nem utolsó sorban egyes családnevek halmozott előfordulása (pl. Répáshután a Frídel és a Flekács vezetéknev olyannyira elterjedt volt, hogy az említett családneveket az ábécé betűivel kényszerültek megkülönböztetni, azaz: Á Frídel, B. Frídel, N. Frídel... I. Flekács, T. Flekács, K. Flekács...).

A tágabb magyar többségi társadalom mellett amint arról fentebb írtunk, az egyházi önkormányzatok elképzelései is nagy mértékben hatottak a névmagyarosítási kedvre.

Az egyházi és az 1895-től vezetett állami születési, házassági és halotti anyakönyvek alapján a családnév-magyarosítás a következő eredményeket hozta Répáshután:

- FRÍDEL La.: FENYVESI (1937)
- B. FRÍDEL A. /La. : SZÍVÓS (1941)
- Á. FRÍDEL Jó. : BÜKKHEGYI (1941)
- FRÍDEL Já.: TISZAI (1941)
- FRÍDEL I.: VÁRKONYI (1955)
- FRÍDEL Me.: SZIKLAI (1955)
- Á. FRÍDEL Já., Mi.: SZIKLAI (1941)

- Ifj. FLEKÁCS I.: NEMES (1897)
- Ifj. FLEKÁCS J.: MÁTRAI (1897)
- FLEKÁCS F.: HANGYÁS (1929)
- FLEKÁCS J.: FÜRJES (1938)
- I. FLEKÁCS J.: SZEGEDI (1946)
- T. FLEKÁCS J.: FARKAS (1949)
- FLEKÁCS J.: ÓNODI (1955)
- FLEKÁCS J.: HEGYI (1956)
- FLEKÁCS J.: SZILÁGYI (1957)
- K. FLEKÁCS J.: KŐSZEGI (1966)

- KRAJNER I.: LOVÁSZ (1941)

- LUBAI L.: KÖVÁRI (1956)
- LUBAI B.: SZIGETI (1962)

- MATISCSÁK L.: MAROS (1940)

- NOVEK G.: PÓKAI (1897)
- NOVÁK L.: NAGYRÉTI (1940)

- OFFERTÁLER Me.: VEZÉR (1897)

- OFFERTÁLER J.: BÁNHEGYI (1941)
- OFFERTÁLER B.: HAVASI (1959)
- OFFERTÁLER J.: LIGETI (1959)
- OFFERTÁLER K. ALMÁSI (1962)

- ORLICZKI J.: LOTVUCZI (1897)
- ORLICZKI J.: VÖLGYESI (1940)

- SIPULA V.: SAJÓHELYI (1935)
- SIPULA I.: KERTÉSZ (1955)

- SÍR I.: VADÁSZI (1959)

- SPROCH G.: ERDŐS (1897)
- SPROCH A.: ERDEI (1937)
- SPROCH J.: MÁTYUS (1938)

Bár a családnév-változtatás modellje hárompólusú, a döntést mindig az egyén hozza meg mérlegre téve önazonosságát.

A Répáshután lezajlott névmagyarosítási tendencia eredményei további szociológiai, ill. szociolingvisztikai szempontú kutatások alapjául szolgálhatnak.

IRODALOM

- BLANÁR Vincent, 1950: *Príspevok ku štúdiu slovenských osob-ných a pomiestnych mien v Maďarsku*. Bratislava: SAV.
- CSÁSZÁRI Éva, 2011: *Bükkszentkereszt – egy magyarországi szlovák község – lakosainak kétnyelvűsége és a benne rögzült világ nyelvi képe*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi Doktori Iskola, kézirat.
- –, 2015: Helyi és határbéli elnevezések mint a továbbélés perspektívái a bükkszentkereszt-i szlovákok nyelvhasználatában. *Tanulmánykötet Milosevits Péter tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 19–28.

- DIVIČANOVÁ Anna, CHLEBNICKÝ Ján, TUŠKOVÁ Tünde, UHRINOVÁ Alžbeta, VALENTOVÁ Iveta, 2015: *Čabianske priezviská*. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku.
- FARKAS Tamás, 2009: Szempontok, irányok, feladatok és lehetőségek a családnév-változtatások vizsgálatában. *Családnév-változtatások története időben, térben, társadalomban*. Budapest: Gondolat Kiadó, 11–26.
- GYIVICSÁN Anna, 1999: Etnokulturne zmeny na slovenských jazykových ostrovoch v Maďarsku. *Jazyk, kultúra, spoločnosť*. Békešská Čaba-Budapest: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 12–30.
- –, 2002: Z minulosti a prítomnosti Répáshuty. *Dimenzie národnostného bytia a kultúry*. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 290–294.
- –, 2003: Néhány gondolat a magyarországi szlovákok csaláadneveiről. *A nemzetiségi lét és kultúra dimenziói II*. Békéscsaba: Magyarországi szlovákok Kutatóintézete, 86–90.
- –, 2008: Migráció és névadás. *Név és valóság*. Budapest: Károli Gáspár Református
- –, 2015: A csabai csaláadnevek üzenete. *Čabianske priezviská*. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 228–244.
- J. SOLTÉSZ Katalin, 1979: *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KOZMA István, 2002: Névmagyarosítási mozgalom és kisebbségpolitika a koalíciós korszakban (1945-1948). *Tér és terep*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 41–73.
- –, 2008: Kísérlet a hivatalos családnév-változtatásokban szerepet játszó tényezők modellezésére. *Név és valóság*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelv-tudományi Tanszék, 398–405.
- KOZMA István, FARKAS Tamás 2009: Dokumentumok a magyarországi családnév-változtatások állami szabályozásának történetéből (1787-2002). *Családnév-változtatások története időben, térben, társadalomban*. Budapest: Gondolat Kiadó, 354–385.

- KRÁLIK, Aladár, 1988: Pohľad na slovenské priezviská v dolnozemskej oblasti. *Ľudové noviny* február 4. -7-8.
- MIZSER Lajos, 2000: *Tirpák vezetékei*. Nyíregyháza: Stúdium Kiadó.
- -, 2009: A nyíregyházi tirpákok névváltoztatásai. *Családnév-változtatások története időben, térben, társadalomban*. Budapest: Gondolat Kiadó, 251-221.
- SIPOS István, 1958: *Geschichte der slowakischen Mundarten der Huta- und Hármor-Gemeinden des Bükk-Gebirges*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SZABADFALVI, József, VIGA Gyula (szerk.), 1984: *Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
- VERES László, 1984: Településtörténet. *Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 21-32.
- -, 2003: *A Bükk hegység hutatelepülései*. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság.

Magyar hatás a 16. századi kaj-horvát helyesírásban

DUDÁS ELŐD

U raspravi je predstavljen mađarski utjecaj na razvoj kajkavske grafije u 16. stoljeću. U uvodu je riječ o dvostrukom razvoju hrvatske grafije, a predstavljeni su i najvažniji povijesni događaji koji su utjecali na razvoj kajkavske grafije. Detaljnije je predstavljena uporaba grafema za označavanje pojedinih suglasnika. Na kraju se nalazi i tabela pojedinih grafema koji pokažu na mađarski utjecaj.

A tanulmány a 16. századi kaj-horvát helyesírást ért magyar hatást mutatja be. A bevezetésben szó esik a horvát helyesírás kettős fejlődéséről, továbbá a kaj-horvát helyesírás fejlődését meghatározó történelmi eseményekről is. Részletesen bemutatásra kerülnek a legtöbb gondot okozó hangokat jelölő különféle grafémák, amelyeket egy, az első három nyomtatásban megjelent kaj-horvát könyv alapján készült összefoglaló táblázat kísér.

Ključne riječi: povijest grafije, kajkavski književni jezik, mađarski utjecaj, suglasnici

Kulcsszavak: helyesírás-történet, kaj-horvát irodalmi nyelv, magyar hatás, mássalhangzók

1 BEVEZETÉS

A horvát helyesírás története még a többi közép-európai nyelv helyesírás-történetéhez viszonyítva is igen érdekes és változatos képet mutat, annak ellenére, hogy sem a magyar, sem pedig a szomszédos nyelvek helyesírás-története nem volt fordulatoktól mentes. Maga az írásbeliség megjelenése a horvátoknál a 10. századra tehető. A horvát helyesírás történetének egyik, mondhatjuk egyedülálló sajátossága, hogy a glagolita, a cirill és a latin betűs írásrendszer egyaránt használatban volt. A kronológiai sorrend megegyezik a felsorolás sorrendjével, tehát legkorábban glagolita betűkkel írtak, míg legkésőbb a latin betűs írás jelent meg. Ez azonban nem jelen-

ti azt, hogy ez a három írásrendszer ne lett volna használatban akár egy időben is, igaz földrajzilag különböző területen. Az első latin betűkkel írott horvát nyelvű szöveg a *Red i zakon sestara dominikanki u Zadru* (A zadari dominikánus nővérek rendje és törvénye) 1345-ből, illetve a 14. sz. során keletkezett *Šibenska molitva* (Šibeniki ima) volt, ám a latin betűs írás csak a 15. sz. folyamán vált széles körben használatossá (VINCE, 1978: 72). A horvát helyesírás fejlődésének történetét a legtalálóbban Hadrovics László szavaival lehetne jellemezni, aki szerint: „*Die Geschichte der kroatischen Rechtschreibung nicht als ein organisch zusammenhängendes Gebäude, sondern als ein mühsen zusammengelegtes Mosaik*” (HADROVICS, 1994: 8). Ilyen mozaik tehát a horvát helyesírás történetében a kaj-horvát helyesírás is, amely jelen dolgozat fő témája.

1.1 A latin betűs helyesírás korai története a horvátoknál

A latin betűs írás fejlődését térségünkben egyrészt az egyház, másrészt pedig a latin nyelv kiejtése határozta meg (HADROVICS, 1951: 165). Ami a horvát latin betűs helyesírás történetét illeti, kétféle ejtés-, s ezzel együtt írásmód alakult ki. A Tengermellék és a szigetek erős olasz hatás alatt álltak. A főpap-ság szinte kizárólagosan olasz anyanyelvű volt, míg a horvát papok anyanyelvük mellett kiválóan beszéltek olaszul is, sőt teológiai tanulmányaikat nem ritkán olasz földön folytatták (HADROVICS, 1994: 9). Mindez természetesen hozzájárult az egyházi latin olaszos ejtésének elterjedéséhez, pl. lat. *regnum* > hr. *renjum* 'királyság' (/ -gn-/ > /n/), lat. *descendo* > hr. *dešendo* 'leszáll, lemegy' (/ -sc-/ > /š/) (HADROVICS, 1994: 9).

Ezzel szemben az északi horvát területeken – tulajdonképpen a Szent László király által 1090-ben alapított Zágrábi Püspökség területén – a latin szavaknak az ejtismódja a magyar ejtést követte. A latin /s/ fonémát a középkori magyarban [ʃ]-nek, intervokális helyzetben pedig [ʒ]-nek ejtették. Tehát például a latin *sanctus* 'szent' magyaros ejtismód szerint a horvátban *šanktuš* 'ua.', a latin *rosa* 'rózsa' pedig *roža* 'ua.'. A latin /s/ ily módon történő ejtése egyébként vagy észak-

olasz vagy pedig német hatásra vezethető vissza (BALÁZS, 1989: 121; KНИЕЗSА, 1952: 69). Ez a magyaros ejtés mód terjedt el a Zágrábi püspökség területén. Természetesen a magyar középkori latinság is nagy hatással volt az északi horvát területek helyesírásának fejlődésére. Azt tudjuk, hogy a Zágrábi püspökség előbb az Esztergomi, majd később a Kalocsai Érsekség fennhatósága alatt állt, így a liturgikus könyvek is magyar közvetítéssel, a magyar középkori latinság nyomát magán viselve jutottak el a horvátokhoz. A legnagyobb nehézséget a latinból hiányzó hangok jelölése okozta, amelyet betűkombinációkkal, illetve diakritikus jelek alkalmazásával küszöböltek ki (KOROMPAY, 2005: 281). A horvát és a magyar nyelv számos olyan közös hanggal rendelkezik, amelyek a latinból hiányoztak, ezért graféma sem volt ezek jelölésére a latin helyesírásban. A horvátok tehát a magyar kultúrával, egyházi élettel való szoros kapcsolatuk következtében mintegy „készen” kaphatták ezeket a betűket, s amint majd látni fogjuk, sokszor követték is a magyar helyesírásban meglévő jelölési módot.

2 A KAJ-HORVÁT IRODALMI NYELV

A kaj-horvát a három nagy horvát nyelvjárás egyike, amelyet a történelmi Varasd, Kőrös és Zágráb vármegyében beszéltek. Az egységes horvát irodalmi nyelv létrejöttéig a három nyelvjárás külön-külön fejlődési utat járt be. A horvát irodalom kezdetei a Tenger mellékhöz és a szigetekhez, illetve Dalmáciához kötődnek, így az első nyelvjárások, amelyeken irodalmi művek születtek, az ezeken a területeken beszélt ča- és što-horvát volt. A gazdag horvát reneszánsz irodalom nyelve is e két nyelvjárás volt. Az északi területek később kapcsolódtak be ebbe az irodalmi fejlődésbe, így elmondható, hogy a 16. sz. második felében alakult ki a kaj-horvát irodalmi nyelvi norma, amelyet egészen a 19. sz. első feléig követtek és műveltek a kaj-horvát nyelven alkotó írók. Az irodalmi nyelv létrejöttét megelőzően is beszélhetünk kaj-horvát nyelvű írásbeliségről. A 15. században számos kevert ča- és

kaj-horvát nyelvű kódexet másoltak, amelyek voltaképpen a kaj-horvát irodalmi nyelv előkészítőinek tekinthetők. A kódexek közül a legjelentősebb az 1468-ból való *Petrisov zbornik*, amely a horvát Trója-regény egy kaj-horvát nyelvű változatát is tartalmazza. Ezt a változatot és annak az elveszett magyar Trója-regényhez való viszonyát minden részletre kiterjedően Hadrovics László (HADROVICS, 1955) vizsgálta.

Az első kaj-horvát nyelven nyomtatásban megjelent mű Werbőczy István törvénykönyvének, a *Tripartitum*nak fordítása volt, amely a varasdi Ivan Pergošić nevéhez fűződik, s 1574-ben jelent meg Nedelišćén. A kor másik kiemelkedő, kaj-horvát nyelven író alkotója Antun Vramec volt, aki 1578-ban jelentette meg krónikáját (*Kronika vezda znovich zpravljena Kratka Szlouenzkim iezikom po D. Antolu Pope Vramcze Kanouniku Zagrebechkom*), 1586-ban pedig egy prédikációgyűjteményt adott ki *Postilla* címen. Az ő műveik szolgáltak mintául mindazok számára, akik a későbbiek során kaj-horvátul kívántak írni. Mintának azonban nem csupán nyelvi szempontból tekinthetők, hanem a helyesírásuk, grafémahasználatuk szempontjából is.

3 A KAJ-HORVÁT HELYESÍRÁS

3.1 A kaj-horvát helyesírás eddigi kutatása

A kaj-horvát helyesírás kutatásának történetét áttekintve láthatjuk, hogy az első, a kaj-horvát helyesírással is foglalkozó mű Tomo Maretić (MARETIĆ, 1889) klasszikusnak számító, a horvát latin betűs helyesírás történetét bemutató áttekintése volt. A szerző ugyan nem bocsátkozik részletesebb elemzésbe, viszont a kaj-horvát helyesírással kapcsolatos legfontosabb megállapítások mai ismereteink szerint is helytállóak. Mindenképp ki kell emelnünk Antun Šojat (ŠOJAT, 1970) tanulmányát, amelyet a kaj-horvát irodalmi nyelv kezdeteinek szentelt. Témánk szempontjából különösen érdekes az a rész, amely a magyar hatást is megemlíti:

„Vjekovna povezanost s Mađarima, odvojenost, politička i stvarna, od dalmatinskih Hrvata i utjecaja talijanske kulture, odbojnost prema nje-mačkoj kulturnoj sferi, reprezentiranoj politikom carske Austrije, upuću-ju prve kajkavske pisce na široko otvaranje vrata mađarskom utjecaju, pa su oni, u tom smislu, prihvatili i označivanje svojih glasova grafemima i načinom bilježenja paralelnih ili sličnih mađarskih glasova.“ (ŠOJAT, 1970: 266).¹

Magyar részről Hadrovics László (HADROVICS, 1944; 1951; 1966) foglalkozott több alkalommal is a horvát helyesírás tör-ténetének bizonyos kérdéseivel, ám kifejezetten a kaj-horvát helyesírást tárgyaló tanulmánya nem jelent meg. Legutóbb Király Péter (KIRÁLY, 2003) írt a kaj-horvát helyesírásról a kelet-közép európai helyesírások fejlődését bemutató köny-vében. A budai Egyetemi Nyomdában kiadott különböző szláv nyelven megjelent tankönyvek helyesírásának elem-zésével mutatja be az egyes szláv helyesírások, így a horvát fejlődését is (KIRÁLY, 2003: 160–214).

3.2 Magyar hatás a kaj-horvát helyesírásban

Mielőtt a kaj-horvát helyesírást ért konkrét magyar hatás tárgyalására térnék, fontos néhány, a kaj-horvát helyesírásra vonatkozó általános megjegyzést tenni. A kaj-horvát helyes-írás az első nyomtatásban megjelent könyvek megjelenésétől kezdve egészen a 19. sz. közepéig, azaz az egységes horvát helyesírás bevezetéséig szinte alig változott. Az első írók és műveik grafémahasználatát követték a későbbi írók is, így mondhatjuk, hogy kisebb változásoktól eltekintve, amelyek csupán egy-egy graféma esetében jelentkeznek, a kaj-horvát

¹ „A magyarokkal való több évszázados közösség – a dalmáciai horvátok-tól és az olasz kultúrától való politikai és tényleges különállás, valamint az osztrák császári politika által képviselt német kultúrkör iránti ellenszenv – a magyar hatás felé való nyitásra ösztönözi az első kaj-horvát szerzőket. Így ennek szellemében a kaj-horvát hangok jelölésének módjában és a graféma-használatban az azonos, vagy hasonló magyar hangok jelölési módja szerint jártak el.”

helyesírás egységesnek mondható, s nem mutat olyan sokszínűséget, mint például a muravidéki szlovén helyesírás.

A magyar hatás megjelenését indokoló körülményeket már az 1.1. fejezetben ismerttettem. A magyar nyelvi hatás kutatására az első három nyomtatásban megjelent könyvet vettem alapul, tehát a *Tripartitum* fordítását, valamint Vramec krónikáját és prédikáció-gyűjteményét. Vizsgálódásomat azért terjesztettem ki csupán erre a három műre, mert, amint fentebb már szó volt róla, a kaj-horvát helyesírás az első könyvek után szinte teljesen változatlan maradt. Ez természetesen a magyar hatást tükröző grafémákra is vonatkozik, amelyek egészen a 19. sz. közepéig szintén változatlanok maradtak.

A 16. századi kaj-horvát helyesírásban magyar hatást a /ts/, /tʃ/, /k/, /p/, /ʃ/, /s/ és /z/ fonémák jelölésének esetében jegyezhetünk fel. Az alábbi táblázatban mutatom be a 16. századi nyomtatásban megjelent könyvek e fonémák lejegyzésére szolgáló grafémáit:

	Pergošić 1574	Vramec 1578	Vramec 1586
/ts/	cz, c	cz	cz
/tʃ/	ch	ch	ch
/k/	ly		
/p/	ny	ni	ni
/f/	f, ff - intervokális helyzetben	f, ff - intervokális helyzetben; s	f, ff - intervokális helyzetben; s
/s/	sz; ß	sz; z – t és magánhangzók előtt; fž	sz; z – t és magánhangzók előtt; fž
/z/	ʃ	f, sh – szó elején, s	f, sh – szó elején, s

Amint az a táblázatból is látszik, volt olyan fonéma, amelynek jelölése már az irodalmi nyelv kezdeteinek idején egységesnek tűnik, míg akad olyan is, amely e két szerzőnk esetében is különbözik. Az alábbiakban részletesebben is bemutatom az egyes, kifejezetten magyar hatást tükröző grafémákat.

A /ts/ fonéma lejegyzésére szolgáló *cz* graféma a magyar helyesírás egyik legrégebbi betűje, amely 1430 körül bukkan fel először, cseh eredetű és egészen 1922-ig a magyar helyesírás részét képezi (KNIEZSA, 1959: 7). A *c* graféma már a 11. századi kancelláriai helyesírás egyes okleveleiben is felbukkan (KNIEZSA, 1959:6), ám csupán a 20. sz. elején vált általánossá, addig a *cz* graféma volt az uralkodó.

A /tʃ/ fonéma jelölése is egységes képet mutat a 16. századi kaj-horvát helyesírásban, ugyanis ennek jelölésére a már a 11. században felbukkanó *ch* graféma szolgált, amellyel később a katolikus helyesírásban jelölték a /tʃ/ fonémát.

A /ɕ/ fonéma jelölésére Pergošićnál a *ly* grafémát találjuk, amely a 13. sz. óta változatlanul a magyar helyesírás részét képezi (KNIEZSA, 1959:34).

A /ɲ/ fonémát Pergošić szintén magyar módra *ny* grafémával jelöli, amely hasonlóan a *ly*-hez, a 13. sz. óta megszokás nélkül jelen van a magyar helyesírásban.

Az /ʃ/ fonéma jelölésére használt grafémák közül a Vramec műveiben előforduló *s* mindenképpen magyar hatást tükröz, amely egyébiránt már a kancelláriai helyesírás legkorábbi időszakában, azaz a 11. században felbukkan. Az *í* és *lí* betűk használata minden kétséget kizáróan a német helyesírás hatásával magyarázható.

Az /s/ fonémát jelölő *sz* és *fz* betűk – utóbbit csupán Vramec könyveiben találjuk meg –, a magyar protestáns helyesírásból származnak. Előbbi, amely a mai magyar helyesírásban is használatos, elsőként Sylvester János helyesírásában bukkan fel, ahol feltehetően német eredetű (KNIEZSA, 1959: 34), míg utóbbit először Heltai Gáspár 1560-as években összeállított protestáns helyesírásában találjuk meg, egyébként szintén német eredetű betűről van szó (KNIEZSA, 1959: 18). A *z* grafémát a kancelláriai helyesírásban használták az /s/ fonéma jelölésére (KNIEZSA, 1959: 6), igaz azonban az is, hogy pl. a 11. században egy betűvel akár két fonémát is jelölhettek.

A /ʒ/ fonéma jelölésére használt grafémák közül egyedül csak az *s* használata tükröz magyar hatást. A *s* betűt a /ʒ/ fo-

néma megfelelőjeként először Dévai Bíró Mátyás 1549-ben Krakkóban megjelent *Orthographia Ungarica* című művében találjuk meg (KNIEZSA, 1959: 17).

4 ÖSSZEGZÉS

Dolgozatomban a 16. századi kaj-horvát helyesírást mutattam be. Magyar hatás a /ts/, /tʃ/, /k/, /ɲ/, /ʃ/, /s/ és /z/ fonéma esetében figyelhető meg. Elsősorban arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a nyelvi kölcsönhatások vizsgálata nem csupán a jövevényszavakra, tükörszavakra és tükörkifejezésekre terjedhet ki, hanem a helyesírás-történetre is, amely számos érdekességgel szolgálhat. Magyar hatás a szomszédos szláv nyelvek helyesírásában nem csupán a kaj-horvát esetében figyelhető meg, hanem a szlavóniai horvát, a muravidéki szlovén és a gradistyei/burgenlandi horvát esetében is. A felsorolt helyesírásokat magyar hatás szempontjából eddig kevésbé kutatták, így a jövő egyik izgalmas feladata lehet a különféle horvát latinbetűs helyesírásokat és a muravidéki szlovén helyesírást ért magyar hatás közös bemutatása, kiemelve a meglévő hasonlóságokat és különbségeket is. Ez a munka természetesen csak alapos forrásolvasó- és elemző módszerrel végezhető el, hogy megállapításaink kellőképpen megalapozottak legyenek. A helyesírás-történet kutatását is nagyban segítené, ha korszerű, a kutatást megkönnyítő nyelvtörténeti korpuszok állnának rendelkezésünkre – a korpusznyelvészet sokféle felhasználhatóságáról részletesebben ld. (URKOM, 2010; 2012). Remélem, sikerült ráirányítanom a figyelmet egy érdekes területre, amelynek behatóbb és részletesebb vizsgálata számos újdonsággal gazdagíthatja a magyar-horvát érintkezésekről és kölcsönhatásokról kialakult eddigi ismereteinket.

IRODALOM

- BALÁZS János, 1989: A latin a Duna-tájon. *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest: Tankönyvkiadó, 95–140.
- HADROVICS László, 1944: Zur Geschichte der kroatischen Rechtschreibung im XVIII. Jahrhundert. *AECO* 9–10/325–374.
- –, 1951: A XVI. századi protestáns horvát nyomtatványok helyesírása. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 1/164–172.
- –, 1955: Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- –, 1966: Pokušaj reforme latiničkog pravopisa 1785 godine. *Beogradski universitet. Anali Filološkog fakulteta* 5/268–272.
- –, 1994: Zur Geschichte der kroatischen Rechtschreibung im XVIII. Jahrhundert. *Segédkönyv a szlavisztikai szeminárium gyakorlatokhoz*. Hadrovics László válogatott írásaiból. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 7–40.
- KIRÁLY Péter, 2003: A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. *A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai. 1777–1848*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék.
- KNIEZSA István, 1952: *A magyar helyesírás története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- –, 1959: *A magyar helyesírás története: második, javított kiadás*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- KOROMPAY Klára, 2005: *Helyesírás-történet*. Magyar nyelv-történet. Budapest: Osiris Kiadó.
- MARETIĆ Tomo, 1889: *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*. Zagreb: JAZU.
- ŠOJAT Antun, 1970: *Pravopis stare kajkavske književnosti*. *Filologija* 6/265–282.

- URKOM Aleksander, 2010: Korpusna lingvistika u okruženju Srbije i zadaci razvoja srpskog korpusa. *Susret kultura*. Novi Sad. 567–575.
- –, 2012: Obrada tekstova jezika u dijaspori metodom korpusne lingvistike. *Bosanskohercegovački slavistički kongres I*. Sarajevo. 665–670.
- VINCE Zlatko, 1978: *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: SNL.

Színesen szólnak a magyar és bolgár frazémák¹

DUDÁS MÁRIA

Cvetove te ce nojavyajvat vъv vsiciki sferi na života, dori i otcsъstvie to im se izrazjva v cvetove – životът е черно-бял или сив без тях. В доклада се разглежда значението на цvetove те черен, бял, син, зелен, червен, жълт и сив в унгарската и българската фразеология. Черният цвят най-често се свързва със смъртта, бедствията, тъгата и мрака. Белият цвят е обратното на това – денят, символ на раждането и щастieto. Синият цвят изразява боят, благодарение на разцветката, която се появява на тялото след силен удар. Зеленият цвят изразява свободен път за действие, паралелно с движението и трафика. Червен е цvetът на здравето, жълт на бледостта. Сивият цвят се явява в икономиката.

A színek az élet minden területén megjelennek, még hiányukat is színekkel fejezzük ki – az élet fekete-fehér vagy szürke nélkülük. A tanulmányban a fekete, fehér, kék, zöld, piros, sárga és szürke színek jelentését tekintjük át a bolgár és magyar frazeológiában. A fekete színhez leggyakrabban a halál, a szerencsétlenség, szomorúság és sötétség kapcsolódik. A fehér szín ennek ellentétje – a nappal, a születés és boldogság szimbóluma. A kék szín fejezi ki a verést, köszönhetően annak az árnyalatnak, amely testünkön egy erős ütés után jelenik meg. A zöld szín a közlekedésből átvett szabad utat jelenti. A piros az egészség, a sárga a sápadtság színe. A szürke a gazdaságban fordul elő.

Ключови думи: фразеология, цvetove те, езикова картина на света

Kulcsszavak: frazeológia, színek, világ nyelvi képe

A színek életünk részét képezik, általuk teljeseedik ki a világ. Színek formálják stílusunkat, hangulatunkat, kifejezik érzelmeinket, állapotunkat – fehér: ártatlanság; fekete: gyász; piros: indulat; zöld: megújulás; sárga: irigység; szürke: jelentéktelenség színe. A minket körülvevő világot is meghatá-

¹ A tanulmány a „Feketén-fehéren a magyar és bolgár frazeológiában” (In: *Világkép és etimológia*, NYOMÁRKAY I. – PAPP A. (szerk.) 2017) átdolgozott és kibővített változata.

rozzák, a gazdaság, például, lehet fehér, fekete vagy szürke. A színek szimbolikája azonban nem minden nyelvben azonos. A hétköznapi életen túl a szólásokban, közmondásokban is megjelennek a színek, jelentésük változatos. A tanulmány célja, hogy bemutassa a színek használatát és a hozzájuk kapcsolódó jelentéseket a magyar és bolgár frazeológiában.

A frazeológiai kutatások és összevető elemzések egyre több területet ölelnek fel. Növény és zöldségnevek (MENY-HÁRT, 2017); állatnevek (DZIEWOŃSKA-KISS, 2010); népevek (BAŃCZEROWSKI, 2007, URKOM, 2013).

Az elemzett anyag hét színt mutat be: fekete, fehér, piros és vörös, kék, zöld, sárga, szürke a magyar és bolgár frazémákban. Áttekinti jelentésüket, hogy kiderüljön melyik színhez milyen jelentés kapcsolódik, valamint bemutatja, hogy melyek a közös, melyek az eltérő jelentések.

A tanulmány korpuszát frazeológiai szótárakból gyűjtöttük ki, amelyeket a tanulmány végén ismertetünk.

1 FEKETE

Fekete péntek és *черен петък* mind a két nyelvben egyaránt megtalálható azonos formában, ám a jelentésben találunk kisebb eltérést. A kifejezést számos eseményre használták már a 19. század óta. A magyar nyelvben a nagy tőzsdei árzuhanás napját jelenti, míg a bolgárban a nehéz napokat nevezik így. A jelentés az utóbbi évtizedekben kibővült az Egyesült Államokból származó *Black Friday* kiegészítéssel, amely a nagy árleszállítások napját határozza meg. A világhálón előforduló böngészők magyar oldalain az angol kifejezés mellett zárójelben a *vásárlás* szót tüntetik fel az értelmezés pontosításaként. A következő megegyező kifejezés a *fekete nap* és *черни дни* alak. A magyar kifejezés egyes számban, míg a bolgár többes számban áll az időtartam meghosszabítására utalva. A magyarban szomorú, végzetes események által beárnyékolta napot nevezzük így. A bolgárban a kifejezés kiegészülhet egy előjárószóval *за черни дни* 'fekete napokra' rossz időkre jelentésben. Mind a két nyelvben megtaláljuk a *feketén lát/fe-*

ketére fest és a *черно ми е пред очите* 'fekete van a szemem előtt' kifejezést, olyan személyt megnevezve, aki túlzottan borúlátó, a helyzetet a valóságosnál rosszabbnak ítéli meg. Ha túlozni akarunk, akkor az egész világ elsötétülhet, vagyis valaki egyes helyzetekben *feketén/rossz színben látja a világot*, bolgárul *черен ми е света* 'fekete nekem a világ', amikor rossz hangulatban vagyok és mindent sötétben látok.

Gyakori jelenség, hogy a színekhez állatnevek is kapcsolódnak: kutya, macska, juh, bárány, ló, varjú stb. Ebben a megközelítésben a frazémák jelentése lehet negatív, akár ironikus, de lehet pozitív, sőt magasztaló is. A fekete szín a bárányhoz és macskához kapcsolódik és negatív jelentéssel párosul. *Fekete bárány* vagy *черна овца* az a személy, akire ártatlansága ellenére minden rosszat ráfognak a magyarban és az a személy, aki rosszat követett el a bolgárban. A *fekete macska*, azaz *черна котка* a szerencsétlenség szimbóluma. *На минава ми черна котка път* 'fekete macska megy át előttem', akkor sikertelenség, szerencsétlenség vár rám.

A magyar nyelv sajátossága a változatos hasonlatok használata. A színekhez kapcsolódó hasonlatok között is megfigyelhető azonosság, de a magyar nyelvben változatosabb jelentésben fordulnak elő. A fekete színt tartalmazó hasonlatok a mélyfekete vagy nagyon fekete árnyalatot írják körül: *fekete, mint a korom*; *fekete, mint a szurok*; *fekete, mint a bogár*; *fekete, mint a tinta*. A bolgárban: *черен като абанос* 'fekete, mint az ében'; *черен като арапин* 'fekete, mint a szerecsen'; *черен като гарван* 'fekete, mint a varjú'; *черен като кампан* 'fekete, mint a kátrány'. Egyes hasonlatok használata pontosított: személyre vonatkozik – *fekete, mint a suviksz*; *черен като възлен* 'fekete, mint a szén'; hajra – *fekete, mint a holló*; kézre vagy lábra – *fekete, mint a föld*; arcra – *fekete, mint az ördög*.

A fekete színt tartalmazó kifejezésekhez a legtöbbször negatív jelentések kapcsolódnak. A *feketelista* vagy *черен списък* a nem kívánatos, kegyvesztett, mellőzendő személyek listája. Tetteinkre figyelniünk kell, különben lehet, hogy valaki *feketelistára tesz*, vagy éppen *feketelistára kerül*, vagy talán már *feketelistán van*. A *feketekönyv*, azaz *черната книга* szintén olyan,

hely, ahol nem szeretnénk szerepelni, mert ha valaki *beír a feketekönyvbe*, akkor azt gondolja valakiről, hogy hibás, bűnös.

Ha valami semmit nem ér, a magyar azt mondja, hogy *anyyi(t) sem ér, mint a körmöm feketéje*.

A fekete és fehér komponensű bolgár frazémák bemutatásánál Nedkova csoportosításait követjük (НЕДКОВА, 2003). A bolgár frazeológiában is negatív jelentés párosul a fekete színhez, a halál, a gyász, a szomorúság szimbóluma. A *черно чернило* 'fekete réteg' egyfelől a gyászt, másfelől a gyötrelmes, örömtelen életet jelenti. Az *ега хванеш черния свят* 'amikor a fekete világba jutsz' jelentése, hogy meghalsz. A következő frazéma is a halálhoz kapcsolódik, *предавам на черната земя* 'átad a fekete földnek', vagyis eltemet.

A szenvedés, gyötrelmes, boldogtalanság kifejezése is a fekete színnel fejeződik ki. *С черен новой (пояс) ме е повила майка ми* 'fekete pólyával takart be anyám' jelentése, hogy nehéz életem van, boldogtalan vagyok, rossz csillagzat alá születtem. Ha mindent rossz színben tüntet fel az *описвам с черни бои* 'fekete festékekkel rajzoló meg' kifejezést használja a bolgár ember, ha pedig pesszimistán, borúlátón tekint az eseményekre a *гледам през черни очила* 'fekete szemüvegen keresztül nézek' frazémát.

2 FEHÉR

A fehér szín használatában a következő frazémáknál fedeztünk fel azonos alakot és jelentést a magyar és bolgár nyelvben. A magyar *ritka, mint a fehér holló* bolgár megfelelője *камо бял гарван/бяла врана* 'mint fehér holló/fehér varjú'. A jelentésük is megegyezik, nagyon ritka, a többitől eltérő személy, helyzet megkülönböztetésére használjuk.

A következő példák nemcsak a magyar és bolgár nyelvben egyeznek meg, hanem sok nyelvben van megegyező ekvivalensük azonos jelentésben. *Fehér zászló* és *бяло знаме* azonos melléknév és főnév szerkezetű frazémák, amelyet a megadásra, fegyverletételre, tárgyalásra való készség jeleként mutatnak fel. *Fehér éjszakának* és *бели ноци*-nak a sarkvidék

közelében bizonyos ideig szinte nappali fénnel megvilágított éjszakákat nevezik. A már más esetben is előforduló különbség a főnév számában, itt is megjelenik. A magyar egyes számban, míg a bolgár többes számban használja a kifejezést.

A *fehér füst* vagy *бял пушек* az eredményes pápaválasztás jele.

A *fehér méreg* és *бяла отрова* kifejezéseket eltérően használja a két nyelv. A magyarban az egészséges életmódot folytatók a háztartásban előforduló összetevőket nevezik így, amelyek felhalmozódhatnak és gondot okozhatnak az emberi szervezet működésében (pl. finomított só, cukor, liszt stb.), míg a bolgár nyelvben a narkotikumokat jelenti.

Több hasonlatban is előfordul a fehér szín mind a két nyelvben. A hasonlatok a leggyakrabban a tiszta, ragyogó fehér színt fejezik ki. A bolgárban ezek a kifejezések a *бял като сирене* 'fehér, mint tradicionális bolgár sajt'; *бял като сняг* 'fehér, mint a hó'; *бял като тебешир* 'fehér, mint a kréta'. A fekete színhez hasonlóan a magyarban nagyobb változatosság figyelhető meg. Különböző testrészek és állapotok kifejezésére a következő hasonlatokat használja a magyar nyelv. Női arcra: *fehér, mint az alabástrom*; bőrre: *fehér, mint a hattyú*; *fehér, mint a hó*; *fehér, mint a patyolat*; *fehér, mint a tej*; *fehér, mint a hipóreklám*; vászonra: *fehér, mint a gyolcs*; ősz hajra: *fehér, mint a galamb*; ártatlanság kifejezésére: *fehér, mint a liliom*; sápadt, megviselt személyre: *fehér, mint a kísértet*; *fehér, mint a fal*. Az erős ijedtségre, sápadtságra a bolgár a *бял като стена* 'fehér, mint a fal'; *бял като платно* 'fehér, mint a vászon' hasonlatokat használja.

Az ideális férjjelölthöz is kapcsolódik a fehér szín, hiszen ő a *herceg a fehérlovon* vagy a *fehér lovon érkező herceg*. A fiatal lány szép és gazdag vőlegényről álmodozik, vagyis *várja a mesebeli királyfit a hófehér paripán*. A bolgár nyelvben is megtalálható a kifejezés, de gyakoribb kérdő mondat formában: *кой е принцът на бял кон?* 'Ki a herceg a fehér lovon?' A *fehér ló* szimbóluma a bolgár nyelvben sokkal gazdagabb. *Идвам на бял кон* 'fehér lovon jövök', ha teljes pompával, fényűzően érkezem. A *да ме видя на бял кон* 'fehér lovon lássalak', azt

jelenti, hogy valaki sikerrel jár vagy kitűnik a többiek közül. De a *fehér ló* nem csak pozitív, hanem negatív jelentéssel is kiegészülhet, *вятър ме носи на бял кон* 'szél visz engem fehér lovon', olyan helyzetekben, amikor felesleges és komolytalan dolgokkal foglalkozik valaki.

A magyarban a rossz közérzethez, a másnapossághoz is kötődhet a fehér szín a *hányni* ige szlenges, vulgáris kifejezése kapcsán: *belebeszél/beleszól a nagy fehér mikrofonba* és *a telefonál a nagy fehér kagylóba*. A nagy fehér mikrofon és a nagy fehér kagyló a WC csésze jelképes megnevezése.

Kimutatja a foga fehérét, aki megmutatja eddig leplezett gonosz szándékát. Egy nehéz, szinte elviselhetetlen helyzet, feladat, probléma jellemzésére a *nem fehér embernek való* kifejezést használhatjuk. Arra, aki mentegeti magát, igyekszik önmagát ártatlannak feltüntetni, azt mondjuk, *fehérre mossa magát*.

A bolgárban a fehér szín az életet, a fényt, a szépséget jelképezi. A *бял ден* 'fehér nap' és a *посред бял ден* 'fehér nappal' a nappalt fejezik ki. A *бял свят* 'a fehér világ' a boldog, szerencsés élet szimbóluma. A frazéma bővíthet igével: *дохождам на бял свят* 'fehér világra jön' az, aki megszületik; valamint az *излизам на бял свят* 'kijön a fehér világba' az, aki híressé válik.

A fehér szín azonban nem csak a születés, hanem a halál kifejezésére is szolgál, a *под бяло да легнеш* 'fehér alá feküdj' és a *да те забулят в бяло* 'fehérbe takarjanak' frazémákat akkor használják, ha valaki meghal.

A fehér szín kapcsolódik a szerencsééhez, boldogsághoz, a gondtalansághoz. *Родил съм се на бял покров* 'fehér szemfedél alá születtem', tehát könnyen, gondtalanul élek.

A fehér szín a már említett fehér lovon kívül kapcsolódhat számárhoz: *бяло магаре в чердата* 'fehér számár a gulyában' az a személy, aki kitűnik a többiek közül kiváló képességei kapcsán. A fehér sas – *връстник на белите орли* 'a fehér sasok kortársa', amely idős kort megélt emberre használható kifejezés.

A fehér szín feltűnik ironikus hangvétellő hasonlatokban, amelyeknek jelentése ellentétes, nem fehér, hanem éppen fekete: *бял като въглен* 'fehér, mint a szén'; *бял като на тенджерата дъното* 'fehér, mint a fazék feneké'; *бял като циганин* 'fehér, mint a cigány'; *бял като кюмюрджия* 'fehér, mint a szénégető'.

3 PIROS ÉS VÖRÖS

Berlin és Kay a színnevek univerzalitását vizsgáló alap kutatásában megállapította, hogy a magyar az általánosan jellemző tizenegy alapszínnevtől eltérően tizenkettő színt különböztet meg (1969: 35–36): fehér, fekete, piros, vörös, zöld, sárga, kék, barna, lila, rózsaszín, narancs és szürke. A magyar nyelv tudományban több kísérlet született ennek a sajátos nyelvspecifikusságnak a meghatározására, a piros és vörös színnevek különös viszonyának felderítésére, használati köreinek definiálására (legfrissebb ld. TÓTH-CZIFRA, BENCZES, 2016). Általánosságban megfigyelhető, hogy a számunkra kedves, esetleg a gyerekekhez kapcsolódó tárgyak pirosak: *piros ceruza*, *piros labda*, *piros pont*. Pirosak a gyümölcsök. A magyar zászló színei: piros, fehér, zöld. A harcias történelmi múlt-ra visszatekintő dolgok pedig vörösek: *vörös hadsereg*, *vörös zászló*, *vörös csillag*. A frazeológiában ez az érdekes kettőség szintén felfedezhető.

Mind a két nyelvben szószerinti pontossággal megtalálható a sport terminológiából átvett *piros lapot ad/mutat fel* vagy *давам/показвам червен картон*, amikor valakinek a távozását, lemondását követeljük.

Megegyeznek a következő kifejezések, mint *Vörös könyv* és *Червената книга*, egy ország vagy egy nagyobb régió kipusztult és/vagy veszélyeztetett növény és állatfajait ismertető könyv; a *Vörös bolygó* és *Червената планета* a Mars. Mindkét nyelvben igeiként is megtalálható a piros szín az *elpirul* és a *зачервявам/изчервявам/почервениявам се*. A magyar nyelvben megtaláljuk az *elvörösödik* igét is. Az *elpirul* ige jelentése za-

varba jön, míg az *elvörösödés* egy rossz tett, harag, szégyen vagy indulat következménye.

A kommunisták vagy szocialisták színe a vörös, amely mind a két nyelvben felbukkan. A magyarban a *vörös báró* személyében, a befolyásos, nagyhatalmú (párt)funkcionárius, gazdasági vezető a pártállam idején, a bolgárban a *червена бабичка* 'piros anyóka', aki a Bolgár Szocialista Párt támogatójaként, soha nem kérdőjelezi meg pártjának politikai eszméit és tetteit.

A magyar nyelvben mind a két színnel képezhetünk hasonlatot az élénkpiros, ill. vörös szín kifejezésére. *Piros, mint a rózsza; piros, mint az alma; piros, mint a cseppentett vér; piros, mint a paprika; piros, mint a pipacs. Vörös, mint a Júdás haja; vörös, mint a láng; vörös, mint a paprika; vörös, mint a pulyka; vörös, mint a róka; vörös, mint a főtt rák.*

A soha kifejezésére a *majd ha piros hó esik* frazémát, a buta kifejezésére a *nem csípte az ész vörösre a szemét* fordulatot, a jelentős esemény vagy kivételes alkalom kifejezésére a *piros betűs ünnep* mondást alkalmazhatjuk.

A dühhöz és indulathoz a vörös szín kapcsolódik kiegészítve a ködöt vagy posztót. Ha *előnti a vörös köd az agyát valakinek*, akkor nagyon dühös és indulatos lesz. Aki *vörös posztó valaki a szemében*, annak pusztá léte, tettei, mondanivalója bosszantja, ingerli a másikat. A bolgár ekvivalens a *следам като бик на червено* 'úgy néz, mint bika a vörösre'. Maga az ingerlő dolog olyan, *mint bikának a vörös posztó*.

Végül a *vörös fonalként húzódik végig* a legszembevetőbb sajátosság, ami teljes egészében, az elejétől a végéig jellemez valamit.

A bolgár példák fordításánál csak a piros színt használjuk. Piros színnel a bolgár nyelvben is találtunk hasonlatokat, mint *червен като ябълка* 'piros, mint az alma'; *червен като мак* 'piros, mint a pipacs', amelyeket a piros szín, az elpirulás vagy az egészséges arcszín kifejezésére használnak. A piros lehet a bosszú színe, *вържи си червено на пръста* 'köss pirosat az ujjadra', azaz emlékezz, hogy megbosszulom neked a tettedet. Lehet az egészség színe, *червенеет ми се гребена* 'piroslik

a taréjom', amikor nagyon jól vagyok, egészséges vagyok. *Хванала ми е червената болест* 'elkapta a piros betegség' azok szenvednek piros betegségtől, akik csak megjártsszák a betegget.

Piros színnel fejezik ki a bolgárok a haszontalan dolgot, amely nem vész el. A kifejezésekben három különböző pénz-fajta jelenik meg, középkori ezüst pénz az *аспра*, régi török réz aprópénz a *мангър*, valamint egy román rézpénz a *бан*. *Червена аспра загиба ли* 'piros pénz elvesz-e'; *червена аспра не загиба* 'piros pénz nem vész el'; *червен мангър не се губи* és a *червен бан не се губи* mindkét esetben 'piros pénz nem vesz el' jelentésben, amely megegyezik a magyar *rossz pénz nem vész el* mondással.

4 KÉK

A magyar és bolgár frazeológiában a következő azonos frazémákat találtuk kék színnel. A kékvérű szó több európai nyelvben is megtalálható, így a bolgárban is: *синя кръв*, ugyanis tükörfordításai a spanyol *sangre azul* kifejezésnek. A származásukra büszke kasztíliai nemesi családok terjesztették el, hogy az ő ereikben folyó vér kékebb, mint a móroké vagy a zsidóké. Innen ered, hogy az előkelő származású személyre a magyarban azt mondjuk: *kék vér folyik az ereiben*.

Az ENSZ békefenntartóit kék páncélsisakjuk színe miatt a mind a két nyelvben *kéksisakosnak* nevezik: *синя каска*. A magyar nyelvben is előfordul ez a megnevezés, ám használata ritka, gyakoribb az ENSZ katona megnevezés. Mindkét nyelvben *Kék bolygónak* (*Синята планета*) nevezik a Földet. Egy másik égitesthez, a Holdhoz is kapcsolódik a kék szín, ám nem a színe miatt. A *Kék Hold* (*Синя Луна*) nem égi jelenség, hanem naptári, a hónap második teliholdját nevezik így.

A kék a politikai szaknyelvben is megtalálható, mindkét országban a Szabad Demokraták Szövetségének hivatalos színe. Egy orvosi szakkifejezés a következő példa: *a kéknyelv betegség* (*син език*), amely a kérődző házi állatok vírusos megbetegedését jelöli.

A magyar nyelvben a kék szín megkékül formában több frazémában is előfordul: *Úgy megüt valakit, hogy körülötte még a levegő is megkékül.* Gyakran a fizikai erővel való fenyegetés kifejezéseként is használják: *Úgy megütlek, hogy körülöttem még a levegő is megkékül!* A *kékre verték* frazéma röviden és tömören összegzi, ha valakit jól megverték. A veréshez kapcsolódóan egy másik szín, a vörös is megjelenik a *felruházták a hátát hupikékkal és jadvörössel* vagy a *szabtak neki kék nadrágra vörös foltot,* illetve a *veres nadrágra kék foltot varrtak* kifejezésekben.

A szem színe is lehet kék: *ibolyakék szemű,* így nevezik az ártatlan, romlatlan lányokat vagy nőket. Egy másik kifejezésben sokkal több részlet bújik meg, amint azt a következő példában is olvashatjuk: *Kék szem úri szem, sárga szem macskaszem, fekete szem cigányszem.*

A jó módú paraszt kék posztóban járt, innen ered a *kékbeli ember.* Így nevezik néhol a parasztok a kaputos embert (aki hosszú, idegen szabású felöltőt visel, és akinek a kezét csak a tinta piszkította be).

A *kékharisnya* eredete a 19. század közepére tehető, amikor Elizabeth Montagu néhány más nővel összefogva irodalmi kört alapított. Nagy lépést jelentett ez akkoriban, hiszen nem számított elfogadottnak, hogy a nők szellemi munkát igénylő tevékenységeket végeznek. A hölgyek szorgalmasan olvastak, sőt gyakran láttak vendégül tudósokat és művészeket is.

Kék színnel jelölik a diplomáciai okmányok azon gyűjteményét, amelyet egy kormány ad ki álláspontjának, eljárásának igazolására: *kék könyv* (vagy előfordul *fehér könyv* alakban is).

Kék színnel a következő hasonlatot használjuk, ha valaki nagyon fázik, azaz *kék, mint a szilva,* például a hidegtől.

A kék színtől elválaszthatatlan 'verés' jelentés a bolgárban is megjelenik: *ставам син през* 'kék fésűskóc lesz', ám a jelentés bővül, mert nemcsak verés, hanem nevetés is okozhatja az elkékülést.

A kék színnel kapcsolatban a bolgárban egyetlen olyan kifejezés található, amelynek nincs magyar megfelelője: *синьо зопушо* 'kék üzemanyag', ami a földgázra vonatkozik.

5 ZÖLD

A zöld szín a magyar és bolgár frazémákban közel háromszor gyakrabban fordul elő, mint a kék szín. A többi színtől eltérően azonban a zöld szín használatában alig fedezhető fel közös jelentés és használat. Zöld szín kapcsolódik a magyar és bolgár nyelvben is a *zöld utat ad* és a *давам зелена улица* 'zöld utat ad' frazémához: teljes szabadságot engedélyez valaminek a megtételére. A frazéma ige nélkül is előfordul a bolgárban két jelentéssel: *зелена улица* 'zöld utca' 1. 'lehetőséget biztosít valaminek a megtételére az akadályok elhárításával'; 2. 'lehetősége van szabadon véghez vinni valamit'. A magyarban az, aki szabadon cselekedhet, *zöld utat kap*. Szorosan kapcsolódik ehhez a jelentéshez a *давам зелена светлина* 'zöld fényt ad' kifejezés is 'engedélyez valamit' jelentésben.

A másik közös frazéma a *zöldasztal*, azaz a tárgyalóasztal. Amennyiben valamiről tárgyalás útján döntenek vagy határoznak, mondhatjuk, hogy *zöldasztal mellett dönt* vagy *határoz*. A bolgárban a *поставям на зелена маса* 'zöld asztalra helyez' alak fordul elő főként nemzetközi tárgyalásokra utalva. Ige nélkül: *zöldasztal mellett* és *на зелена маса* 'zöld asztalon' ami annyit tesz, hogy 'hivatalos, tárgyalásos formában'. Aki *zöldasztalhoz ül*, az pedig 'hivatalt kap'.

A zöld színhez elsősorban az 'éretlenség' jelentés párosul a magyarban. Ha valaki ostobaságokat beszél, akkor a *sok zöldet összehord* vagy a *zöldeket beszél* kifejezéseket mondjuk rá. Előfordul tagadó felszólításban is: *Ne beszélj oly zöldeket!*

A *zöld ág* gyakori komponense a magyar frazémáknak az eredmény, a siker szimbólumaként. A kifejezések állító vagy tagadó alakban fordulnak elő. Ha valaki elboldogul egy dologgal, ha nehéz helyzetet sikeresen megold, ha megállapodásra jut vagy eredményt ér el, akkor *zöld ágra jut*, esetleg *zöld ágra vergődik*. De ha nem, akkor tagadó alak: *nem tud zöld ágra vergődni*.

Ha valaki rosszul van, beteg(nek látszik), mondhatjuk, hogy *szép zöld*. Használhatjuk az *olyan sápadt, mint a (zöld) béka* hasonlatot, ha nagyon sápadt.

A féltékenységet *zöld szemű* szörnyként vagy *zöld szemű szörnyeteg*ként is ismerjük. Ha nincs semmi különbség két dolog vagy jelenség között, azaz megegyeznek, azt mondjuk: *ugyanaz zöldben*. Ha valaki elveszíti türelmét, és dühbe jön, annak *zöld karikát hány a szeme*.

Amennyiben olyasmit mondok, amit még más nem hallott, úgy vezetem be: *mesét mondok a zöld disznóról*.

A jellegzetes budapesti utcai illemhelyeket tréfásan *zöld villamosnak* is nevezték. A *zöldmezős beruházás* az új (ipari) létesítmények építésével járó, főként jelentős beruházás megnevezése.

A másé legtöbbször szebbnek, jobbnak tűnik, mint a magunké, vagyis *a szomszéd füje/rétje/kertje mindig zöldebb*.

A zöld szín a földműveléshez is kapcsolódik. Ha valaki rosszul szánt, az *zöldre feketít*. Végül pedig egy népi megfigyelésen alapuló bölcsesség: *Fehér karácsony, zöld húsvét*.

A bolgár nyelvben is sok olyan frazémát találunk, amelynek nincs magyar megfelelője. Az első ilyen kifejezés esetében felfedezhető némi közös vonás. Mind a két nyelvben a zöld szín utal az éretlen, buta, tapasztalatlan emberre. De a frazémák szerkezete annyira különbözik, hogy külön mutatjuk be őket. Akinek még nem jött meg az esze, az *зелен откинат*, vagyis 'zölden letépett, leszedett'. A tapasztalatlan és éretlen emberre az *още съм зелен* 'még zöld' vagy a *млад и зелен* 'fiatal és zöld' kifejezés illik. A zöld szín jelentése a butasággal is bővül: *тиквата ми е зелена* 'zöld a tök(fejem)'. A tök a fejre utal, a zöld szín a butaságra. Ha a bolgár valamit elsiet, és idő előtt végez el, csak annyit mond: *на зелено* 'zölden'. A kifejezés gyakran egészül ki igével. Az *изяждам на зелено* 'zölden eszi meg' kifejezés jelentése, hogy valamit ideje előtt elfogyaszt. Az 'idő előtt' jelentés egy újabb frazémában is megjelenik: *обрах си зелен бостаня* 'még zölden leszedi a dinnyét', vagyis előre elveri, elkölti a pénzét, de jelenti azt is, hogy elrontja a dolgait, és csak magát hibáztathatja ezért. A kifejezés zöld szín nélkül is használható, de akkor hiányzik az 'idő előtt' jelentés, mindössze csak 'elveri a pénzét'. Ha a bolgár ember olyan személytől kap tanácsot, akitől nem akar, de ha ez sze-

mély ráadásul még fiatal és tapasztalatlan is, akkor: *от зелена тиква семе не взимам* ‘zöld tökből magot nem nyer ki’. A zöld szín kapcsolódik a befejezetlen és a megvalósítatlan dolgokhoz is: *продавам на зелено* ‘zölden ad el’, amikor valamit befejezetlenül, idő előtt áruba bocsát.

A *да се хванем за зелено* ‘zöldbe fogódzik’ frazémát akkor használjuk, ha kilábalunk egy nehéz szituációból. Ez a frazéma kifejezi a bolgár ember azon vágyát, hogy érjen véget a kemény tél, és ébredessen a tavasz. A reményt szimbolizálja, hogy végre maga mögött tudhassa a nehézségeket, a bajokat. A kifejezés nagyon gyakran fordul elő életmódhoz kapcsolódó internetes oldalakon. A zöld színhez a zöld ételeket, fűszereket párosítják: csalán, spenót, sóska, fejes saláta stb. Arra ösztönzik az olvasót, hogy fogyassza őket bátran, mert egészségesek és vitamindúsak.

A bolgár népnyelv a saspáfrányt *зелената чума* ‘zöld pestisként’ ismeri. Ez a veszélyes gyomnövény a magas hegyekben található legelőkön és mezőkön bukkan fel, és mérgező az állatok számára.

A következő jelentés a ‘dühbe jön, elveszíti a türelmét, indulatossá válik’. Ha valaki nagyon erősen felbosszantja magát, akkor *позеленявам като гущер* ‘elzöldül, mint egy gyík’ vagy *позеленявам от яд* ‘elzöldül az indulattól’. Felszólítás és utasítás formájában, ha valaki bosszant: *недей ми присяда като зелена круша* ‘ne akadj a torkomon, mint egy zöld körte’.

A ‘zöld kaviár’ azokban a kifejezésekben fordul elő, amelyek arra utalnak, hogy valaki szemérmetlenül hazudik, megtevést, átver valakit: *правам за зелен хайвер* ‘zöld kaviárért küld’. A kifejezés egy bolgár népmeséhez kapcsolódik. A történetben egy nő, aki találkozni akar a szeretőjével, azon tanakodik, hogyan küldje el a férjét otthonról a lehető leghosszabb időre. Úgy tesz, mintha beteg lenne, és közli férjével, hogy az egyetlen gyógyír a bajára a zöld kaviár. A kifejezés ige nélkül is előfordul: *за зелен хайвер* ‘zöld kaviárért’, amelyet hazudás-kor vagy egy naiv ember átverésekor használunk.

6 SÁRGA

A sárga szín használata a piros színhez hasonlóan a sportterminológiában mutat közös vonásokat. A *sárga lapot ad/mutat fel* és a *показвам жълт картон* kifejezéseket mind a sportban, mind a hétköznapi életben figyelmeztetéskor használjuk. A fehér embereket Ázsia részéről állítólag fenyegető veszedelem a *sárga veszedelem* vagy *жълта пача* ‘sárga faj’.

A magyarban a sárga színt a sápadtsággal azonosítjuk *a sárga, mint a viasz; sárga, mint a kikerics* hasonlatokban, amelyeknek jelentése sápadt, beteges színű. Ehhez kapcsolódik az irigység, amely egyes elképzelések szerint megbetegít minket, így lett az irigység színe a sárga, amely igen sok alakban jelenik meg a frazeológiában: *sárga irigység; rág az [a sárga] irigység; sárga [lesz] az irigységtől; megesz/emészt az [a sárga] irigység*.

A sárga szín jelenik meg a részegség meghatározásában *a sárga földig leissza magát*; valamint a valakit megszidni jelentésben is: *a sárga földig lehord/leszid*.

A bolgár nyelvben a sárga színt tartalmazó hasonlatok jelentése változatos. Egyfelől jelenti, hogy sárga: *жълт като лимон* ‘sárga, mint a citrom’, másrészt sárga színnel a piros színt határozzák meg: *жълт като керемида във вода* ‘sárga, mint a cserép a vízben’; *пожълтял като диня* ‘megsárgult, mint a dinnye’; *хванала ме е керемидената жълтеница* ‘elkapott a cserép sárgaság’. A bolgár váltópénz a sztotinka sárga színű, valamit olcsón megvenni, valamihez olcsón hozzájutni *a за жълти стотинки* ‘sárga fillérekért/sztotinkákért’ kifejezésben fordul elő. Ha nagy öröm ér, azt mondja a bolgár *има жълто на гаиците* ‘sárga van a gatyámon’; *имам жълто на гъза* ‘sárga van a fenekemen’; *правям жълто на гаиците* ‘besárgítom a nadrágom’; *ожълтих гаиците* ‘besárgítottam a nadrágom’.

A fiatalság, tapasztalatlanság színe is lehet a sárga *имам жълто около устата си* ‘sárga van a szám szélén’ vagy *жълто около устата* ‘sárgával a szája szélén’.

7 SZÜRKE

A szürke szín a fehér és fekete szín keveréke, egy viszonylag semleges árnyalat, amelyről legtöbbszörnek egy ködös, esős őszi nap jut az eszünkbe. A frazeológiában az élet élmény nélküli, egyhangú, egyforma, hosszabb-rövidebb szakaszait jellemezzük szürkével: *szürke hétköznapi* vagy *субо ежечелное*. Adócsalás céljából nem legálisan üzött üzleti tevékenység a *szürkegazdaság* és *суба икономика*. A bolgár nyelvben a *суби продажби* ‘szürke eladás’ kifejezés is megtalálható az adót nem befizető adás-vétel megvalósítására. Az emberi agy neve is ehhez a színhez kapcsolódik, *szürkeállomány*, valamint *субо бейцмбо*.

A színnek hiányát is színnel fejezzük ki, a színtelenség nem más, mint szürke. A jelentéktelen átlagembert a szürke szín és egy kistestű állat neve fejezi ki: *szürke kiséger* vagy *szürke veréb*. Az eseményeket, a döntések előkészítését a háttérből irányító tanácsadó is némileg láthatatlan, ő a *szürke eminenciás*.

A bolgárban a kitartó emberhez kapcsolódik a szürke szín, aki oly régóta végzi elszántan dolgát, hogy állán a szakáll megöszült, feje és tekintete megvadult: *бпада суба, глаба дуба* ‘szakáll szürke, fej vad’.

A statisztikai adatokat tekintve a korpusz több mint 420 frazémát tartalmaz. A fekete szín 70 magyar és 40 bolgár, a fehér szín 50 magyar és 75 bolgár frazémában fordul elő. A piros 15 magyar és 25 bolgár, a vörös 23 magyar mondás eleme. Nagy a különbség a kék és a zöld színt tartalmazó frazémák száma között. Míg 25 magyar és 25 bolgár kifejezésben szerepel a zöld szín, addig mindössze 8 magyar és 7 bolgár frazémában található meg a kék. A sárga szín mind a két nyelvben 20 kifejezésben, a szürke mind a két nyelvben 7 kifejezésben fordul elő.

A fekete szín mind a két nyelvben gyakran fordul elő hasonlatokban a mélyfekete, nagyon fekete szín kifejezésére. Főként negatív jelentés kapcsolódik hozzá, mint az érdekte-

lenség, bűn, házasságtörés. A bolgár nyelvben is negatív érzelmek kifejezésére használják, halál, gyász, boldogtalanság, szomorúság, szenvedés.

A fehér szín nemzetközi szimbólumok és sajátos földrajzi jelenségek kísérelője. A fehér szín kifejezésére mindkét nyelv hasonlatokat használ. A fehér szín kapcsolható az ideális férjfelölthöz, nehéz helyzetekhez, mentegetőzéshez, vulgárisan a másnapossághoz. A bolgár nyelvben egyaránt kifejezi a születést és a halált. Jelenti az életet, a fényt, a nappalt, a szerencsés életet.

Hasonlatoknak piros és vörös színek is részét képezik. A sport terminológiában, a politikai terminológiában is megtalálhatók. A piros és vörös szín fejezi ki a butaságot, az indulatot. A piros színt tartalmazó frazémák a bolgárban a boszút, az egészséget, de a szimulálást is jelentik. Hasonlatokkal az egészséges piros arcszínt írják körül.

A magyar és a bolgár nyelvben a kék színhez a verés (*megkékül*), a fizikai erővel történő fenyegetés, az arisztokratikus származás kötődik. A magyar nyelvben a diplomácia és a fázás is megjelenik, míg a bolgárban nincs olyan kék színt tartalmazó frazéma, amelynek ne lenne magyar megfelelője.

A zöld szín esetében ez nem ennyire egységes. A zöld színhez társul az éretlenség, a tapasztalatlanság, a düh vagy az indulat. A bolgár ember *elzöldül*, ha dühbe jön, a magyar viszont akkor, ha beteg vagy sápadt. A magyarban a féltékenységet és a boldogulást is ezzel a színnel fejezik ki. A bolgárban ugyanakkor a zöld a hazugság, az átverés és a megtevésztés színe.

A sárga szín a sportterminológia része, a magyarban az irigység és a sápadtság színe, a bolgárban sárga szín használatával fejezik ki a piros színt hasonlatokban, a sárga boldogság, nagy öröm, valamint a fiatalság és tapasztalatlanság színe.

A szürke szín a színek hiányának kifejezése, a színtelenség szimbóluma. Hiszen színek nélkül az élet is szürke volna.

IRODALOM

- BAŃCZEROWSKI Janusz, 2007: Nemzeti sztereotípiák a magyar és a lengyel közmondásokban és frazeológiai kapcsolatokban. *Magyar Nyelvőr*, № 1: 74–78.
- BERLIN Brent – PAUL Kay, 1969: *Basic color terms: Their universality and variation*. Berkeley: University of California Press, CA.
- DZIEWOŃSKA-KISS Dorota, 2010: Állatnevek és állati testrészek a lengyel és magyar nyelvi minősítésben. *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- MENYHÁRT Krisztina, 2017: Zöldségeket beszél: a zöldségek a magyar és a bolgár frazeológiában. *Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István akadémikus tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, 51–60.
- НЕДКОВА Емилия, 2003: За опозицията бял/черен в българската фразеология (лингвокултурологичен аспект). Българска електонна лингвистична библиотека „Стефан Гърдев”. http://georgesg.info/belb/personal/nedkova/statia_7.htm. Utolsó megtekintés. 2017. szeptember 2.
- TÓTH-CZIFRA Erzsébet – BENCZES Réka, 2016: Piros és vörös színneveink korpuszalapú kognitív vizsgálata. *Magyar Nyelvőr*, 140: 52–71.
- URKOM Aleksander, 2013: Primena frazeologizama s komponentom voda u srpskom i mađarskom jeziku, s posebnim osvrtom na upotrebu u manjinskom okruženju. *ВОДА в славянској фразеологији и паремологији 1-2./ A víz a szláv frazeológiában és paremiológiában*. Budapest: Tinta Kiadó, 657–663.

FELHASZNÁLT SZÓTÁRAK

- BÁRDOSI Vilmos, (főszerk.) 2003: *Magyar szólástár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

- O. NAGY Gábor, 1976: *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- T. LITOVKINA Anna, 2005: *Magyar Közmondástár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
<http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/index.html>
- DUGONICS András, 1820: *Magyar példabeszédek és jeles mondások*. Szeged.
- ERDÉLYI János, 1851: *Magyar közmondások könyve*. Pest.
- MARGALITS Ede, 1896: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest.
- SIRISAKA Andor, 1891: *Magyar közmondások könyve*. Pécs.
- Български национален корпус. <http://dcl.bas.bg/bulnc/>
- НИЧЕВА Кети – СПАСОВА-МИХАЙЛОВА, Сийка – ЧОЛАКОВА, Кристалина, 1974: *Фразеологичен речник на българския език*. Том първи А–Н. София: БАН.
- –, 1975: *Фразеологичен речник на българския език*. Том втори О–Я. София: БАН.
- НИЧЕВА Кети, 1993: *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Szláv jövevényfrazémák Bárdosi Vilmos új szótárában (magyar-szláv frazeológiai párhuzamok)

FEDOSZOV OLEG

В статье освещаются вопросы славяно-венгерских фразеологических параллелей на фоне материала нового словаря венгерской фразеологической этимологии В. Бардоши. Ставится вопрос о том, что можно считать происхождением фраземы, из чего состоит общий, международный фразеологический фонд. Две фраземы, отмеченные в словаре В. Бардоши как фраземы славянского происхождения, рассматриваются в свете новых данных. Статья останавливается и на теме этнических стереотипов в чешской и венгерской фразеологии. Делается общий вывод о том, что венгерская фразеология имеет множество связей со славянскими языками и народами, что обогащает ее собственный фонд.

A tanulmány a Bárdosi Vilmos, *Szólások, közmondások eredete / Frazeológiai etimológiai szótár című* (2015) mű margóján a szláv-magyar frazeológiai párhuzamokkal foglalkozik. Különböző frazémák eredetmagyarázatait vizsgálja annak fényében, hogy mit jelenthet egyáltalán a frazéma eredete, miből áll a közös, nemzetközi frazéma-készlet. Bárdosi V. által kijelölt, összesen két szláv eredetű frazémát (*Ha nem csordul / csurran, cseppen és a Hosszabb a péntek, mint a szombat*) a tanulmány új megvilágításba helyezi. Foglalkozik továbbá az etnikai sztereotípiákkal a cseh és a magyar frazeológiában (csehül áll, tótágast áll, má uherskou nemoc stb.). Összefoglalóként megállapítja, hogy a magyar frazeológiának számos kapcsolata van a szláv nyelvekkel és népekkel, ami gazdagítja és színesebbé teszi a magyar frazémakincset is.

Ключевые слова: славяно-венгерские фразеологические параллели, этимология фразем, международный фразеологический фонд, этнические стереотипы во фразеологии

Kulcsszavak: szláv-magyar frazeológiai párhuzamok, frazéma eredete, nemzetközi frazéma-készlet, etnikai sztereotípiák

0 Az új szótár

A Bárdosi Vilmos, *Szólások, közmondások eredete / Frazeológiai etimológiai szótár* című, 2015-ben megjelent (Budapest, TINTA Kiadó), majdnem 750 oldalas monumentális mű közel 1800 magyar frazéma eredetmagyarázatát tartalmazza. E nagyszerű szótár keletkezésének körülményeiről, az előzményekről, a szerző koncepciójáról az ELTE BTK-án 2015 nyarán rendezett nagyszabású könyvbemutatón beszélt maga a szerző, Bárdosi Vilmos, valamint Fábián Zsuzsanna, az MTA Szótári Munkabizottságának elnöke.

„Ez a munka korszakalkotónak tekinthető – és ezt mindkét minőségemben hangsúlyozom –, mégpedig azért, mert ilyen jellegű és terjedelmű szótár még nem született – noha történtek kísérletek megszerkesztésére,” - mondta az eseményen Fábián Zsuzsanna.

Akinek azonban már volt ideje és lehetősége megismerkedni Bárdosi Vilmos legújabb frazeológiai szótárával, az joggal csodálkozhat előadásom címét olvasva. Ugyanis ebben a szótárban a szerző csupán két (!) szláv eredetű frazémát jelöl ki. A szótár 727. oldalán, az eredet szerinti Mutatóban, amely önmagában több mint 50 oldalas (693–744 old.), a *Szláv* címszó alatt ez található: *Ha nem csordul/csurran, cseppen, valamint a Hosszabb a péntek, mint a szombat.*

Néhány sorral feljebb a *Német, orosz közös címszó* alatt van még egy frazéma, illetve közmondás: *Ahol fát vágnak, ott hullik a forgács.* (*Лес рубят – щепки летят.*). Ezzel szemben az előtte lévő cikk már 77 olyan magyar frazémát tartalmaz, melyek német eredetűek. Ez a „statisztika” azonban csak látszat. Jelen előadásomban – a szótár margóján – szeretnék bemutatni, szükségképpen csak vázlatosan, sokkal gazdagabb és mélyebb összefüggéseket, párhuzamokat a magyar és a szláv frazeológia között, amiből néhány általános nyelvészeti tanulságot is le lehetne vonni.

1 MI A FRAZÉMA, MI A FRAZÉMA EREDETE?

A fent idézett közmondás (*Ahol fát vágna, ott hullik a forgács*) kapcsán felidézhetjük azt a magyar frazémát, amely szerepel mind a *Magyar szólástárban* (BÁRDOSI, 2003: 291), mind az új szótárban is, részletes eredetmagyarázattal (BÁRDOSI, 2015: 449), de az eredet-mutatóban nem: *málenkij robot* (bár fát nem csak Szibériában vágta). Ebből a példából nyílik lehetőség azon az elméleti kérdésen elgondolkozni, hogy mit értünk általában a frazéma eredete alatt? Szláv (orosz) eredetű-e a *málenkij robot* frazéma? Igen is, nem is. Nyilvánvaló a történeti, politikai háttér, a *маленькая работа* orosz kifejezésre való utalás. Ilyen frazéma viszont az oroszban nincs, nem is lehet, hiszen az orosz katonák által használt kifejezés, némi gúnynyal persze, de az elhurcolt magyar civilek megnyugtatóására szolgált. Tehát a frazéma magyar nyelvi közegben született, bár az orosz kifejezést mintázza, átvitt értelemben.

Hasonló kérdést tehetünk fel az orosz *rulett* idióma kapcsán (BÁRDOSI, 2015: 457). A 'veszélyes vállalkozás, döntés' jelentésű idióma eredete – több forrás szerint – egy életveszélyes szerencsejáték, mely egyértelműen az orosz katonai élethez kapcsolódik, bár Bárdosi V. azt írja, hogy „a szerencsejáték eredete meglehetősen bizonytalan”. Több nyelv azonban jól ismeri és használja (angol, francia, német, olasz, spanyol, cseh, stb.) – de az orosz nyelv nem!

Annak ellenére, hogy a forradalom előtti (1917) időszakban magát a játékot *русская рулетка* címen az orosz irodalomban többször is leírják (például ebben az elbeszélésben: A. Грин, «Зурбаганский стрелок», 1913), a mai orosz frazeológiában más szólást találunk: *нистоlet с одним патроном* (szó szerint: pisztoly egy golyóval). Az átvitt jelentése azonban nem ugyanaz, mint az orosz rulett jelentése a magyarban. Inkább arra a helyzetre alkalmazható, amit a magyar frazeológiában a *megkapja a selyemzsinórt* (BÁRDOSI, 2003: 298) idióma jelenti (lásd. erről írásunkat: FEDOSZOV, 2016). Látható, hogy az eredet kérdése nem korlátozható csupán az egyenes átvételű frazémák eseteire. Az alábbiakban ezt bővebben ki fogom fejteni.

Ehhez viszont, Bárdosi szavaival élve, először tisztáznunk kell, hogy „Mit tartalmaz pontosan a szótár”. A szerző osztályozása szerint a következő fajta frazémák jelentés- és eredetmagyarázatát találja az olvasó a szótárban: szólások (*kivágja a rezet*), szóláshasonlatok (*szegény, mint a templom egere*), helyzetmondatok (*Hátrább az agarakkal!*), közmondások (*A kutya ugat, a karaván halad.*), szállóigék (*A stílus maga az ember.*).

A magyarázó anyag szótárszerű, szócikkekben megvalósuló elrendezésével a szerzőnek többek között az volt a célja, hogy az idegen nyelven tanulók is megtalálják itt a magyar kifejezés idegen nyelvű megfelelőit, amennyiben annak jelentése és alkotóelemei megegyeznek a magyaréval. A tipikusan a magyar kultúrtörténethez kapcsolódó kifejezések esetében (*Csáki szalmája, Egyszer volt Budán kutyavásár, Ő sem jobb a Deákné vásznánál*) értelemszerűen nincsenek idegen nyelvi megfelelők, – magyarázta Bárdosi Vilmos az idézett beszélgetésben. Azok a szólások, közmondások, amelyek jelentése „átlátszó”, különösebb magyarázatot nem igényelnek, mint például a *töri a fejét, lóg a nyelve* szólások vagy a *Hazug embert előbb utoléri, mint a sánta kutyát, A lónak négy lába van, mégis meghotlik* közmondások, nem kerültek a szótárba. „Elsősorban azon kifejezések keletkezésének, kialakulásának izgalmas nyelvi, művelődéstörténeti, történelmi, irodalmi, néprajzi, interkulturális körülményeit írtam le, amelyeknek átvitt értelme adott esetben jól ismert a nyelvhasználók körében, de a kifejezést alkotó szavak eredeti jelentéséből mégsem tudják a metaforikus értelmet levezetni, és így annak eredete is homályban marad előttük,” – mondta Bárdosi V. a szótár bemutatóján, Fábián Zsuzsanna kérdéseire válaszolva.

„Természetesen olyan frazémák is vannak szép számmal nyelvünkben, amelyeknek még koránt sincs megnyugtató, végleges megfejtése. Ezek ugyanis gyakran olyan, mára már teljesen elhomályosult szemléletet, képet tükröznek, ami csak különféle föltevések megfogalmazását teszi lehetővé (pl. *fűbe harap, (az) ebek harmincadjára kerül/jut, nevet, mint a fakutya, Hátravan még a feketelevés* stb.). Ezeket a frazémákat így bizonytalan, tisztázatlan eredetűnek minősítettem, de gye-

keztem a különféle véleményeket egymással szembesíteni, közülük a legvalószínűbbet kiemelni, és lehetőség szerint saját álláspontomat is megfogalmazni,” – így a szótár szerzője. (A beszélgetés teljes szövege itt olvasható: <https://olvassbele.com/2015/06/09/kozmondas-nem-hazug-szolas-bardosi-vilmos-professzor-egy-rejtelmes-vilagrol/>)

2 A NEMZETKÖZI FRAZÉMA-KÉSZLET

Az idegen eredetű idiómák, jövevényfrazémák meglepte egy nyelvben sok okkal magyarázható. Az egyik alapvető ok az, hogy létezik egy közös (univerzális) nemzetközi frazéma-készlet főleg az európai, de az Európán kívüli nyelvekben is. Közismert, hogy minden európai nyelvben minimum több száz olyan frazeológiai egység található, amely teljesen azonos, vagy legalább igen hasonló formában és jelentésben él akár 50 – 60 vagy több nyelvben. Ez a közös készlet alkotja egyes nyelvek frazeológiájának központi részét. E. Piirainen német kutató a *Widespread Idioms* című könyvében 88 nyelv frazeológiai készletét vizsgálva (ezek közül 74 európai és 14 azon kívüli nyelv) jutott erre a megállapításra (PIIRAINEN, 2012). Vegyünk például néhány közismert idiómát: *úgy élnek, mint a kutya meg a macska* (BÁRDOSI, 2003: 198), oroszul: *жить как кошка с собакой*. A frazéma legalább 68 nyelvben megtalálható, azonos jelentéssel. A 100 legismertebb, bibliai eredetű idioma közül a *tépi a haját* ('tehetetlen dühében erősen bosszankodik', oroszul: *рвать на себе/голове волосы*) szó-lást (ez egyben az ún. gesztus-frazéma is) 62 nyelv ismeri.

A bibliai eredetű szólások és közmondások sok nyelvben meghonosodtak, s ma az egyik legszélesebb körben elterjedt csoportot jelentik. Az *Aki másnak vermet ás, maga esik bele* majdnem félszáz európai nyelvben létezik. A frazeológiai „biblizmusok” között a magyarban is találunk sok példát: *hamut hint/szór a fejére, egy tál lencséért, mossa a kezét, aki szelet vet, vihart arat, stb.*, és ezek pontos megfelelői sok más nyelvben is ismertek. Egyes kutatók becslései, számításai szerint (pl. Wolfgang Mieder amerikai paremiológus) azokban a nyelvek-

ben, amelyekre a Bibliát lefordították, és amelyekben a Biblia máig a legfontosabb szakrális könyv, kb. 300–500 bibliai eredetű közmondás szerepel. W. Mieder úgy számolt, hogy az angol nyelvben 425 közmondás bibliai eredetű, ebből 212 az Ótestamentumból, 31 az apokrif könyvekből és 182 az Újtestamentumból származik (MIEDER, 1990: 12). Tehát a magyar frazémának: *Ne ítélj, hogy ne ítéltessél!* megvan a pontos orosz megfelelője: *He судите, да не судимы будете!*

Az antik kultúra és irodalom közös frazéma készletének egy másik ilyen forrása: például a görög-római mitológiából származnak több nyelvben is ismert szólások, mint az *árgus szemekkel figyel, kettévágja a gordiuszi csomót, kitakarítja Augiasz istállóját, Angyal repül el a ház fölött, Pandóra szelencéje* stb. Természetesen, az európai „kultúrkör”-höz tartozó oroszban is megtaláljuk az *Achilles-sarka* (*ахиллесова пята*), *Damoklész kardja* (*дамоклов меч*), vagy a *Buridán szamara* (*буриданов осёл*) antik eredetű szólásokat.

Ismert továbbá egy olyan frazéma-típus, amelyet a szakirodalomban a *tipológiai internacionalizmus*-nak neveznek. Idetartoznak olyan azonos vagy legalábbis hasonló frazeológiai egységek, amelyek több nyelvben egymástól függetlenül alakultak ki azért, mert az adott nyelvi közösségek hasonló gazdasági és/vagy kulturális körülmények között éltek. A példatár igen gazdag: a cseh *dřít jako kůň*, az angol *to work like a horse*, a német *arbeiten wie ein Pferd*, az orosz *работать как лошадь* és a magyar *annyit (úgy) dolgozik, mint a (egy) ló* (BÁRDOSI, 2003: 215) nem azért azonos struktúrájú és jelentésű frazémák, mert az egyik nyelv a másiktól „kölcsonözte” volna, hanem azért, mivel a nyelven kívüli valós élet azonos tapasztalattal szolgált a nyelvi közösségek részére.

Vannak frazémák, amelyek több nyelvben élnek úgy, hogy a jelentésük hasonló, de a „részletek” különböznek. Ezek a szólások az azonos strukturális-szemantikai modell alapján születtek egy-egy nyelvben, mint például az ’egyáltalán nem ért hozzá’ jelentésű idiómák ugyanazt a modellt (úgy ért hozzá, mint ...) követik, de a komponensek, a „belső képek” mások:

így a cseh *rozumí tomu jako koza petrželi* (tehát szó szerint: ... mint kecske a petrezselyemhez) a német *wie die Kuh vom Sonntag* (... mint tehén a vasárnaphoz), a bolgár *като свиня от кладенчева вода* (... mint disznó a forrásvízhez), az ukrán *як баран в аптеці /в біблії / в книзі* (... mint kos a patikában), a fehérorosz *разумець, разбирацца як (што) свиння ў апельсінах, як баран у бібліі* (... mint disznó a narancshoz, ... mint kos a bibliához), a lengyel *znać sie na czym jak kura na pieprzu* (... mint tyúk a borshoz) és az orosz *разбирается как свинья в апельсинах* (... mint disznó a narancshoz) – tehát ezek a frazémák mind érdekes párhuzomokat mutatnak akkor is, ha a csehben a kecske és a petrezselyem, az oroszban a disznó és a narancs a főszereplők (vö. MOKIENKO, 2013: XII).

Érdekes megfigyelni, hogy csak az un. zoo-frazémák (az állatneveket tartalmazó szólások) között mekkora a hasonlóság. Az alábbi orosz zoo-frazéma mindegyike sok-sok más nyelvben is ismert, magyarban is: *козел отпущения, первая ласточка, серая мышь, паршивая овца, священная корова, крысы бегут с корабля, взять быка за рога, голодный как волк, лить крокодилы слезы, лебединая песня, страусиная политика, темная лошадка, делать из мухи слона, слон в посудной лавке*. Érdemes összevetni a következő frazéma „belső képét”. Az éhség fogalma más-más állat nevéhez fűződik más-más nyelvben:

голодный как волк / (mint a farkas)- az oroszban,
hládový jako vlk/ jako pes (mint a farkas /kutya)- a csehben,
bęc głodny jak pies/chart (mint a kutya)- a kasubban,
honger hebben als een paard (mint a ló)- a hollandban,
einen Bärenhunger haben (medve-éhes)- a németben.

A zoo-frazeológia más érdekes példája az a sok nyelvben ismert idióma, amelynek magyar megfelelője: *bogarat tesz / ültet vkinek a fülébe* (BÁRDOSI, 2003: 33), azzal a jelentéssel, hogy 'olyasmit közöl valakivel, ami az illetőt nyugtalanítja, elgondolkodtatja, kíváncsivá teszi'. Ennek a frazémának nem csak a „belső képe” különbözik, hanem gyakorlatilag az összes komponense variálható más-más nyelvben, a jelen-

tése azonban azonos. Feltételezhetnénk, hogy az oroszban is olyan idiómának kellene lennie, mint *иметь/посадить/выгнать блоху, муху, жука, сверчка, паука, таракана, червя в ухо/голову/из головы* (azzal a jelentéssel: 'вселить в кого-то сомнения/избавить кого-то от сомнений' – ami a magyarban felel meg, vagy ahhoz közel áll), ahol nem csak az igei (verbum) komponense változik, hanem a „kulcsszó” maga, vagyis a „bogár rokonai” (természetesen, „naív” értelemben, nem szakmai biológiai szemszögből): tehát *bolhát, legyet, tücsköt, pókat, svábbogarat, kukacot, férget*, stb. *ültetni a fülébe valakinek*.

Így például a horvátban az idióma formája a következő: *staviti (ubaciti) buhu (bubu) u uho komu; imati mušice (muhe, bube, bubice) <u glavi>* (FINK-ARSOVSKI et.al. 2003: 35), a németben: *jm einen Floh ins Ohr setzen*, a csehben: *nasadit brouka do hlavy/vyhnat brouka z hlavy* és így tovább más-más szláv és nem csak szláv nyelvben.

Az oroszban azonban – megcáfolva várakozásainkat – ilyen idióma nincs. Van egy frazéma, amelynek jelentése valamelyest hasonló a fent idézett hosszú sorhoz: *прожужжать все уши* (szó szerint: végig zümmög a fülébe) azzal a jelentéssel, hogy 'упорно повторять что-то и тем самым надоесть окружающим / telebeszélni valakinek a fejét' (СТЕПАНОВА, 2007: 802). Ez azonban nem azt jelenti, hogy „bolha a fülben” mint „belső kép” érthetetlen lenne az orosz nyelvhasználó számára. Ennek bizonyítéka sok hasonló kifejezés (itt tudatosan kerülni kell az idióma szót), amely használatos és érthető volt valamikor (pl. a 19. század első felében) az orosz nyelvben:

Надо запустить брату блоху в ухо. Если им дать теперь потачку, то через десять лет будет конституция. [П.П. Вяземский. Письма и записки Оммер де Гель (1845)]

Még a mai oroszban is megtalálható ennek az idiómának a használata, ami azonban valakinek (egy külföldi beszélőnek) a kijelentésére utal, tehát idézet:

Однако дело было сделано: как говорил Эйнштейн двадцать лет спустя, «... Планк *posadil v uho fizikam blohu*», и она не давала им покоя, хотя они и пытались не замечать ее. [Л. Пономарев. Атомы, лучи, кванты // «Химия и жизнь», 1968]

A „nemzetközi frazéma-készlet” közös része nagyon sok típusból vagy altípusból áll. Egyes frazémák eredete jól ismert történelmi eseményhez, irodalmi műhöz, híres személyhez fűződik (*Canossát jár / szélmalomharcot folytat / Utánam az özönvíz!*), más frazémáknál a forrás után kutatni kell, az eredete magyarázatra szorul (*pálcát tör vki/vmi felett / Ismétlés a tudás anyja / Lassan járj, tovább érsz / ötödik kerék / vörös kakas / a farvízen evez / mintha most szabadult volna az akasztófáról*). Tény azonban, hogy a fenti példák mindegyike sok-sok nyelvben egyszerre található meg. Ime néhány példa a magyar frazémák orosz, cseh vagy éppen angol megfelelőire:

bámul, mint borjú az új kapura = глядит, как баран на новые ворота,
Kétszer ad, aki gyorsan ad. = Kdo rychle dává, dvakrát dává.
burokban született = в рубашке/сорочке родился,
Az idő pénz. = Time is money. = Время – деньги.

Vannak azonban frazémák, amelyekről alig lehet elképzelni, hogy más nyelvben is létezik valami hasonló. Ilyenek a köznyelvi, szlenges, beszédstílusú, akár obszcén szavakat is tartalmazó frazémák. Pedig a *Nem volt apád üveges!* (BÁRDOSI – KISS, 2005: 6) oroszul úgy hangzik, hogy *Твой папа не стекольщик!*, bár egyetlen orosz „akadémiai” frazeológiai szótár sem ismeri ezt a kifejezést. *Ne fűzd az agyam ezzel a hülyeséggel!* (BÁRDOSI – KISS, 2005: 1) kifejezés a *Közmondások (3000 magyar közmondás és szójárás betűrendes értelmező dióhéjszótára)* című gyűjteményből való. Ki gondolná, hogy jelentésében azonos, formájában igen hasonló kifejezés van az oroszban is (*He пудри мне мозги!*), a különbség csupán az, hogy a magyarban az agyát „fűzik”, az oroszban ez „porhintés”. Talán még meglepőbb a magyar *Ne tanítsd apádat gyereket csinálni!* (BÁRDOSI – KISS, 2005: 6) „szójárás”, amelyet az oroszok „nemes egyszerűséggel” a gyereket csinálni eu-

femizmus helyett a megfelelő igével látták el: *He yuu omua eđ<...>csja!* (az ismert ige más szláv nyelvekben is népszerű...). A fentiekhez hasonló példákat még sokáig lehetne sorolni. Térjünk azonban vissza a Bárdosi V. etimológiai szótárához.

„Egy nyelv többé-kevésbé aktív frazémakincsét 5 és 15 ezer közöttire becsülik. Ez a szám persze meglehetősen viszonylagos és szubjektív. Van, aki többet ismer és használ, más meg kevesebbet. Könyvem 1800 frazéma eredetmagyarázatát tartalmazza. Viszonyításul megjegyzem, hogy a kiváló szóláskutató, O. Nagy Gábor 1957-ben kiadott *Mi fán terem?* című ismert könyve csupán 280 magyarázatot ad meg,” – mondta Bárdosi Vilmos a szótár bemutatóján. – „A szólások, közmondások, szállóigék eredete mindig is érdekelte a nyelvvel foglalkozó szakembereket és az átlagembert is. De tudományos megközelítésű monográfiák csak a 20. században születtek a témakörben. Elsősorban Kertész Manó (*Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*, 1922) és Csefkó Gyula (*Szállóigék, szólásmódok. Tanulmányok szóláskészletünk köréből*, 1930) nevét kell megemlítenünk, akiknek nyomdokain azután megszületett O. Nagy Gábor közismert *Mi fán terem?* című kötete – és vele együtt a nyelvész körökben „mifantológiának” nevezett tudományág is. Szótáram egyben tisztelgés is O. Nagy Gábor emléke előtt, aki 2015. június 6-án ünnepelné századik születésnapját, ha ereje teljében nem vesztette volna életét egy közlekedési balesetben.”

Fontos megérteni, hogy a frazeológiai egységek, így a magyar frazémák is, „a magyarság virágai” (Baróti Szabó Dávidnak tulajdonítható kifejezés – vö. HADROVICS, 1995: 291) valójában nem egy-egy kivételes szépséggel vagy gazdagsággal rendelkező nyelv sajátosságai, hanem egy nyelvi univerzália, tehát minden természetes nyelvben megtalálható és annak fontos lexikális részét alkotó jelenség.

3 SZLÁV-MAGYAR FRAZEOLÓGIAI PÁRHUZAMOK

Az eddig elmondottak fényében nézzük újra a szláv és a magyar frazeológia közti kapcsolat kérdését. Véleményem sze-

rint ezt a témát nem lehet csupán a szűken értelmezett etimológiára korlátozni. Lássuk, miért:

„*Annyian voltunk, mint az oroszok - ez történt a Budapest Pride-on*” – írta az egyik internetes újság 2016. július 3-án. - A budapesti Kossuth térre érve véget ért a XXI. Budapest Pride felvonulás szombat délután. Az LMBTQ (leszbikus, meleg, biszexuális, transznemű és queer) fesztivál rendezvényének résztvevői beszédeket, majd zenés műsorokat hallgattak az Országház előtt,” – eddig az idézet.

A Google keresőben *annyian vannak, mint az oroszok* kifejezés „nagyjából 139 000 találat” eredményt mutat, a másodperc töredéke alatt. A kommentárok között olvashatjuk például:

„A mennyiség pusztán fogalmi jelentése alapján is e népre asszociálunk. <...> Már gyerekkorában használja ezt a kifejezést a magyar ember, bár valós fogalmunk biztos nem volt róla, hogy mennyien is lakják ezt az országot.” (2013. júl. 13.) A mai nyelvi humor más jeles példái:

Hogy mondják oroszul, *ajándék lónak ne nézd a fogát?* – A válasz: *Szuveníre nyíhuhu ne kukucska protkó.*

Puskin is megmondta – *Minden az Anyegin múlik* (28 500 találat), stb.

Ha viszont (tréfán kívül) megnézzük, mennyi szláv eredetű szó szerepel a magyar frazeológiában, az eredmény önmagáért beszél:

Akol, bálvány, barát, bolond, diák, gomba, király (A király meztelen!), *konyha, kormány, málna, rák, répa, rosta, szappan, szarka, szomszéd, zab, zsír* ... - ezek és sok más szó, melyek eredete a magyarban bizonyíthatóan szláv, akár az ősi idők óta, sok magyar frazéma alkotó elemei.

Nem ettem bolondgombát, hogy... (BÁRDOSI – KISS, 2005: 15) szólás például egyszerre két szláv szót tartalmaz: *bolond* és *gomba*.

Az április bolondja / bolondgombát evett ... / Egy bolond százat csinál – itt minimum 25 magyar frazéma és cca. 80 magyar közmondás használja a *bolond* szót komponensként.

A már említett „szláv” *bolha* (*bolhát tesz a fülébe / Bolhaköhhögés nem hallik a mennyországba*) legalább 20 magyar közmondásban szerepel.

További példák:

Amilyen a *gazda*, olyan a *cselédje*. A szerencse vak. Nehogy már a *málna* mondja meg a *medvének*, mikor legyen a szüret!/ *barlangjában öli meg a fenevadat, cserben hagy, csütörtököt mond, a maga malmára hajtja a vizet, egy szalmaszálat sem tesz keresztbe, nem jól áll szénája.*

Hadrovics László *Magyar frazeológia* című munkájában ezt írja: „A szláv nyelvekből a népi érintkezés útján jöttek át szókapcsolatok” (HADROVICS, 1995: 290). Példaként a következő elemeket említi: *kótyavetye, potom áron, peresztrójka*, stb. Így nem meglepő, hogy az új magyar frazeológiai szótárban is ott van a peresztrójka „atyjának” a neve: *Gorbacsov, Miha-il* (BÁRDOSI, 2015: 737), és a hozzá köthető frazéma: *a közös európai ház* (az orosz eredetiben: *Еврона – наш общий дом*), amely „Európa-szerte elterjedt a politikai közbeszédben” (BÁRDOSI, 2015: 218).

Más (orosz) történelmi személyiségek és hozzájuk köthető frazémák is szerepelnek a szótárban:

Patyomkin / Potemkin-falu (BÁRDOSI, 2015: 740, 436) ‘szemfényvesztés’ jelentéssel – bár némileg meglepő, hogy az orosz eredetije– angol, francia, német, olasz, spanyol ekvivalensek mellett – éppen itt hiányzik: *потёмкинские дебри* (STÉPANOVA, 2007: 193); *Lenin, Vlagyimir Iljics: Egy lépés előre, két lépés hátra* (BÁRDOSI, 2015: 738, 335) a ‘taktikázó, megalkuvó magatartás jellemzése’ jelentéssel; *Sztálin, Joszif Visszarionovics: barlangjában öli meg (győzi le) a fenevadat* (BÁRDOSI, 2015: 740, 65) ‘odahaza győzi le félelmetes ellenfelét’ jelentéssel.

Igaz, Sztálin nem volt orosz (tehát szláv), de az eredeti mondást kétségtelenül oroszul mondta. Mint a többi történelmi személy is, aki az orosz történelemhez, az orosz nyelvhez szorosan kapcsolódik, így a fenti frazémákat – véleményünk szerint – bátran állíthatjuk a „szláv eredetű” csoportba.

Bárdosi Vilmos új szótárában fentebb már említettük, a szerző által kijelölt két szláv eredetű frazémát: *Ha nem csor-*

dul / csurran, cseppen (BÁRDOSI, 2015: 107) 'szerény haszon, jövedelem forrásának jelzése', valamint a *Hosszabb a péntek, mint a szombat* ('annak a lánynak, nőnek mondják, akinek kilátszik az alsószoknyája'), a mai szláv nyelvek azonban nemigen ismerik. Az állítólagosan délcseh frazémát *má sobotu delší než nedeli* a legnagyobb cseh frazeológiai szótár (SČFI, 2009), amelynek 4 kötete összesen közel 40 000 frazémát és idiómát dolgoz fel, egyszer sem említi. *Leze mu sobota přes neděli* szólást egy háromnyelvű frazeológiai szinonima szótárban ugyan megtalálhatjuk (RČS, 2014: 96) - *zastar.*, azaz *régies* megjegyzéssel – és az orosz megfelelőjét (*из под пятницы чемберз*) a fenti szótár „a rend kedvéért” szinonimának állítja be, de a *Большой словарь русских поговорок* (Az orosz szólások nagy szótára, 2007) című szótáron kívül ez a szólás más mai forrásból nem ismeretes. Ezek a megfigyelések természetesen nem zárják ki azt a lehetőséget, hogy a fenti két frazéma szláv eredetű, és régebbi korszakokban került be a magyar frazeológiai készletbe.

4 EGYÉB PÁRHUZAMOK ÉS ÉRDEKESSEGEK

Az a manapság igen népszerű nézet, hogy az ún. „világ nyelvi képe” nyilvánvalóan tükröződik a nemzeti frazeológiában, egy kis kísérletre kínál alkalmat. Vizsgáljuk meg, hogyan „tükröződik” a magyar frazeológiában az olyan egyértelműen magyar eredetű jelenség, sőt, világ karriert befutott hungarikum, mint a *gulyás*. A magyar frazeológiában azonban – némileg meglepően – a *gulyás* szereplése igen szerény:

gulyássá aprít ('kegyetlenül elver valakit') (BÁRDOSI, 2003: 117),
Kenyeretz, mint a gulyásbojtár = üres kenyeret eszik. (táj) (O.NAGY GÁBOR, 1994: 244),
gulyásagyú (kat./biz. = mozgókonyha) (MÉK, 1985: 475),
gulyáskommunizmus.

A két utolsó szóösszetételt ún. *monofrazémának* tekinthetjük (FORGÁCS, 2007: 23), de ennek a sokat vitatott témának (lehet-e frazémának nevezni az ilyen jellegű összetételeket –

cseh elmélet szerint lehet, vö. FEDOSZOV, 2007) most itt nem szentelünk külön figyelmet.

Ennél érdekesebb viszont az a tény, hogy olyan, mondhatni „1000 %-s” hungarikum, mint a *gulyás*, alig talál helyet a magyar frazeológiában. Ezzel szemben a „nagyvilágban” a *gulyás* – fogalom, és mint ilyenrel más nyelvek frazeológiája is foglalkozik vele.

A *legvidámabb barakk* frazémáról (‘Magyarország ironikus megnevezése az 1970-es évektől a rendszerváltozásig’ – vö. BÁRDOSI, 2015: 62) szótári szócikkben Bárdosi V. a következőket írja: „<...> a Kádár-rendszert s annak új gazdasági mechanizmusát gyakran a szocialista tábor «legvidámabb barakkjának» nevezték, mely – összehasonlítva más szocialista országok keményebb diktatúrájával – a nyugatiak szerint pártkommunizmus helyett «*gulyáskommunizmust* és *frizsider-szocializmust*» épített”, a két frazeológiai összetétellel a szerző azonban külön nem foglalkozik. Egy kis kitekintés más nyelvek felé viszont egyértelművé teszi, hogy valóban frazémák-ról van szó:

Goulash Communism was the maverick brand of communism practiced by Hungary during the Cold War, characterized by some degree of political freedom within the Hungarian Communist Party as well as limited economic freedom and freedom of speech, inspired at least in part by the 1956 Hungarian Revolution. (Forrás: <https://en.wikipedia.org/wiki/Goulash>)

«Кадаризм» («венгерский социализм», «*гуляш-коммунизм*» – *gulyáskommunizmus*) – название политического режима в Венгерской Народной Республике в 1960-е – 1989 годы, связанное с именем первого секретаря Венгерской социалистической рабочей партии Яноша Кадара.

В Венгрии 70-80-х гг. сложился так называемый «гуляшный коммунизм». ... Система «гуляшного коммунизма» оказалась очень специфичной... Венгрия построила собственный «гуляшный коммунизм»; по коммунистическим стандартам это был потребительский рай... (Forrás: az orosz Internet = RUNET)

Nem kevésbé izgalmas sorsa van a magyar *gulyás* / *guláš*-nak a cseh frazeológiában. A két hagyományos frazéma nem mutat sok újat:

udělat z někoho guláš (gulyást csinál valakiből = kegyetlenül elver, SSJČ, 1971: 554),

udělat z něčeho guláš (gulyást csinál valamiből = káosz, rendetlenség, mindezt a feje tetéjére állít, SČFI III/1, 1994: 202).

Annál érdekesebb viszont egy frazeológiai neologizmus, amely csak a „bársonyos forradalom” utáni időkben született: ez a *volební guláš*, tehát szó szerint: *választási gulyás*, azaz ‘a választások előtti időszakban a különböző politikai pártok által hangoztatott sokszor zavaros, irreális vagy elvtelen ígéretek’. A Cseh nemzeti korpusz (CNK: <http://ucnk.ff.cuni.cz/cs/>) adatbázisában az új frazéma igen gyakori.

5 AZ ETNIKAI SZTEREOTÍPIÁK

A CSEH ÉS A MAGYAR FRAZEOLÓGIÁBAN

Bárdosi Vilmos újszerű, nagyszerű, gazdag, gondolatébresztő szótárában személy szerint nekem, mint a Szláv Filológiai Intézet cseh szakáért felelős tanárnak, valóságos ajándék volt a *csehül áll* frazémáról szóló szócikk (BÁRDOSI, 2015: 101-102). A cseh szak valamikori professzora, szakalapító tanára, Dobossy László egyik írására is hivatkozva (DOBOSSY, 1971: 76 -79) ebben a szócikkben Bárdosi V. sorba veszi és kifejti azokat a fontos, érdekes tényezőket, amelyeket különböző nyelvekben a más népcsoportok iránti viszonyt tükröző frazémák elemzéséből vonhatunk le: *csehül áll, cigányútra megy, tótágast áll, zsidó van a kártyában, görögül nevet, Ereszd be a tótot, kiver a házadból*.

„Érdekességként megjegyezhető még – Dobossy László példái alapján –, hogy a cseh nyelv frazémaiban sokkal több negatív jelentéstartalom kötődött a magyar nyelvhez vagy néphez, mint fordítva”, - írja Bárdosi Vilmos:

S vámi je řeč, jako s Maďarem (Magával úgy lehet szót érteni, mint egy magyarral, azaz: sehogy), *Copak jsi Maďar, že mi nerozumíš?* (Talán bizony magyar vagy, hogy nem értesz meg?), *Pro vás je to maďarština* (Magának ez magyarul van, azaz: Magának ez hottentotta), *Nemluv maďarsky!* (Ne beszélj magyarul, vagyis: érthetetlenül), *být z něčeho Maďar* (nem ért valamihez), *kleje jako Maďar* (káromkodik, mint egy magyar), *jednou za uherský měsíc / rok* (magyar hónap/év alatt, azaz: sohanapján), *má uherskou nemoc* (magyar betegsége van, azaz: lusta).

6. Összefoglalóként elmondhatjuk, hogy a magyar frazeológiának számos kapcsolata van a szláv nyelvekkel és népekkel, ami – mint természetesen más nyelvek és népek esetében is – gazdagítja és színesebbé teszi a magyar frazémakincset is.

IRODALOM

- BÁRDOSI Vilmos, 2003: *Magyar szólástár*. Budapest: TINTA.
- –, 2015: *Szólások, közmondások eredete (Frazeológiai etimológiai szótár)*. Budapest: TINTA.
- BÁRDOSI Vilmos - KISS Gábor, 2005: *Közmondások (3000 magyar közmondás és szójárás betűrendes értelmező dióhéjszótára)*. Budapest: TINTA.
- DOBOSSY László 1971: Csehül áll – magyarul beszél. *Magyar nyelv*. 67 (1971): 76–79.
- HADROVICS László, 1995: *Magyar frazeológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FEDOSZOV Oleg, 2007: Еще раз о границах фразеологии (на материале венгерского языка). *Frazeologické štúdie V. Princípy lingvistickej analýzy vo frazeológii*. Ružomberok: Katolícka univerzita v Ružomberku, Pedagogická fakulta, 94–104.
- –, 2016: Фразеология наказания (шелковый шнурок и столыпинский галстук). *Jászay László köszöntő könyve*, Budapest: ELTE BTK.
- FINK-ARSOVSKI Ž. et.al., 2003: *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Ljevak.

- FORGÁCS Tamás, 2007: *Bevezetés a frazeológiába*. Budapest: TINTA.
- MIEDER Wolfgang, 1990: *Not by Bread Alone: Proverbs of the Bible*. Shelburne, Vermont: The New England Press.
- MOKIENKO Valerij, 2013: Václav Flajšhans jako předvoj Evropské unie paremiologické. *Václav Flajšhans: Česká přísloví. Sbíрка přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku*. D. 1-2. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- PIIRAINEN Elisabeth, 2012: *Widespread Idioms in Europe and Beyond*. New York – Berlin etc.: Peter Lang.
- O. NAGY Gábor, 1994: *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat – Talentum.
- RČS 2014: *Rusko-česko-slovenský slovník frazeologických synonym*. Olomouc: UP.
- SSJČ I. 197: *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia.
- SČFI 2009: *Slovník české frazeologie a idiomatiky*, Praha: LEDA.
- Большой словарь русских поговорок, 2007: Москва, Олма Медиа Групп.

Jozef Ignác Bajza és Faludi Ferenc

ISTVÁN ANNA

Témou mőjho príspevku je hľadanie korešpondujúcich bodov medzi životnými dielami Ferenca Faludiho a Jozefa Ignáca Bajzu.

Celé dielo oboch autorov sa v rámci jedného príspevku nedá porovnať, preto sa zameriam iba na niektoré aspekty, ktoré súvisia s románom René mládenca príhody a skúsenosti a s prozaickými dielami Faludiho. Možnosť hľadanie súvislostí a paralel medzi Faludiho a Bajzovými dielami ponúka už obdobie, v ktorom obidvaja žili.

A tanulmány célja, hogy Jozef Ignác Bajza (1755-1836) és Faludi Ferenc (1704-1779) prózai életművének összehasonlítását és a kutatás jelen állását bemutassa. Az összehasonlítás alapja a két szerző műveinek hasonlósága, illetve, hogy mindketten ismerték Williame Darrell angol jezsuita szerzetes műveit. Bajza mottójául választott tőle egy idézetet regényéhez, Faludi pedig több művét is magyarra fordította. Valószínűsíthetően Bajza a magyar nyelvű Darrell-fordítást ismerhette, ebből kifolyólag pedig talán más magyar nyelvű prózai művet is fogathatott. Az összehasonlítás így feltárhat hatástörténeti elemeket is.

Klíúcvé slová: Jozef Ignác Bajza, Faludi Ferenc, porovnanie, identita, kontext, William Darrell

Kulcsszavak: Jozef Ignác Bajza, Faludi Ferenc, összehasonlítás, identitás, kontextus, William Darrell

Tanulmányomban párhuzamokat és lehetséges kapcsolódási pontokat igyekszem keresni Jozef Ignác Bajza (1755–1836) és Faludi Ferenc (1704–1779) életműve között, azonban a két életmű részletekbe menő összehasonlítása rendkívül nagy feladat, túllépne a tanulmány keretein, ezért csupán néhány érdekes hasonlóságra és összefüggésre szeretném felhívni a figyelmet. Az összehasonlítást a két szerző prózai művei alapján végeztem el: Jozef Ignác Bajza egyetlen regényét, *Az ifjú René kalandjai és tapasztalatait* (BAJZA, 1978) vezetem össze Faludi Ferenc az *Istenes jószágra és szerencsés boldog életre oktatott nemes ember, az Istenes jószágra és szerencsés boldog életre oktatott nemes asszony, és az Istenes jószágra és szerencsés boldog*

életre oktatótt nemes úrfi (FALUDI, 1991) című írásaival. Az itt felsorolt Faludi-művek fordítások, és egyben adaptációk.

A két szerző prózai műveinek összehasonlítása több szempontból is indokolt lehet. Az alkotók születési és halál-ozási dátuma is mutatja, hogy mindketten a közép-európai felvilágosodás időszakában éltek bár Faludi Ferenc idősebb volt Bajzánál. Munkásságukat is saját irodalomtörténet-írásuk a felvilágosodás korának irodalmához sorolja. Azt meg kell jegyezni, hogy a magyar irodalomtörténet nem tesz említést Bajzáról, Faludi munkásságáról is csekély számú hivatkozás található a szlovák irodalomtörténetben. A másik szempont a szerzők műfajválasztása, pontosabban az ok, amely miatt a prózai műfajt választották, a harmadik szempont a módszer, amellyel megalkották a már felsorolt írásokat, azonban nem utolsó sorban meg kell említeni a célt is, amelyet szolgált a papírra vetett mű.

Faludi Ferenc 1704-ben született a Vas megyei Nemetújváron. Apja kisnemesi családból származott, édesanyja szintén, mégpedig egy horvát kisnemesi családból. Faludi tanulmányait Kőszegen, majd Sopronban végezte, 1720-ban kérte felvételét a jezsuita rendbe, noviciátusát Bécsben, a Szent Anna Kollégiumban töltötte, végül 1733-ban pappá szentelték. Tanított Linzben, Grazban, majd 1740-ben a Rómában élő magyar zarándokok gyóntatópapja lett és összesen öt évet töltött itt. A szakirodalom szerint a tisztséget csak kiváló képességű személyek kaphatták meg. Rendkívüli műveltséggel rendelkezett, amely tényt alátámasztja a Faludi után maradt nagy mennyiségű feljegyzés is. Jelentős mennyiségű jegyzete *Omnírium* címmel maradt fenn (SÁRKÖZ, 2005: 11).

Faludi a már említett művein kívül írt verseket és novellákat. A magyar felvilágosodás előfutárának és az előző korszak összegzőjének tekintik, a laicizálódó egyházi értelmiség tagjaként tartják számon, azonban fontos megemlíteni, hogy a korabeli magyar társadalom számára szinte észrevétlen maradt munkássága. Mint tudós tanárt megbecsülték, az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa, valamint a vele foglalkozó monográfiák tanúsága szerint művei sok kiadást

megérttek, mégsem volt népszerű, vagy elismert szerző irodalmi körökben. Faludi társadalmi jelenléte és jelenlétének módja hasonlít Bajzaéhoz. Bajza irodalmi munkássága szintén nem aratott nagy sikert saját korában, hasonlóan Faludihoz, az ő műveit sem fogadták kitörő lelkesedéssel kortársai. Ismertsége is inkább személyéhez kötődött, Bajzát az irodalomtörténet az örök pereskedő képében őrizte meg, aki egyedül próbált megküzdeni mindenkivel.

Jozef Ignác Bajza Predméren született, fiatalabb koráról nagyon keveset lehet tudni, a szakirodalom eddig nem sok adatot talált az egyetemi éveit megelőző időkről, csupán annyit, hogy talán tehetősebb paraszti családból származott, így tudták támogatni tanulmányait. Az egyetlen fénykép, amelyet megőrzött róla az utókor, sem őt ábrázolja. Erről a tényről a Szlovák Tudományos Akadémia munkatársa, Katarína Žeňuchová tett említést egy vita alkalmával. A mindenki – még a tankönyvírók által is – használt kép valószínűsíthetően Bajza egyik unokaöccsét ábrázolja.

1775-től a nagyszombati egyetem hallgatója volt, ahol többek között filozófiát hallgatott. Az addigra kialakult nagyszombat környéki, az egyetemhez köthető a nyugat-szlovák nyelvjáráshoz kapcsolódó nyelvváltozatot talán ott sajátította el. 1777-től a bécsi Pázmáneum diákja volt, felszentelése után több településen teljesített lekipásztori szolgálatot, Alsódombón, Nagypetrősen, Pozsonytól északra, valamint Üzbégen, Pozsonytól keletre, majd 1827-től volt Pozsonyban lett kanonok, élete végéig itt szolgált. Alsódombón hoztak létre Bajza emlékmúzeumot, a házban, ahol élt és ahol egyetlen regénye született.

Bajza a regényen kívül írt vallási tárgyú műveket, epigrammákat, vidám anekdotákat és ájtatossági gyakorlathoz használható szövegeket is. Legtöbb műve a nagyszombati nyomdában látott napvilágot, és leginkább élete korai időszakához köthető. A szakirodalom szerint némelyik műve – főleg ami vallási tárgyú műveit illeti – fordítás, illetve adaptáció, hasonlóan Faludi műveihöz. Fordításait magyar és német nyelvű szövegekből készíthette, innen tudjuk, hogy

tudott magyarul, németül pedig a pázmáneumi évek alatt tanulhatott meg. (TIBENSKÝ, 1976: 1–21) Mindeddig egyetlen műve sem jelent meg magyar nyelven.

Bajza legismertebb és legtöbbet elemzett műve *Az ifjú René kalandjai és tapasztalatai* című regény. A *René* műfaját tekintve megoszlanak a nézetek, egyes vélemények szerint a pikareszk műfajához áll a legközelebb, más vélemény szerint a kalandregény, illetve a fejlődésregény jellemző elemeit mutatja.

A regény két egymástól jól elkülöníthető részből áll, Bajza az első részt 1783-ban fejezte be, és 1785-ben került kiadásra Pozsonyban Ján Michal Landerer nyomdájában, a második részt indexre tetette az akkori fővikárius, Štefan Nagy. Szorgalma eredményeként a második rész befejezetlen maradt. A szlovák irodalomtörténet és a szélesebb közönség ezt követően hosszú időre megfeledkezett a regényről, egészen az 1950-es évekig nem is szenteltek neki különösebb figyelmet. 1955-ben, 170 évvel az első kiadást követően jelent meg újra. A szlovák irodalomtörténet-írás is csak ezután kezdett foglalkozni Bajzával, illetve a regénnyel: ekkoriban született róla a legtöbb monográfia és tanulmánykötet. Később, 1970-ben látott napvilágot a regény mai szlovák nyelvre átültetett változata. A regény nem várt népszerűséget hozott szerzőjének halála után több mint 130 évvel.

A két szerző munkájának összevetésének lehetőségét a regény mottójául szolgáló négy sor vetette fel. Minden további felvetés e pár sor nyomán született. Fordításban a következőképpen hangzik:

„Bármelyik ifjú ezer féle módot talál arra, hogy eszét pallérozhassa kint idegen tájakon, érdekességekkel gazdagítsa elméjét és emlékezetét, és viselkedését megfelelő modorral toldja meg. Az angol Joseph Dorell”
(BAJZA, 1979: 23)

2013-ban Alsódombón *Jozef Ignác Bajza kulturális és irodalmi kontextusban* címmel konferenciát szervezett a Szlovák Tudományos Akadémia, amelynek anyagát később kötetbe ren-

dezték. Erika Brtáňová, a Szlovák Tudományos Akadémia régebbi szlovák irodalommal foglalkozó munkatársa hívta fel a figyelmet Bajza regényének fent idézett mottójára. A mottó elemzését addig egy kutató sem vizsgálta. A hiány valószínűsíthetően abból adódott, hogy nem tudták értelmezni a Joseph Dorell nevet. Erika Brtáňová azonosította az említett szerzőt, akit az angol irodalomtörténet William Darrellként tart nyilván. A megoldást akkor találták meg, amikor Bajzával kapcsolatban felmerült Faludi Ferenc neve. Faludi fent említett műveinek előlapján ugyanis hasonlóan téves név szerepel. Faludi is a Dorell nevet használja, nem a Darrell változatot. Ha feltesszük, hogy Bajza ismerte Faludi adaptációit, elképzelhető, hogy regényének mottóját is Faludi adaptációjából merítette.

Erika Brtáňová említett tanulmányban Bajza regényének szövegét, Darrell eredeti angol nyelvű szövegével vetette egybe. Az összevetés rendkívül tanulságos. Azonban éppen az eltérés miatt vetődik fel annak a lehetősége, és erre Brtáňová nem tér ki, hogy Bajza nem az angol szöveget olvashatta, hanem a magyar fordítást, mégpedig Faludi fordítását. Természetesen az sem mellékes, hogy Faludi művei a szlovák nemzeti ébredés szempontjából is a legfontosabb nyomdában kerültek kiadásra, a nagyszombati és a pozsonyi nyomdákban. Faludi három művet fordított le Darrelltől, kettőt ezek közül a Rómában töltött öt év alatt. Szükséges azonban megjegyezni, hogy nem az eredeti angol nyelvű változatot fordította magyar nyelvre, hanem egy olasz változatot. Tehát bizonyosan létezett legalább egy angol, egy olasz és a későbbiekben egy magyar változat is. Bajza, ahogy erről már történt említés, saját nyelvváltozatán kívül németül megfelelően tudott magyarul is, hiszen fordított magyar nyelvre különböző teológiai értekezéseket, szövegeket, tehát nem jelenthetett volna különösebb nehézséget magyarul olvasnia. Mivel Darrell regényének nincs német nyelvű változata, vagyis nem ismeretes a 18. századból, a legvalószínűbb, hogy magyarul olvashatta Darrell szövegét, vagy szövegeit, Faludi adaptációjában.

Azért is érdekes a kérdés, hogy Bajza Darrell regényének mely változatát választotta, mert nem mindegy, hogy a magyar változat szolgált mintául a regényhez, vagy pedig más nyelvű Darrell-mű. A Darrell-mű, vagy művek nem önmagukban jelentenek mintát Bajza számára. A Darrell- művek jelentősége abban áll, hogy Faludi Ferenc adaptálta őket. Faludi Ferenc Darrell munkái közül az *Istenes jószágra és szerencsés boldog életre oktatott nemes ember és az Istenes jószágra és szerencsés boldog életre oktatott Nemes asszony* című adaptációkat a Rómában töltött ideje (1740–1745) alatt írta. A harmadik Darrell-művet, az *Istenes jószágra és szerencsés boldog életre oktatott Nemes úrfi*t pedig már Pozsonyban, élete vége felé 1771-ben. Sárközy Péter Faludiról szóló monográfiájában részletesen elemzi a három művet, továbbá összeveti azzal az olasz nyelvű szövegváltozattal, amelyet feltehetően Faludi használhatott. A Bajzai regénykoncepció szempontjából azok a lényeges pontok a Faludi életrajzból, amelyek a Darrell-művek kiválasztásához vezettek, és amelyek valószínűsíthetően Bajzát is megihlethették.

A két szerző második fontos párhuzamos vonása, hogy nyelvet és nyelvváltozatot választanak azért, hogy a nyelv, amelyen alkotnak, megerősödjön és felemelkedjen.

Faludi *Omniánuma*, vagyis sok kötetre rúgó jegyzetfüzete szerint a római tartózkodás adott megfelelő inspirációt ahhoz, hogy íróvá válhasson. Bajzához hasonlóan úgy gondolta, hogy

„az egyik legfontosabb feladat egy új, művelt, erkölcsiben és nemzeti érzésében szilárd fiatalság, egy új értelmiségi réteg kiformalása. Ennek legcélravezetőbb útját pedig – mivel szerzetes pap volt – erkölcsnemesítő művek magyarra ültetésében vélte megtalálni, hiszen a XVIII. századelő Magyarországnak irodalmát még majdnem teljes mértékben a vallásos irodalom, prédikáció és imádságos könyvek, moralista értekezések alkották.”

Illetve Bajzához hasonlóan arra számított, hogy

„a kiszemelt könyvek...magyarra ültetésével képes lesz megszólítani célzott olvasóközönségét, a középnemesei réteget. A siker egyik legfon-

tosabb feltétele pedig az volt, hogy a művek ne legyenek szárazak, tudá-lékosak, hanem élvezetes magyar nyelven szólaljanak meg.” (SÁRKÖZI, 2005: 56).

Faludi pedig így ír erről:

„Amit irtam, azért irtam, hogy messze bujdosásaimban ki ne kopnék élő nyelvünkbul, példát adnék sok hevrő pennának, olvasásra valót nyujtan-ék a hivalkodóknak, sok jóra emlékeztetném a világ gondjaiban elmerült elméket.” (SZÖRÉNYI, 1978: 34).

Bajza mottójának tartalma összecseng Faludi törekvéseivel.

Bíró Ferenc hasonlóképpen vélekedik arról, miért esett Fa-ludi választása Darrell műveire:

„Amikor ... könyvet ír nem Magyarországról, hanem Magyarországnak, akkor ezzel a finom megkülönböztetéssel erőteljes fénybe állítja nemcsak a hazai nemesség felé való fordulásának mozzanatát, hanem e mozdulat természetét is: nem országukat, életkörülményeiket vagy történelmüket írja le, hanem regulákat közöl velük, ellátja őket mindazzal a hasznos tudnivalóval, amellyel az egyházas morál szolgálni tud a világiaknak ahhoz, hogy immár nemcsak az „istenes jóság”, hanem az evilági „sze-rentsés boldog élet” is elérhetővé váljék számukra. S írói munkásságának ez a feladat áll majd a középpontjában.” (SÁRKÖZY, 2005: 56-57).

A különbség Bajza és Faludi között, hogy a megszólított tár-sadalmi réteg nem lehetett ugyanaz. Bajza a szlovák ajkú ér-telmiséget igyekezett volna megszólítani, tanítókat, egyházi embereket és azt a kisszámú, olvasni tudó közép- és kisnemes asszonyt és leányt, akik a szlovák nyelv iránt érdeklődtek, akiknek a szlovák nyelv pallérozása szívügynek számított. Faludi pedig értelemszerűen a középnemesi réteg tagjait, akik később a magyar nyelvújításért harcoltak.

Faludi szintén nem az angol nyelvű változatot adaptál-ta, ahogy erről már esett szó, hanem a firenzei Francesco Giuseppe Morelli a század elején több kiadást megért olasz verzióját, amelyet Padovában adtak ki 1732-ben *Il Gentiluomo istruito nella condotta d'una virtuosa e felice vita. In tre parti* címmel (MORELLI, 1732). A mű több kiadást megért: 1728-ban, és még kettőt 1732-ben majd 1746-ban. A másik elem, amit

Bajza Faluditól vehetett át, a már említete hasonló Dorell-Darrell névhasználat, ám ezt maga Faludi is Morellitől vehette át, mert ott is ez a változat szerepel: Signore Dorell.

Darrell műve Faludi interpretációján keresztül azért is kelthette fel Bajza érdeklődését, mert Faludi már azt az új keresztény humanizmust képviselte fordításaiban, írja Sárközy, amely a 17. századi Franciaországban alakult ki, és egy „derűs, harmonikus, minden kényszersztől mentes, a világ felé kitárulkozó örvendő optimizmussal tekintett Istenre, és távol állt minden aszkézistól.” (RÓNAY, 1928: 7). A René második nagyfejezetét a cenzúra többek között a katolikus vallást érintő megengedő hangvétele miatt tiltotta be, Bajza reformelképzelései nem álltak távol a Faludi által is követett szellemiségtől. A Bajza és Faludi műveiben megtalálható vallási megújulás abba az európai megújulási folyamatba illeszkedett, amely ezekben az évtizedekben érte el a közép- és kelet-európai régiót. A vallási megújulás jellemző volt a legtöbb Európában gyakorolt vallásra, többek között a katolicizmusra is:

„Azt látjuk tehát, hogy az egyházi értelmiség irodalomművelésének előterébe a XVIII. század közepe tájától (mintegy 1780-ig) az erkölcs kérdései kerülnek, a vallásos gondolatvilágnak az az oldala, amely közvetlen kapcsolatban van a mindennapi élettel. Az erkölcsi tanítások különböző változatain jól átüt a tendencia: a tanácsok immár az okos evilági életvitelben segítik a hívőket, s mögöttük jól érzékelhető a földi világ dolgainak a vonzereje. Ez az erkölcsi irodalom olyan egyházi értelmiség működésének az eredménye, amelynek kulturális tevékenységét elsősorban a világiakra (a magyar nemességre) irányuló figyelem alakítja, saját hagyományukból merítve a számukra megfelelő adják, vagyis: úgy alkalmazkodnak, hogy közben őrizni igyekeznek önnön pozícióikat. Fel kell azonban figyelniünk s legalábbis utalni szükséges arra, hogy a szabályokba áttűnő (s egyúttal lazuló) erkölcsi követelmények körül hasonló irányú változások jelei megmutatkoznak a vallásos tudatvilág elvontabb régióiban is: a praktikus és derűs vonásokat öltő erkölcsi háttérben mind protestáns, mind katolikus részről a teológia területén is új eszmék jelennek meg....

„...a világi élet felé forduló teológiai gondolkodás hatásával találkozunk a katolicizmus körein belül is, csak itt az új szellem egy ütemmel később jelentkezett, viszont alighanem szélesebb körű volt” –

írja Bíró Ferenc a magyar felvilágosodásról írt monográfiájában (BÍRÓ, 2013: 32–33).

Meg kell jegyezni, hogy Faludi névtévésztsére és név-változati különbségre Rónay György is felhívta a figyelmet abban az előszóban, amelyet Faludi művének újrakiadása elé írt:

„a Szent Péter-templom magyar gyóntatójáról sem valószínű, hogy az éjekeket az édes szerenáták hallgatásával töltötte. Sőt tudjuk: egészen más-sal töltötte, buzgalommal fordítván olaszból az angol Dorell (azaz Darel) morális munkáit.” (SZÖRÉNYI, 1978: 6).

Faludi adaptációi a szó klasszikus értelmében nem fordítá-sok, az eredeti művekhez képest a legnagyobb eltérést a har-madik, a *Nemes úrfi* című műve mutat, átdolgozásában a leg-inkább ebben távolodik el az eredeti szövegtől. Bajza regénye Faludi műveihez képest viszont nem mondhatók sem adap-tációnak, sem átdolgozásnak, csupán szellemiségét örökíti át saját művébe.

Bajza valószínűsíthetően mind a három adaptációt ismerhette, azonban pontosan nem lehet megállapítani, hogy melyiket milyen mértékben tartotta szem előtt saját regé-nye megírása közben. Erika Brtáňová is csak az angol szö-veg alapján keresett hasonlóságokat Bajza regénye és Darrell műve között, nem a Faludi-féle szövegvariációt vetette össze Bajza regényével. Így Brtáňová összevetése sem ad arra vá-laszt, hogy Bajza milyen mértékben hagyatkozott Faludi szö-vegére, bár legtöbbször a *The Gentleman Instructed in the con-duct of a virtuous and happy life* című Darrell-művet emlegeti. A *The Gentleman Instructed in the conduct of a virtuous and happy life* az angol nemzeti könyvtár katalógusa szerint 1704-ben je-lent meg Londonban, és legalább öt kiadást megért. Darrell Franciaországban a katolikus hitben megmaradt angol csalá-dok gyerekei számára Liège-ben létesített kollégiumnak volt az igazgatója. Legtöbb művét, beleértve a fent említettet is, az angliai erkölcsök bírálatára írta, illetve azért, hogy egyfajta kézikönyvet szerkesszen a katolikus nők és férfiak számára. Ebben összegezte a társasági viselkedés főbb szabályait, nor-máit.

Mindezen megállapítások ismeretében Bajza joggal hihetette, hogy regénye, illetve nyelvváltozata megtalálja majd a műveltebb szlovák olvasóközönséget. A magyar nyelv ilyen módon a bajzai identitás egyik alapkőve lett. Természetesen, mivel Bajza éppúgy tagja volt az államnak, mint a magyar nyelvújítók és a szlovák nyelvújítók nagy része, identitásának része a magyar nyelv, éppúgy, mint a német, vagy adott esetben a latin, hiszen a többnyelvűség természetes állapotként volt jelen a műveltebb, tanultabb társadalmi rétegben. Bajza tekintetében, aki éveken keresztül volt hallgatója a bécsi Pázmáneum teológiai karának, rövidebb időt töltött Esztergomban, majd nem messze Nagyszombattól telepszik le több mint 10 évre és rendszeresen ellátogat Pozsonyba, természetes, hogy a felsorolt nyelvek mindegyikén jól tudott. Illetve az sem alaptalan feltételezés, hogy ismerhette és forgathatta a legtöbb kiadott munkát, műfajtól és nyelvtől függetlenül. A felsorolt városok (Bécs, Pozsony, Nagyszombat, Pozsony) pedig megfelelő mennyiségű olvasnivalóval látták el nemcsak őt, hanem a felvilágosodás minden követőjét és lelkes nyelvújítóját, hiszen a legnagyobb kulturális centrumok között tartották őket számon. A szlovák nyelvújítás földrajzi helyszíne pedig lényegében az a nagyszombati egyetem volt, amelytől Bajza nem is olyan messze töltött be papi szolgálót.

A szlovák (természetesen más nemzetiségek nyelvújítási eseményeit is ide értve) és magyar nyelvújítási törekvések és folyamatok egymással párhuzamos módon, akár egymásra reflektálva is működhettek. Az más kérdés, hogy a magyar nyelvújítás milyen viszonyba került az osztrák hatalmi törekvésekkel amikor a törekvések elterjedtek, és ehhez képest milyen viszonyok és reflexiók alakultak ki magyar ill. a különböző nem magyar nemzetiségek között. Folytatva a gondolatot, a különböző, az ország határain belül létező nem magyar nemzetiségek és az osztrák hatalom között milyen reflexiók és önreflexiók jöttek létre, vagy a különböző nem magyar nemzetiségek milyen módon reflektáltak egymásra,

és milyen egymást erősítő folyamatokat generáltak, ha a nyelvújítás mint a nemzeti identitás alapja a közös nevező.

Az adaptáció és az imitáció mértékének kérdése Bajza esetében nehezebben bizonyítható, mint Faludi Ferenc műveit tekintve. A szlovák irodalomtörténet-írás nem talált arra meggyőző bizonyítékot, hogy Bajza regénye egyértelműen fordítás lenne. A fordítás mellett kardoskodók pedig nem mutattak be olyan irodalmi előzményt, amely bizonyíthatóan és egyértelműen a René pontos irodalmi előzménye lenne. Bajza regénye és Faludi műve között azonban lényeges eltérések mutatkoznak. Bajza regényének közvetlen előzményeként kijelölhető a Darrell – Faludi-szöveg, azonban célravezetőbb a bajzai identitás szempontjából hatástörténeti tudatról beszélni, és azt vizsgálni.

A Darrell művei kapcsán szóba kerülhet, hogy Faludi Ferenc mellett Bajza, aki ismerhetett más magyar nyelvű irodalmi műveket is, leginkább azokat, amelyek valamilyen okból népszerűnek számítottak korában. Több alkotás címe is felmerül a felvilágosodás-kori magyar prózairodalomból. A magyar irodalomtörténet-írás Haller László (1717–1751) nevét említi, Fénelon *Telemakhosz* című műve kapcsán, akinek a fordításában ismerhette meg Bajza Fénelon művét. Ugyanakkor a 18. századi magyar nyelvű irodalmi művek közé tartozik Teleki Ádám (1740–1793) 1773-ban, Kolozsvárott kiadott *Cid*-fordítása, amelyről Bessenyei György elismeréssel szól a *Holmiban*. A sorból nem hagyható ki Mészáros Ignác Kartigám c. műve, pontosabban *Buda várának visszavételekor a keresztények fogságába esett egy kartigam nevű török kis-aszszonynak ritka, és emlékezetes történeti* című adaptációja sem, amely 1772-ben jelent meg. Mészáros Kartigámja korának egyik legnépszerűbb regénye volt, egy év alatt négy kiadást is megélt.

Az itt felsorolt népszerű regények adhatták Faludinak és Bajzának is azt a sugallatot, hogy a próza a megfelelő eszköz ahhoz, hogy művük, és ezzel együtt nyelvváltozatuk is, eljusson ahhoz a réteghez, akiknek műveiket szánták, azzal a céllal, hogy népszerűségük nyomán majd a nyelv, amelyen szólnak, el is terjed.

IRODALOM

- BAJZA Jozef Ignác, 1976: *Príhody a skúsenosti mladíka Reného*. Bratislava: Tatran.
- BÍRÓ Ferenc, 2013: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest: Balassi.
- FALUDI Ferenc, 1991: *Faludi Ferenc prózai művei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KOTVAN Imrich, 1948: *Bajzov román, „René”*. Bratislava: Slovenská Bratislava.
- –, 1948: *Bernolákovci*. Trnava: Spolok Sv. Vojtecha.
- –, 1955: *Bajzove poviedky a anekdoty*. Bratislava: Slovenská literatúra II.
- –, 1957: *Bibliografia bernolákovcov*. Martin: Matica Slovenská.
- –, 1966: *Bernolákovské polemiky*. Bratislava: SAV.
- MORELLI, D. Francesco Giuseppe, 1732: *Il Gentiluomo istruito nella condotta d'una virtuosa, e felice vita Seconda edizione, accresciuta di alcune annotazioni*, Padova.
- RÓNAY György, 1978: Faludi Ferenc. *Téli éjszakák, válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből*. Budapest: Magvető, 5–29.
- SÁRKÖZY Péter, 2005: *Faludi Ferenc (1704–1779)*. Pozsony: Kalligram.
- SZÖRÉNYI László, 1978: *Téli éjszakák, válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből*. Budapest: Magvető.
- TIBENSKÝ Ján, 1976: *Oslobonenie znovuzrodeného Reného*. Bratislava: Tatran.
- –, 2009: *Rilke proti Novim fosilom*. Študentska založba: Ljubljana.

A mindennapok csapdájában. Egzisztenciális elemek Karel Čapek és Milan Kundera válogatott elbeszéléseiben

JANIEC-NYITRAI AGNIESZKA

Hlavním cílem studie je na příkladu vybraných povídkových textů Karla Čapka a Milana Kundery ukázat a prozkoumat existenciální dimenze každodennosti. U obou autorů se běžný život jeví jako past. Právě každodennost je katalyzátorem jistých nebezpečných procesů v lidském životě a všední problémy fungují u obou autorů jako zobrazení konkrétních existenciálních zkušeností člověka. Během popisu každodenních situací jsou demaskovány lidské potíže s vlastní identitou, problémy v mezilidské komunikaci a ona každodennost je zobrazena jako frustrující a deprimující past.

A tanulmány célja megmutatni és elemezni Karel Čapek és Milan Kundera válogatott elbeszélései alapján a hétköznapi egzisztenciális dimenzióját. Mindkét szerző esetében a hétköznapi csapdaként jelennek meg, mint reális veszélyforrás. A hétköznapi az emberi életben kialakuló veszélyes folyamatok katalizátorai. A hétköznapi problémák mindkét szerző esetében az ember konkrét egzisztenciális tapasztalatainak ábrázolása. A hétköznapi során lepleződnék le a valós emberi nehézségek, az emberek közötti kommunikáció problémái. A hétköznapi frusztráló, lehangoló csapdaként kerülnek ábrázolásra.

Klíčová slova: česká literatura, Karel Čapek, Milan Kundera, každodennost, existencialismus

Kulcsszavak: cseh irodalom, Karel Čapek, Milan Kundera, hétköznapi, egzisztencializmus

Mi a célunk, amikor a hétköznapiság filozófiájával foglalkozunk és az irodalomtudománnyal ötvözzük? A lengyel filozófus, Maria Szyszkowska világosan megfogalmazza ezt a célt: „(...) segít felismerni a lét értelmét, elmélyíti jelenlétünket a múlt pillanatban, tette sarkall és feléleszti az önmagunkba vetett hitet, környezetünk ellenére is” (SZYSZKOWSKA,

1999: 263). A hétköznapiság, akárcsak minden, ami körbevesz bennünket, ambivalens. Csak az ember hatására, a vele való érintkezés pillanatában válik csapdává vagy szabadulás esz-közévé. Önmagában tekintve se nem jó, se nem rossz, lehetet-len értékítéletet hozni róla.

„A veszély, ami mindenkire leselkedik a hétköznapiság felől: a szürke egyformaságba, rutinba való süppedés, valamint az egyént körülvevő világnak egy olyan percepciója, amiben önmagát csupán eszköznek tekinti. Mi több, ez a veszély megsokszorozza a hétköznapiság meg-kerülhetetlenségének modusát. A hétköznapiság tehát egy életelem, amelyben minden ember saját növekedését, virágzását és elmúlását ta-pasztalja. (...) Tehát ha nem foglalkozunk vele, ha nem szelídítjük meg legalább többé-kevésbé, annak következménye: elidegenedés, a kiközösítettség érzete vagy az emberi egzisztencia ezen dimenziójának jelentős elszegényedése” (ZIEBA, 2008: 119).

A hétköznapiságot tehát tekinthetjük nehéz súlynak, veszélynek, de biztonságos, ellenőrzött térnek is, amit az ember életének értelmet adó rítusok töltenek ki. A hétköznapiság sajnos komoly problémát jelent a kutatómódszertan szempontjából:

„Hétköznapi életünk során a magunk módján megszelídítjük elménkben ezt a hétköznapiságot vagy inkább hozzászokunk a befogadásának egy bizonyos módjához; elmerülve benne azonban nemigen tudjuk belőle ki-emelni a fejünket, hogy megállapíthassuk, mi is ez a hétköznapiság, vagy hogy létezik-e valami rajta kívül. Ezzel egyidőben kiderül, hogy mindez elengedhetetlen” (GOLKA, 2009: 65–66).

Másrészről a cseh filozófus, Karel Kosík jól ismert *Dialektika konkrétního* című könyvében a hétköznapiság átmeneti jelle-gét hangsúlyozza, mely elől az ember nem tud megszökni (KOSÍK, 1963: 53). Az idő múlása egyrészt rémisztő, másrészt életünk egy soha el nem múló napján való megrekedés hamis biztonságérzetet nyújt. Tehát a pillanatnyiság és az elmúlás túszaí vagyunk, bár úgy érezzük, a hétköznapiság bizonyos mértékig megment minket ezektől.

A cseh irodalomban a hétköznapiság általában pozitív je-lentéssel bír. Elég felidézni a poetizmusnak nevezett irány-zatot, melynek szerzői, pl. Vítězslav Nezval és Konstantin

Biebl életszerető emberek voltak, elbűvölte őket a hétköznapiság, amit a költői képzelet kiapadhatatlan forrásának tekintettek; vagy gondolhatunk Bohumil Hrabal műveire, melyekben a hétköznapiság csúnyasága ellenére is különleges és gyönyörű valamiként van ábrázolva. E felfogás szerint a hétköznapiságban metafizikai-kognitív lehetőség rejlik, jelentheti a világ megismerésének forrását és az egyáltalán nem hétköznapi és banális dolgokról való beható elmélkedés kiindulópontja lehet. Ez világosan megfigyelhető például Karel Čapek tárcáiban a *Věci kolem nás* c. kötetéből, melyekben a szerző, miközben egy térképről vagy kintornáról elmélkedik, a „megszokott szokatlanságát” fedezi fel bennük. Hasonló elgondolások figyelhetők meg Čapek útleírásaiban, melyek az egyszerűség sajátos apoteózisát képezik, és annak tanúbizonyságai, hogy a szépséget kutatva a világ végére is elmegy. Mindaz, ami hétköznapi, egyszerű, emberi, megszokott – számára a szépség és a világ valódiságának szinonimája, mindannak kisugárzása, ami az emberben a legemberibb. Ezek az összefüggések a lehető legpozitívabbak, a hétköznapiságnak ebben a felfogásában a mindennapos cselekvések, a munka, a négy évszak körforgása, az alvás, az étkezések, a takarítás, a használati tárgyak, a bevásárlás nem a szenvedés forrását jelentik, hanem biztos pontot az élet örvényeiben, fogódzót, amire a belső nyugalanság pillanataiban is számíthatunk, ami segít megőrizni hidegvérünket a káoszban, mert mindezek a dolgok megmaradnak előreláthatónak és kiszámíthatónak.

Azonban, mint minden emberi dolgot, a hétköznapiságot is bizonyos kettősség jellemzi, megvan a maga sötét oldala, megjelenhetnek benne repedések, sőt, egzisztenciális csapdává is válhat. A hétköznapiság az unalom, a monotónia megtestesülésévé válhat, elrémiszthet a tevékenységek folytonos ismétlődése, a céltalanság és az életről való reflexió hiánya, értelmezhető a kreativitás hiányának és a passzivitásnak a szinonimájaként. Az ember, ha minderről nem vesz tudomást, a szokásai rabjává válhat, olyan szokásoké, melyek idegenek tőle, szertartásoké, melyeket nem ismer, a hétköznapiság túszává válik, és meg akar szökni előle. Éppen ezt a fajta

helyzetet, amit meggyőződéseim szerint időnként minden jelenlévő tapasztal, szeretném felvázolni néhány kiválasztott elbeszélés segítségével Karel Čapek *Trapné povídky* és Milan Kundera *Směsné lásky* című kötetéből.

Kundera szerint a regény: annak tanulmányozása, mit jelent az ember számára abban a csapdában élni, amivé a világ vált (KUNDERA, 1998: 32). Ezt a definíciót kiterjeszthetjük a rövidebb irodalmi műfajokra is, melyekben Kundera olyan, számára kulcsfontosságú kérdésekben merül el, mint az emberek közti kommunikáció zavarai, a tettnek a szándékról és a megítéléséről való leválasztódása, az igazság fogalmának tartalma és jelentései, és az olyan problémahalmazok, mint az igazságosság és a sors iróniája. Hasonló módon definiálhatjuk Karel Čapek műveinek többségét – értelmezhetjük őket az emberi identitásvesztésre való figyelmeztetésként (*R.U.R.*), az ideológiáknak való fanatikus behódolás elleni intelemként (*Bílá nemoc*, *Krakatit*) vagy az önmagunk és mások megismerésének tragikus lehetetlenségének leírásaként (noetikus trilogia). Éppen ebben áll a két író rokonságának egyik aspektusa: az emberi egzisztencia tragikus, dramatikus ábrázolása mellett egyszersmind megmaradnak a világ valóságának talaján.

A tanulmány témája éppen ez a rendkívül kézzelfogható beágyazódás az életbe. Kitérek arra, hogyan jelenik meg e két író munkásságában a tragikus vonással felruházott hétköznapiság, és milyen módon fednek fel ezzel bonyolult problémákat, amikkel mindannyian szembesülünk.

ČAPEK NOVELLAHŐSEINEK HÉTKÖZNAPJAI

Mi jellemzi a *Trapné povídky* című novelláskötet hőseinek hétköznapijait? Pontosan olyanok, amilyennek a kötet címe leírja őket – problémásak, nehezek, fárasztóak, unalmasak. A *Na zamku* c. novella szereplője, Olga élete az egyhangú, küzdelmes hétköznapi minden ismertetőjegyét magán viseli. A fiatal, szegény nevelőnő kénytelen anyagi okokból gazdag arisztokraták gyerekeit nevelni. Kezdetben idealista

remények szárnyai tartják a magasban, de lassan belegabalyodik a bonyodalmak hálójába. Neveltjével, aki mind intelligencia mind zenei tehetség terén komoly hiányosságokat mutat, minden egyes reggel kénytelen leülni a zongorához, hogy az utálatos skálázást gyakorolják. Kirajzolódik előttünk a gyakran előforduló irodalmi motívum: egy alacsonyabb társadalmi rétegből származó egyént folyamatos megaláztatások, lenézés és fennsőbbes pillantások érik a környezetében élőktől. A nevelő személyes tragédiája akkor éri el tetőpontját, amikor alaptalanul megvádolják ékszerlopással. Ekkor elhatározza, hogy otthagyja az állását, és visszatér szüleihez, de terveit brutálisan keresztülhúzza egy levél, amit az anyjától kap apja közeljövőben várható haláláról, így Olga nem tud hová visszatérni. Marad hát a hétköznapijaihoz láncolva, mint egy rabszolga, aki arra ítéltetett, hogy minden napját – monoton és változatlanul – olyan emberek között töltse, akik lenézik. Olga a passzivitás és a mély, egzisztenciális magány csapdájába esik (JANIEC-NYITRAI, 2016: 104–105, 116–117). Fokozatosan elveszíti a világra való rácsodálkozás képességét, ami a hétköznapiság filozófiája szerint a haladást jelenti a célok felé, amiket gyakran elfednek előlünk a tapasztalataink és a szokásaink (SZYSZKOWSKA, 1999: 185). Abban a pillanatban, amikor az ember nem képes többé csodálkozni, a látóköréből kikerül a hétköznapiok filozófiai aspektusa (ZIEBA, 2008: 120) és éppen erre a sorsra jut a szerencsétlen Olga.

A fentiekre hasonlít egy másik hősnő, Maria esete az *Ich troje* c. elbeszélésben. A történet kegyetlen a maga egyszerűségében – Mariának van egy szeretője, akit valójában nem szeret, és a férje nyomására elkezdi ajándékokat elfogadni tőle, amiket aztán átad a hitvesének. Helyzete teljes gyalázatát, banalitását, önnön bábszerűségét akkor fogja fel, amikor éppen ruhát varr a szeretőjétől kapott anyagból, ami egyáltalán nem tetszik neki, nem egyezik a stílusával. Mi több, a férje előáll az ötlettel, hogy ajándékok helyett kérjen pénzt. Minden szereplő ennek a tragikus bonyodalomnak az áldozata – a férj azzal, hogy részt vesz benne, tulajdonképpen a saját felesé-

gének a kerítője lesz, a feleség nem tiszteli többé önmagát, a férjét és a szeretőjét, a szerető pedig prostituáltként kezd el bánni Mariával. A hétköznapi gondok – az, hogy a férjének új kalapot kell venni és kocsmázni akar, de nincs rá pénze, hogy ki kell fizetni a lakbért és a biztosítást – Maria nyaka köré hurkolódnak. A női ruhák és blúzok varrása gyötrelmévé, egyszersmind Maria életének metaforájává válik – az élete az utált, szétszaggatott selyemre kezd hasonlítani. A hétköznapiak, akárcsak a hosszú ruhák, melyek a gyűlöletes anyagokból készültek, nem jelentenek örömet, hanem Déianeira köpenyévé válnak, tönkreteszik, mérgezik, fojtogatják. Emellett a varrás pótcselekvés is, az idő kitöltése, egyfajta mánia, ami segít elrejtőzni a férj csípős megjegyzései elől. A hétköznapiak paravánná változnak, a rendszeres elfoglaltság a gondolatok elnyomására szolgál, nem engedi, hogy Maria elmélyedjen szálnalmas élethelyzetének elemezgetésében.

KUNDERA NOVELLAHŐSEINEK HÉTKÖZNAPJAI

Kundera elbeszélései másfajta környezetben játszódnak. Az általa használt eszközök különböznek Karel Čapekéitól, melyek a századfordulót idézik meg. Mégis, a *Nevetséges szerelmek* c. kötet darabjai bizonyos szempontból, kicsengésüket tekintve, hasonlítanak Kundera történeteire. A *Senki sem fog nevetni* c. elbeszélés főhősét egy önmagát zseniálisnak tartó áltudós üldözi és próbálja rávenni, hogy recenzálja a könyvét. Az egyetemi tanár igyekszik megszökni az állhatatos ostromok elől, összekuszálja a dolgokat, átrakja az óráit, hazudik, és az egészbe belekeveri fiatal szeretőjét, mégsem sikerül ép bőrrel megúsznia a zaklatási affért. Sorozatos balszerencse súlytja, akár a bibliai Jób, a hurok egyre szorul körülötte, elbocsájtják az egyetemről, a szeretője már nem szereti, egyedül marad. Ezek a nem mindennapi események – a következő megállapítás értelmében – ugyancsak egyfajta hétköznapi rendet alkotnak:

„(...) a mindennapok rendjét egyaránt kiadhatják az ismétlődések és rutinok vagy ezek ellentéteinek (kitüremkedéseinek, megrekedéseinek és

furcsaságainak) mintázata, melyek kölcsönhatásai és interakciói alkotják meg a hétköznapi ténykedések és tapasztalatok dinamikáját” (MROČSKOWSKA, BORKOWSKA, 2011: 21).

A hétköznapiság lényege az ismétlődés, ciklikusság és repetíció (KRAJEWSKI, 2009: 181), ezért Kundera elbeszélésében a tántoríthatatlan tudós, Záturecký meg-megjelenik és eltűnedezik, akár egy unalmas refrén, hogy újra és újra pocsék könyvének recenzálását kérje, és kérésével a főhőst nyomasztja. A büntetés, ami a főhősre méretett, nincs arányban a bűnével, ami mindössze ennyi: nem volt elég bátorsága ahhoz, hogy nemet mondjon, ennek következtében belebonyolódott a hazugságok hálójába, tragikus véletlenekbe, amik összejátszottak ellene. Rá is, ahogy az egzisztenciális tematikájú irodalom hőseire, jellemző a „feltétel nélküli felelősség saját egyéni sorsáért és tetteiért, még az úgy nevezett szándékolatlan tetteiért is” (ČERNÝ, 1992: 14). Minden szabadulási kísérletével egyre mélyebbre süllyed, sorsának abszurditása egyre nyilvánvalóbbá válik.

A történet egésze a kommunista Csehszlovákia valóságának talajában gyökeredzik, ahol a hétköznapi élet egyfajta ürügyként szolgál arra, hogy rávilágítson az ember rabszolgasorsára, androgün marionettfiguraként mutatja be, akit ismeretlen erők taláломra dobálnak jobbra-balra. A főhős mindent elveszít, ami értékes volt számára, de – paradox módon – szabaddá válik, bár ezért a szabadságért nagy árat kell fizetnie. Elszakította a madzagokat, amiken rángatták, de nem biztos, hogy lesz benne elég erő önállóan talpraállni. Egy olyan ember bukását kísérhetjük figyelemmel, aki tudatában van helyzete komikus és tragikus oldalának is, látja, hogy minden magyarázkodás hiábavaló, mert a sorsa előre eldőlt, akár egy tragikus bohózat kimenetele. A teljes összeroppantástól csak intellektuális távolságtartása, öntudata, iróniája menti meg.

Hasonló módon mutatja be Kundera az emberi önazonosság érzékszalódásait. A *Hamis autóstóp* c. elbeszélésben egy szerelmespár régóta várt vakációjára indul. A pillanat

varázsának hatására belemennek egy – mint később kiderül – veszélyes játékba: úgy tesznek, mintha idegenek lennének, egy autóvezető és egy stopos, akik csak most találkoztak. Ez a „kaland” egy hotelben végződik, brutális, szerelemtelen szexuális aktussal – két, egymáshoz közel álló, egymást szerető ember között. A játszott szerepből kilépni, lehúzni az arcról a maszkot, ami ráragadt rendkívül nehéz; annak ellenére, hogy egy ponton túl mindkét szereplő vissza akar térni a valóságba, nem járnak sikerrel. Végül a megalázott lány sírva ismételteti, hogy „én vagyok én, én vagyok én”, de az idegenség, bizalmatlanság magját már elvetették magukban és egymásban a szerelmesek. Kundera baljósan fejezi be – „Közös vakációjukból még tizenhárom nap volt hátra” (KUNDERA, 1991: 76). Mikor letértek a hétköznapi ösvényről, véletlenül leleplezték magukat, megmutatták, hogy az önazonosságuk látszólagos és hamis, hogy talán ők tettek egymásra egyfajta gombrowicz-i „pofát”, azaz a másokra erőltettek egy identitást, ami a legjobban megfelelt saját maguk számára. Az önazonosságról kiderült, hogy bizonytalan, megmászható, nem örökre szól. A hétköznapiság felfedi az emberi önazonosság bizonytalanságát, és megmutatja, hogy a szerepek, amik ránk lettek osztva, valójában nagy mértékben véletlenszerűek.

ÖSSZEGZÉS

Annak ellenére, hogy Kundera és Čapek a XX. század cseh íróinak két különböző generációjához tartoznak, rövid prózai műveikben érdekes párhuzamokra lelhetünk. Mindketten az egyhangú hétköznapi életüket tengető embert jelenítik meg, és a hétköznapiságot mint az egzisztencialista filozófia értelmében vett határhelyzetet ábrázolják. Čapek és Kundera hősei a banalitásba, a hétköznapiakba süppednek, egzisztenciális természetű kérdések kereszttüzében állnak, olyanok, akár a diákok, akiket kihív a táblához a tanár – és az önazonosságukat, a világban való létük értelmét érintő kérdéseket tesz fel nekik, és még azt kérdi, meddig lehet elmenni

a kompromisszumokban anélkül, hogy az ember ne szűnjön meg önmaga lenni. Körbe vannak kerítve, akár az állatok, ön-
nön emberségük csapdájában, mi több, a hétköznapiak nem
képesek nyújtani számukra semmiféle menekvés lehetősé-
get saját elmúlásuktól, életük értelmetlenségétől, az érzéstől,
hogy az ember csupán bábu egy nagyobb, befolyásosabb va-
laki kezében. A hétköznapiak fölött nincsen hatalmuk, nem
ellenőrizhetik, irányíthatják őket, hanem ismeretlen és veszé-
lyes területeket – szakadékokat – nyitnak meg a szereplők
előtt.

Maria, Olga, Kundera docense a szakadék szélén állnak,
falhoz lapulva. A hétköznapiak – a jövés-menés, házimunka,
munka, szórakozás, minden, amit a mindennapokba való
metafizikai menekülőútnak tekinthetünk, minden fontosnak
tűnő dolog, ami az élet felszínén tart bennünket – számukra
nem jelent biztonságos révet, nem létezik, vagy – másképp
fogalmazva – létezik, de nem hoz megkönnyebbülést, nem
veszi le a vállukról az emberi lét súlyát. A történetek hőseinek
nem adatott meg, hogy elbújjanak a hétköznapiakban az örök-
lét elől, ellenkezőleg, éppen a hétköznapiak csupaszították le
egész kegyetlen paradox jellegükkel együtt emberi sorsukat,
valamint az értékek, a látszólag tartós és tönkretelhetetlen
igazságok ingatagságát. A férj kerítővé, a feleség prostituálttá
válík, a tudós lefokozódik, mert nem akar aláírni egy hazug-
ságot, a szerelmesek ellenségekké válnak. A szereplők hely-
zetének abszurditása nem szabadítja fel őket felelősségük
terhe alól, és az érzet, hogy nem autentikusak abban, amit
csinálnak, mély és tragikus (ČERNÝ, 1992: 13).

Minden szereplő tesz-vesz, ügyeket intéz, vakációra in-
dul, hogy önmaguk számára aktívnak tűnjenek, hogy azt
a látszatot keltsék, hogy még maradt valami, ami tőlük függ,
ha más nem, legalább az egyenes varrás a ruhán. Ha az ember
semmit nem tesz, az azzal fenyegeti, hogy megszűnik létez-
ni (BRACH-CZAINA, 1999: 73), bár tudhatja, hogy minden
cselekvés csak kétségbeesett látszatlépés, ami nem változtat
semmit az ember egzisztenciális helyzetének tragikusságán.
A hétköznapi tapasztalatok nem képeznek hidat az embe-

rek között, hanem a barikád ellentétes oldalaira állítja, ellenségekké teszi őket, elmélyíti a konfliktusait. Kundera és Čapek műveiben a hétköznapiság egy félelmetes valami, ami meghúzza a hurkot, és a hálóban reked az ember, aki nem talál örömet a hétköznapijaiban, hanem épp ellenkezőleg, az áldozatukká válik, mint egy csapdába csalt állat, menekül az örökké rá szegezett fegyver elől, amit a külvilág tart célra.

De talán így kell ennek lennie? Ugyanis belefeledkezvén a mindennapokba nem veszünk tudomást saját elmúlásunkról.

„A mindennapi események látványosan észrevétlenek maradnak. A létezésből a nemlétbe haladnak, és rövid jelenlétükkel nem hívják fel magukra a figyelmet. A hétköznapiság ugyanis olyan valóság, ami kétszeresen kicsúszik a kezeink közül. A nemlét irányába mozog, és az észrevétlenségben nyilvánul meg. Átlátszó, nem hagy nyomot” (BRACH-CZAINA, 1999: 60).

Ezért jó talán, hogy Čapeknál és Kunderánál a hétköznapiság gyötör, akár egy szűk cipő, és nem engedi, hogy kényelmesen berendezkedjünk az életünkben. Hiszen csak egy pillanatra vagyunk itt.

Az emberi sors negatív, tragikus képe ellenére, Kundera és Čapek munkássága, a hétköznapi filozófia és az egzisztencializmus kontextusában tekintve, lényeges kognitív és esztétikai értékeket rejt. Megmutatja ugyanis

„a hétköznapi életbe gabalyodott embert, az élő embert, és nem a filozófiai, spekulatív absztrakciót. Mi több, az embert, aki – kanti értelemben – önmagában cél, nem pedig valaminek az eszköze. Ez antropológiai gondolkodásra vall. A kiindulási pont ebben az esetben a saját hétköznapijaiba gabalyodott ember, akinek egy sajátos (ön)megértési horizont adatott saját magáról” (ZIEBA, 2008: 114).

A cseh elbeszélések hősei ráébrednek, hogy „a hétköznapiakat, akár az időjárást, nem lehet kivédeni” – fogalmazza meg egy lengyel antropológus, Roch Sulima (SULIMA, 2000: 7), és az időjáráshoz hasonlóan viharokat, jégesőt, zivatart hoznak, időnkénti napsütéssel.

IRODALOM

- BRACH-CZAINA Jolanta, 1999: *Szczeliny istnienia*. Kraków: „eFKa”.
- ČAPEK Karel, 1981: *Boží muka. Trapné povídky*. Praha: Československý spisovatel.
- ČERNÝ Václav, 1992: *První a druhy sešit o existencialismu*. Praha: Mladá fronta.
- GOLKA Marian, 2009: Czy jeszcze istnieje nie-codziennosc? *Barwy codzienności. Analiza socjologiczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, 65–76.
- JANIEC-NYITRAI Agnieszka, 2016: *V labyrintu možností. Dvanáct literárněvědných studií o próze Karla Čapka*. Budapest: ELTE BTK, Szlav Filológiai Tanszék.
- KRAJEWSKI Marek, 2009: Dzisiaj jak wczoraj, jutro jak dziś. *Codziennosc, przedmioty, režimy podtrzymujące. Barwy codzienności. Analiza socjologiczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, 178–200.
- KOSÍK Karel, 1963: *Dialektika konkrétního*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- KUNDERA Milan, 1991: *Směšné lásky*. Brno: Atlantis.
- –, 1998: *Sztuka powieści*. Warszawa: Czytelnik.
- MROCZKOWSKA Dorota, BORKOWSKA Iwona, 2011: Momenty przełomowe i punkty zwrotne w dynamice codzienności czasu wolnego. *Czas wolny. Refleksje, dylematy, perspektywy*. Warszawa: Difin, 21–42.
- SULIMA Roch, 2000: *Antropologia codzienności*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- SZYSZKOWSKA Maria, 1999: *Twórcze niepokoje codzienności*. Warszawa: Twój Styl.
- ZIĘBA Włodzimierz, 2008: W horyzoncie filozofii codzienności, *Sofia* 8/112–122.

A nemzeti emblematizmus sajátosságai Kollár Szlávia leányában némely szerb (illír) példa alapján

KISS SZEMÁN RÓBERT

Štúdia sa zaoberá národnostnou problematikou v diele Slávy dcéra od Jána Kollára. Východiskovým teoretickým bodom príspevku je národný emblematizmus stredoeurópskych Slovanov. Ján Kollár k rozšírenému vydaniu Slávy dcéry z roku 1832 pripojil totiž ďalšie dva spevy, v ktorých prezentoval slovanské nebe a peklo. V týchto dvoch spevoch sa nachádzajú sonety známych postav srbskej (ilyrskej) histórie a kultúry, ktorým je vonovaná tento príspevok. Štúdia prezentuje napríklad sonet venovaný sv. Jeronýmovi, pápežovi IV. Jánovi, sv. Paraskeve, sv. Angeline Brankovičovej, alebo srbskému panovníkovi Lazarovi.

A tanulmány a nemzeti kérdéssel foglalkozik Ján Kollár Szlávia leánya (Slávy dcera) című művében. Elméleti kiindulópontjául a közép-európai szlávok nemzeti emblematizmusát szolgál. Ján Kollár a Szlávia leánya 1832-es kiadásához ugyanis két új éneket illesztett, amelyek a szláv mennycsászágot és poklot mutatták be. Az énekekben találhatóak olyan szonettek, amelyekben a szerb (illír) történelem és kultúra ismert alakjai jelennek meg. A tanulmány ezen alakokkal foglalkozik: például Szent Jeromossal, IV. János pápával, Szent Paraszkévával, Szent Angyeliával, vagy Lázár szerb fejedelemmel.

Kľúčové slová: česká a slovenská literatúra 19. storočia, dielo Jána Kollára Slávy dcera, slovanský národný emblematizmus, srbské (ilyrské) dejiny a dejiny kultúry

Kulcsszavak: a 19. századi cseh és szlovák irodalom, Ján Kollár Szlávia leánya (Slávy dcera), szláv nemzeti emblematizmus, szerb (illír) történelem és kultúrtörténet

Ján Kollár *Szlávia leánya* c. művének második, 1832-ben megjelent változata (KOLLÁR, 1832) két új szerkezeti egységgel, a szláv mennycsászágot és poklot bemutató *Léthe* és *Acheron* című énekkel bővült. A két új ének hozzátoldása az eredetileg három egységből álló 1824-es kiadáshoz (KOLLÁR, 1824) egyrészt bővebben tárgyalta az első kiadásban már felvetett

témákat, másrészt jelentős súlyponteltolódást is eredményezett mind a mű narratív szerkezetében, mind szemantikai síkján. Ezt az eltolódást a hagyományos irodalomtörténet-írás esztétikai hiányosságként jellemezte, amelynek következtében a műben túlsúlyba kerültek a historikus és filológiai elemek, és ennek következtében élvezhetetlenné silányították azt (MRÁZ, 1952).

A kollári intencióra vonatkozóan azonban abból a tényből, hogy a szerző a költői mű második kiadásának évében külön kötetet szerkesztett *Magyarázatok a Szlavia leányához* címmel (KOLLÁR, 1832a), másra következtethetünk. Kollár ugyanis a *Magyarázatokban* a költői mű szonett-számozásához igazodva sokféle nyelvű filológiai forrást tett közzé, megvilágította a versekben található reáliákat, azaz a történelmi, mitológikus személyeket, helyszíneket, eseményeket, és nyelvészeti, etimológiai, kultúrtörténeti fejtegetésekkel bővítette azokat. *Magyarázatok* ugyanakkor nemcsak az új részekhez készültek, hanem a már 1824-ben megjelent első kiadás három énekéhez is, méghozzá körülbelül azonos fajsúllyal és mennyiséggel, mint az újak esetében. Ez a tény, valamint az első három énekbe illesztett új szonettek arról a körülményről árulkodnak, hogy Kollár nem tekintette egységes és lezárt műnek a Szlavia leányát és végképp nem tekintette azt esztétikai szempontból megmásíthatatlannak, tökéletesnek, hanem azt egy nagyobb szerkezet részeként és egyfajta – a klasszicizmusra jellemző – teleologikus irányultságú műnek gondolta el, amely egy magasabb szemantikai elvnek engedelmeskedik. Ez a speciális szemantizált és retorizált sík a közép-európai felvilágosodáshoz és reformkorhoz kapcsolódó, a modern nemzetek megteremtésére irányuló aktus, amely nemzeti emblematizmusnak nevezhető (KISS SZEMÁN, 2014).

A közép-európai modern szláv nemzetek kialakulása számos szállal kötődik a barokk korhoz (BRTÁŇ, 1939), és az alteritással való kapcsolat különösen szoros azokkal a területekkel, ahol a tudományosság és a művészet, az egyes művészeti területek, műnemek és műfajok szinkretizmusa (például a szövegnek és a képiségnek az együttes megjelené-

se) nyilvánvaló (KNAPP, 2005). A nemzeti emblematicizmus alteritásból örökölt egyik fontos jellemző jegye például a binaritás (BÓKAY, 1997: 27–28), amely gondolati alakzatként a Jó és a Rossz megkülönböztetésének képességét jelenti. A szláv nemzeti emblematicizmus paradigmarendszerében ezt azt jelenti, hogy a Szlavia leányának lírai alanyát képessé teszi és fölruházza azzal a joggal, hogy különbséget tegyen a szláv nemzeti szempontból hasznos és káros múlt- és jelenbeli cselekedetek között, valamint hogy meghúzza a nemzeti szempontból helyesen és helytelenül cselekvők közötti határvonalat. Ennek megfelelően a szerb történelem szereplői (a magyarokhoz, a németekhez és más szlávokhoz hasonlóan) vagy a Mennysországba, vagy pedig a Pokolba jutnak, mégpedig attól függően, hogy a szlávok szempontjából helyesen vagy elítélendően cselekedtek-e. A szerb történelmi alakok egy szélesebb és egy szűkebb keretbe illesztve szerepelnek: a szláv kulturális kölcsönösség formálódó koncepciójának jegyében (KOLLÁR, 1837) Kollár a szlávok kontextusába helyezte, és ezen belül egy szűkebb déli szláv (kollári terminológiával az illír) törzs keretében jelenítette meg a szerbeket, horvátokat, bolgárokat stb.

A szláv nemzeti emblematicizmus jellegzetessége, hogy egy történelmi hagyomány megképzésére törekszik, amelynek elengedhetetlen része a tiszteletreméltó szláv történelmi alakok csarnoka. E szláv Pantheon egyik kulcsfontosságú darabja a *Léthe* c. énekben olvasható **Szent szláv férfiak szonettje (398)**. Ebben Kollár félreteresi protestantizmusából fakadó bármiféle ellenérzését a szentekkel és azok ábrázolásaival szemben: az alább következő történelmi alakok a legnagyobb nemzeti és felekezeti testvériségben léteznek egymás mellett a szláv elíziumi mezőkön. Csillagkoszorú és dicsfény övezi a csehek közül Szent Vencel, Szent Adalbert, Nepomuki Szent János, II. (Jámbor) Boleszlav, valamint egyedüli protestánsként Husz János fejét. Az oroszok közül Nesztor krónikáíró, valamint Borisz és Gleb bővíti a rendet, majd a keleti szlávok sorát I. Sándor vlagyimiri nagyfejedelem zárja, aki egyik legnagyobb történelmi tettetnek, azaz a német lovagrendek feletti

győzelmének köszönheti mennyországbeli kitüntetett helyét. Sajátos koloritja a szonettnek, hogy a kollári életműben oly jelentős germán-szláv ellentétet a déli szlávok vonatkozásában a török-szerb szembenállás emblematisztikus eseményeire és alakjaira cseréli a költő. A szerbek közül a rigómezei csatában (1389) elesett Lázár fejedelem alakjával bővül a szláv szentek rendje, majd III. István Uros, valamint Szent Száva patriarcha és athoszi szerzetes alakja teszi népesebbé a szlávság szerb (illír) ágát. A bináris világlátásmód egyik természetes következménye, hogy a dichotómia a nemzeti emblematisztikusban rendszerszervező szemantikai elvvé válik. Ennek érvényesítése azt jelenti a kollári műben, hogy mindazon szerb történelmi alakok, akik a lírai alany szerint negatív szerepet játszottak ennek a szerb történelem szempontjából (is) tragikus ütközetnek az elvesztésében, egyértelműen pokolra kerülnek. Az *Acheron* énekben található a nemzetárulók és pártoskodók ciklusának tíz szonettje (540–549), amelyekben azokkal a történelmi személyekkel találkozik a lírai alany, akik elárulták szláv nemzetüket, vagy pártoskodással annak vesztét okozták. Az első ilyen témájú szonett középpontjában **Vuk Branković (540)** történelmi alakja áll. A szerb nagyurat Kollár a déli szláv népdalok egyik átokzsoltáros formájával jellemzi a *Magyarázatokban*: »Bog ubio Wuka Brankowića – On izdado tasta na Kosowu – Prokleta mu pleme i koleno.«” (KOLLÁR, 1832a: 417). Branković azért szenved pokoli kínokat egy kínzókamrában, mert a rigómezei csata döntő pillanatában visszavonult tizenkétezer fős seregével, és magára hagyta a szerbeket a török hadsereg elleni küzdelemben (KOLLÁR, 1832a: 417). Brankovićnak mindaddig tartanak pokolbeli szenvedései, amíg „lófarok leng Konstantinápoly városában” (540, 7–8).

Az *imagaritás* és referencialitás közötti átjárhatóság továbbbi olyan jellemző vonása a közép-európai felvilágosodás- és reformkori irodalomnak, amely a nemzeti emblematisztikus jegyében fogant műveket az alteritáshoz kapcsolja. Kollár esetében a szláv Mennyországban való séta, majd ezt követően az alászállás a Pokolba szintén ennek a törvényszerűségnek

engedelmeskedik: a szóban forgó esemény ugyanis az imaginaritás szintjén, egy költői mű keretében zajlik, amely azonban referenciális elemeket is tartalmaz, amennyiben a hozzá fűzött magyarázatok a történetiség objektivizáló igényével kívánják alakítani az éppen formálódó modern szláv nemzeti tudatot és kulturális kánont. A felvilágosodás és romantika tudományossága a maga módszertani képlékenységevel még átjárhatóvá teszi azt a mezsgyét, amely a pozitívizmus korától fogva oly szigorúan lezárult a *res gestae* és a *res fictae* között. Vagyis imaginárius elemek jellemzik a *Szlávia leányá-*nak szerb történelmi alakokkal foglalkozó magyarázatait is, és fordítva, tudományos elemek, történelmi alakok kapnak helyet a költői szövegben. Mindez abból a gyakorlati szükségsszerűségből fakadt, hogy objektív (vagy annak látszó) történelmi, néprajzi, nyelvi stb. ismeretek részévé váljanak a nemzeti emblematizmus argumentációs rendszerének, és ezáltal muníciót biztosítsanak a 19. századi nemzeti küzdelmekhez.

A közép-európai szláv kultúrtörténetben kitüntetett helyet foglalt el a Cirill-Metód-i hagyomány, az ószláv írásbeliség, amelynek egyik alteritásból örökölt kitüntetett szereplője volt Szent Jeromos. Kollár ezt a hagyományt eleveníti meg a **Szent Jeromost és IV. János pápát mint dalmáciai szlávokat bemutató szonettban** (400). A leírás szerint a szláv Mennysországbán található egy „angyalfejekből álló oltár”, amelynél a dalmáciai Stridón városában született (BULIĆ, 1920) latin egyházatya (347?-420), valamint a szintén dalmáciai származású IV. János pápa (600?-642) miséznek. A Vulgata fordítójának esetében egy középkori hagyomány újkori továbbéléséről és a szláv nemzeti emblematizmusba való beillesztési kísérletéről van szó. Szent Jeromost ugyanis nemcsak szülőhelye okán tették meg Dalmácia védőszentjének, hanem azért is, mert a 13. századtól a glagolita írás megalkotóját, és a glagolita szláv Biblia fordítóját is benne tisztelték (IVIĆ, 2016: 26-44). Kollár e szonetthez nem adott meg forrásokat, mindazonáltal valószínűsíthető, hogy a témáról való tudásának fontos elemei a cseh történeti hagyományból

származnak. Jól ismert és alaposan feldolgozott a csehországi glagolita mint liturgikus nyelv használata. A glagolita írást és a hozzá kapcsolható cseh egyházi és műveltségi anyagot három periódusban tárgyalja a szakirodalom (PACNEROVÁ, 1996: 45–62). Ezek közül témánk szempontjából a legutolsó és egyben legfontosabb korszaknak az tekinthető, amikor IV. Károly német-római császár hívására a prágai újvárosi Na Slovanech/Emmauzi-kolostor horvát szerzetesei újra meghonosították Csehországban a szláv nyelvű liturgiát és ezzel a glagolita írást is. Az ehhez kapcsolódó Szent Jeromos-kultusz a szláv nyelvű kultúrákban legutóbb monografikus szinten Julia Verkolantshev dolgozta fel. Szerinte Csehországban Szent Jeromos mint szláv egyházatya kultusza egészen a barokk korig kontinuusnak tekinthető. Jan Dubravius humanista kori olmützi érsek *Historia Bohemica* (1552), Comenius *Rövid szláv egyháztörténete* (1660) vagy Bohuslav Balbín/Balbinus jezsuita egyháztörténész munkái szintén foglalkoznak Szent Jeromossal mint szláv egyházatyával (VERKOLANTSCHEV, 2014, 161–163). Kollár ebből a hagyományból mérítve igyekezett előkelő helyet biztosítani Szent Jeromosnak a modern szláv nemzeti pantheonban is. Hieronymus nevét a szonettben elszlávosítva „swatojmenec”-nek nevezi. Kollár nem kevésbé fontos alaknak tartja a koraközépkor katolikus egyházának egyik fejét, IV. János pápát, akinek rövid, mindössze két éves pontifikátusának legfontosabb történelmi eseménye volt a barbár szlávok betörése szülőföldjére, Dalmáciába. A pápa a feldúlt egykori római tartomány kegyhelyeiről a szentek relikviáit Rómába menekíttette, majd megkísérelte a pogány szlávok keresztény hitre térítését.

Ze samých hlaw anjelských se složí
Nyní oltář zde, zbor prelatůw
Wúkol něho, nádob, ornatůw
A knih swatých množstwí u podnoží,

Před nim koná slavné služby boží
Bradatých dvě Slawo-Dalmatůw,

Jeden skví se bleskem šarlatůw,
Druhého čest bibli w rukách množí:

Ten byl Papež w Římě, jméno mu je
Čtvrtý Jan, a tento Stridonský
Jeronym, zde swatojmenec, sluje;

K tomuto sem zvláštní díkau jata,
Nebo w Glagolitůw Slawonský
Překládal on jazyk písma swatá. (400, 1–14)

A magyarországi „párhuzamos nemzetépítésre” (SZARKA, 2011) jellemző volt, hogy a nemzetiségi küzdelmek egyre szélesedő társadalmi bázison zajlottak. Így került sor a magyarországi szláv nemzetek esetében is arra, hogy a maguk – a magyarnál jóval szerényebb – keretei között bevonják a nőket is a nyelvi és kulturális hadakozásba. Kollár életrajza arról tanúskodik, hogy számos esetben próbálkozott azzal, hogy igénybe vegye az asszonyok társadalmának hathatós segítségét a nemzeti célok elérésében. A szláv nemzeti reprezentáció kétszeresen (Szlávia anya és leánya) feminin alakként jelenik meg Kollárnál, amelynek eredete valószínűleg az Ursinus Velius-i kesergő Magyarország/*Querela Hungariae* toposzára vezethető vissza (KISS SZEMÁN, 2007). A Mennysország imaginárius nőalakjai után a rangsorban **Alexandra Pavlovna orosz hercegnő** következik, akinek alakját Kollár többször is megidézte. A hercegnő életrajzának legfontosabb eseménye, hogy a palatinus felesége lett 1799-ben, majd két év múlva fiatalon meghalt. A kollári *Magyarázatok* megidézte történet szerint azonban az arisztokrata orosz hölgy különleges vonzalommal viseltetett a magyarországi szlávok iránt (KOLLÁR, 1832a: 254). A beszámoló szerint egyszer Alexandra Pavlovna Pomáz környékén kocsikázott, és amikor hallotta, hogy szláv asszonyok egymást „duša mojá”-nak szólítják, kiugrott a hintájából, a meghatottságtól sírva átölelte az asszonyokat, amiért így megörvendezették szláv beszédjükkel, majd gazdagon megjutalmazta őket. A történet, amely a *Magyarázatokban* mintegy mini-zsánerképként illeszkedik a történeti-filológiai

jegyzetek közé, jó példával szolgál a műfaji szinkretizmusra is.

Kollár a női társdalom fontosságának jegyében helyezi a szent férfiak csoportja mellé a **Szent szláv leányok és aszszonyok közösségét**. A nők, tekintet nélkül arra, hogy a négy szláv törzs (oroszl, lengyel, csehszlávok, illír) közül melyikbe tartoznak, szerető nővéreként viszonyulnak egymáshoz. Kollár a szláv azonosság mindent fölülíró törvényének rendeli alá a katolikus és ortodox szenteket, és szolgálóleányi rangban ugyan, de fölsorakoztatja mellettük a neves pogány szláv nőket is. Az oroszok közül itt található Szent Olga kijevi fejedelemasszony, a lengyelek közül a krakkói premontrei nővér, boldog Broniszlava (1203–1259) és Wanda, a legendabeli Krak fejedelem lánya (KOLLÁR, 1832a, 286). Jogosan merülhet föl, hogy Kollár miért éppen ezt a szentet helyezte erre az előkelő helyre, és nem a lengyel hagyományban sokkal népszerűbb szenteket, például szent Kingát, boldog Jolánt vagy boldog Szalómét (JANIEC-NYITRAI, 2012: 113–115). A választásban nyilván közrejátszhatott, hogy ez utóbbiak esetében akadálynak bizonyulhatott magyar származásuk is. A csehek közül szent Vencel nővére, boldog Přibyslava, Mlada/Milada, I. (Kegyetlen) Boleszlav lánya, és II. (Jámbor) Boleszlav testvére. A szent asszonyok karát harmadik csehként Ludmilla vértanú (860?–921) egészíti ki, aki nagyanyaként gondoskodott szent Vencel katolikus neveltetéséről, ám menyee, Drahomíra két orgyilkossal, Tumannal és Kumannal meggyilkotatta őt. (A két orgyilkos pokolbeli szenvedéseit lásd az 581. és 582. szonettben.) A cseh női szenteket egészíti ki Krok és Niva fejedelmi pár három varázsló és jövendőmondó leánya, Káša/Kazi, Libuša/Libuše és Tetka.

A déli szlávokat a 10. századi ún. fiatalabb (tarnovói) szentéletű Paraszkéva/Petka, Milica és Szent Angyelia/Angelina Branković képviseli. Tarnovói Paraszkéva alakja a leginkább forrásokkal alátámasztott a kollári *Magyarázatokban*: kultuszát Vuk Karadžić *Riječnikje* mellett Václav Hanka szerb népköltészeti fordításkötetének, a *Prostonárodní srbská msa do Čech převedená* (Praha, 1817) alapján bizonyítja, élettörténetét

pedig a *Wiener Jahrbuch der Literatur* információi alapján összegzi (KOLLÁR, 1832a: 287). Tarnovói szentéletű Paraszkéva Római Szent Paraszkéva nagyvértanú után kapta a nevét (PUSKÁS, 2016: 178), és ereklyéi a török előrenyomulás miatt Tarnovóból Havasalföldre, majd Nándorfehérvárra kerültek. Innen szállíttatta 1521-ben I. Szulejmán Konstantinápolyba, és csak 1641-ben kerültek Jászvásárra (PUSKÁS, 2016: 185). Kultusza ezért általánosan elterjedt a bolgár, a szerb és a román ortodox egyházakban. Szent Lázár, szerb király (1329–1389) felesége volt Milica (1335–1405), aki a rigómezei csata utáni években játszott kulcsszerepet az ország életében, és a szerb ortodox egyház kanonizálta. Szent Angyelia (1440–150) alakját Rajić történettudományi munkája alapján jeleníti meg, valamint közli, hogy P. J. Šafárik rábukkant néhány kéziratára (KOLLÁR, 1832a: 286).

Az ökumenizmus jegyében Kollár mind a nyugati egyház 4. századi latin *Gloriájának* cseh változatát („*Sláva na výsostech...*”), mind pedig az általa (tévesen) ortodoxnak tartott „*Gospodine pomiluj ny...*” kezdetű éneket énekelteni a szláv asszonyokkal. Kollár a *Magyarázatokban* Josef Dobrovský cseh irodalomtörténetére hivatkozva föleleveníti azt a momentumot, mely szerint a *Gospodine pomiluj ny* kezdetű éneket Szent Adalbert magyarországi tartózkodása alkalmával hallotta ószláv liturgia keretében, és innen hozta magával Csehországba. A himnusz utóéletéhez tartozik az a két évszázaddal későbbi, Kollár által szintén tárgyalt esemény, amelyet a Kosmas-krónika második folytatója jegyzett le (BLÁHOVÁ, 1974). Eszerint az első, 1260-ban lezajlott morvamezei csatában, amely II. Přemysl Ottokár, cseh király és IV. Béla magyar király hadserege között Stájerország birtoklásáért folyt, a csehek énekelte himnuszról a magyarok lovai megrettentek (KOLLÁR, 1832a: 288). Ez pedig már nem az alteritáshoz, hanem a modernitáshoz kapcsolódik abban a vonatkozásban, hogy a *Magyarázatok* írója esetében a hun-garus-tudatot fölülírta a szláv, és ezen belül a csehszlovák összetartozás tudata.

Rowně tak se s oslawenau hlawau
Swětice wšech kmenů mišejí,
Jenž hned w sausedstwu tu bydlejí:
Ruská Olga s polskau Bronislawau;

Amdělina serbská s Přibyslawau,
Milica pak s Mladau sedějí,
Jako sestry sobě howějí,
Libají se s upřimností prawau;

Při nich ještě Ludmila a Petka,
Potom jako dětky služebné
Wanda, Kaša, Libuša i Tetka;

Jedny „Sláwa na wýsostech pějí,
Z jiných ust zas slowa welebné
„Gospodine pomiluj ny“ znějí. (399, 1-14)

A nemzeti emblematizmus további fontos jellegzetessége, amint erre már utaltunk a szentek kiválasztásával kapcsolatban, az írásművek nemzeti apologetikus jellege. A kollári életmű egyik fontos vezérfonaláról van szó, amelyet legjellemzőbben a *Szláv nemzet jótulajdonságairól* szóló kettős prédikáció képvisel (KOLLÁR, 1822). A nemzeti apológia egyik sajátos megnyilvánulási formájával, ha úgy tetszik az „enyhítő körülmény” büntetésbe való beszámításának példájával találkozhatunk a **Karagyorgye-szonettben (523)**, amely az 1804-es törökellenes szerb felkelés népvészérének, Petrovics (Fekete) Györgynek az alakjával foglalkozik. A megidézett cseh és német forrás szerint a szerb vezér nagyszerű hadvezéri tulajdonságokkal rendelkezett, ám műveletlensége és faragatlansága miatt Kollár arra ítélte, hogy átmenetileg a Purgatóriumban tartózkodjék (KOLLÁR, 1832a: 405). A szonett és a források is elsősorban a főszereplő vitézségét hangsúlyozzák, ugyanakkor a német forrás nemcsak tanulatlanságát említi meg (amelyet Kollár dőlt betűkkel emel ki az idézett szövegben (KOLLÁR, 1832a: 406) és egyik központi motívumának teszi meg a szonettben is), hanem azt is leírja, hogy Karagyorgye megölte az apját, amikor az megkísérelte

őt földadni a törököknek. Mintegy az apagyilkosság tényének enyhítésére Kollár a német forrásszövegbe zárójelben csehül közbeszúrta, hogy egyes források ebben az esetben „csak” mostohaapát említenek: „Minden oldalról áramlottak az elnyomott szerbek Czernyhez, egyedül az apja (mások szerint csak mostohaapja volt) vált el tőle és nekiindult a belgrádi útnak, hogy fiát a törökök kezére adja.” (KOLLÁR, 1832a: 406). A nemzeti emblematiszmusra jellemző apologetizmus folyamatos kísérőjelensége a kényszeres konfrontálódás más nemzettekkel és azok képviselőivel. A szerb vonatkozási pontot ezúttal az **Euthim/Eftimie Murgu pesti román ügyvédről szóló szonett** (590) tartalmazza. Murgu román jogász és politikus volt, az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc jeles alakja. Kollár magyarázata szerint a román ügyvéd azért érdemel büntetést, mert két német nyelvű, budai kiadású írásában amelletttör lándzsát, hogy a román nem a szláv, hanem a latin nyelvcsalád tagja (MURGU, 1830). Az írások megjelenésének hátterében egy korábbi vita állt: Tököly Popović Száva (1761–1842) aradi szerb földbirtokos, a pesti Tökölyanum későbbi alapítója (1838) és Damaschin Bojincă (1802–1869) román ügyvéd között a 20-as években vita bontakozott ki a román nyelv eredetét illetően. Ebbe a vitába kapcsolódott bele Murgu és rajta keresztül Kollár is, amikor a kérdésben Tököly Száva pártját fogta (590, 12–14), annál is inkább, mert Murgu nem ártallott művében a latin vér szláv fertőzéséről beszélni: „A vállalkozásunk célja, nehogy a római vér, amely a vlachok ereiben folyt, folyik és folyni fog, bepiszkolódjék, sérüljön a *szláv kór* által.” (KOLLÁR, 1832a: 473). Egy ilyen jellegű szláv/szerb–román nyelvi háború, amelynek hátterében az a kísérlet áll, hogy a román ortodox egyházakat kivonja a szerb püspökök fennhatósága alól, a reformkori pesti szellemi életben annak bizonyítéka, hogy a formálódó magyarországi nemzeti közösségek versenye nem korlátozódott csupán a németekkel vagy a magyarokkal szembeni küzdelemre, hanem mindenkinben potenciális ellenfelet láttak, és a nemzeti érdekek ütközése esetén a nézeteltérések, komoly indulatokat keltve, egyházi és vallási dimenziót is nyertek.

Az esettanulmánnyal arra kíséreltem meg rávilágítani, hogy Kollár a *Szlávia leányá*-ban tudatosan igyekezett bevonni és a szláv nemzeti emblematicizmus keretébe helyezni a szerb (illír) nemzeti elemet. A szerb reáliák, a nemzeti emblematicizmus törvényszerűségeinek megfelelően, a déli szláv illetve a teljes szlávtság keretrendszerében jelennek meg. Ebben a műben, a szerzői szándéknak megfelelően, az irodalmiság alárendelődött a nemzeti célszerűségnek. Ennek következtében az alteritásból örökölt binaritás, az imaginaritás és referencialitás közötti átjárhatóság, valamint műfaji szinkretizmus jellemzi a szerb történelmi alakok, egyházi és kulturális hagyomány 19. századi prezentációját is.

IRODALOM

- BLÁHOVÁ Marie, 1974: Druhé pokračování Kosmovo. *Sborník historický* 21, 1974, 5–39.
- BÓKAY Antal, 1997: *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*. Budapest: Osiris Kiadó.
- BRTÁŇ Rudo, 1939: *Barokový slavizmus*. Liptovský sv. Mikuláš: Tranoscus.
- BULIĆ Frane, 1920: *Stridon (Grahovopolje u Bosni) rodno mjesto svetoga Jeronima. Rasprava povjesno-geografska*. (Otisak iz Vjesnika za arheologiju a historiu dalmatinsku XLIII (1920)). Sarajevo: Zamaliska štamparija.
- IVIĆ Ines, 2016: *The Cult of Saint Jerome in Dalmatia in the fifteenth and the sixteenth centuries*. MA Thesis in Medieval Studies. Budapest: Central European University.
- JANIEC-NYITRAI Agnieszka, 2012: *Lengyel-magyar közös szentek a budapesti Lengyel templom üvegablakain. A keresztény tradíció közös öröksége: magyar és lengyel szentek a kultúrában és irodalomban*. Budapest: Wysocki Légió Hagyományörző Egyesület, 107–118.

- KISS SZEMÁN Róbert, 2007: *Magyarország panaszától Szlávia panaszáig. Irodalmi tanulmányok*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.
- –, 2014: *Slovanský Goethe v Pešti. Národní emblematizmus stře-doevropských Slovanů*. Praha: Akropolis.
- KNAPP Éva, 2005: *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI-XVIII. században*. Budapest: Universitas Könyvkiadó.
- KOLLÁR Jan, 1822: *Dobré vlastnosti Národu Slowanského. Dwoge kázanj od Jana Kollára, Kazatele cjrkwe ewangel. Pešťansko-Budjnské*. W Pešti, pjsmem Jana Tomáše Trattnera z Petroce.
- –, 1824: *Sláwy dcera we třech zpěwch od Jana Kollára*. Druhé vydánj w Budjně 1824, w Kráľowské universitické tiskárně.
- –, 1832: *Sláwy dcera. Lyricko-epická báseň w pěti zpěwch od Jana Kollára, Úpelné vydánj*. W Pešti tiskem Trattnera a Károliho.
- –, 1832a: *Wýklad čili Přjmětky a Wyswětlioky ku Sláwy Dceře. S obrazy, s mappau a s Přjdawkem drobnějšjch básnj rozličného obsahu*. W Pešti tiskem Trattnera a Károliho.
- –, 1837: *Ueber die literarische Wechelseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation*. (Aus dem Slawischen, in der Zeitschrift Hronka gedruckt, ins Deutsche übertragen und vermehrt vom Verfasser.) Pesth, Gedruckt mit von Trattner-Károlyischen Schriften.
- MENYHÁRT Krisztina – Dudás Mária, 2016 (szerk.): *Magyarország és a keleti kereszténység – templomok, kultuszok, nyelvmélekek*. Budapest: Bolgár Kulturális Fórum.
- MRÁZ Andrej, 1952: *Ján Kollár. Literárne štúdiá*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.

- MURGU Euthim/Eftimie, 1830: *Widerlegung der Abhandlung welche unter dem Titel vorkommt: Erweis, dass die Wallachen nicht römischer Abkunft sind und dies nicht aus ihrer italienisch-slavisches Sprache folgt. Mit mehreren Gründen vermehrt, und in die wallachische Sprache übersetzt durch S. T. in Ofen 1827; und Beweis, dass die Wallachen der Römer unbezweifelte Nachkömmlinge sind; wozu mehrere zweckmässige Abhandlungen; endlich eine Ammerkung über die in dem Anhang vorkommende Antikritik desselben S. T. beigefügt werden.* Ofen [Buda]: k. n.
- PACNEROVÁ Ludmila, 1996: Česká varianta charvátské hranaté hlalice. *Slovo* 44-46/ 1994-'96, Zagreb.
- PUSKÁS Bernadett, 2016: Szent Paraszkéva és a Kárpát-vidék női szentjei az ikonfestészetben. *Magyarország és a keleti kereszténység – templomok, kultuszok, nyelvemlékek.* Budapest: Bolgár Kulturális Fórum, 177–193.
- SZARKA László, 2011 (szerk.): *A modern szlovák nacionalizmus évszázada 1780-1918 – Párhuzamos nemzetépítés a multiethnikus Magyar Királyságban.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- VERKOLANTSCHEV Julia, 2014: *The Slavic Letters of St. Jerome. The History of the Legend and Its Legacy, or, How the Translator of the Vulgate Became an Apostle of the Slavs.* DeKalb, Illinois: Northern Illinois University Press.

Miroslav Krleža és a film

LUKÁCS ISTVÁN

Studija tretira Krležin odnosa prema filmu. Film je prisutan na intelektualnom horizonti pisca već od samog početka. O tome nas izvještava on sam u jednom svom kasnijem intervjuu. U njegovim ranim simfonijama opaža se nagla razmjena („skokovitost“) slika popraćena dinamičnim dijalozima. Kao da vizualno kompimirane tekstovne montaže poput ljepila spajaju dijalozi.

A tanulmány Miroslav Krleža és a film kapcsolatát tárgyalja. Az író intellektuális horizontján a film szinte a megszületésétől jelen van. Erről csak egy vele készült kései interjúból értesülünk. Korai szimfóniáinak dinamikus váltakozásban kibomló dialógusait vadul cserélődő („ugrásszerűség“) képsorok övezik. Mintha a vizuálisan komponált szövegmontázsokat a dialógus mint ragasztóanyag kötné össze.

Ključne riječi: Miroslav Krleža, film, montaža

Kulcsszavak: Miroslav Krleža, film

Krleža magyar szempontból is korszakosnak tekinthető regényének, a *Zászlóknak*, melyet a magyarországi kroatisztika kulcsregénynek titulált, vitathatatlanul egyik talányos kulcsszereplője Borongay Anna, akinek alakját (ugyancsak a magyar kroatisztika vélekedése szerint) a jeles horvát író a neves magyar költőnő, Lesznai Anna személye alapján mintázott meg (CSUKA 1963, ZELMANOVIĆ 1987, 1994, LŐKÖS 1992, LUKÁCS 2015, LUKÁCS 2016). A regényben a hősnő, aki mellesleg közismert és elismert magyar költőnő, a regénybeli Magyar Szó című folyóiratban egy esszéjét közölte, amelyben az alábbi részlet is szerepel:

„A költeményben mindig legfontosabb az első pillantásra teljesen melles, sőt tán valóban jelentéktelen apróság, de mégis ez az egyetlen, amely a lírai hangszerezésbe életet visz, ez adja meg meleg ragyogását, a zengzetes vagy színes háttér dekoratív keretét, amely előtt úgy fénylenek a szavak vagy verssorok, mint drága gobelinek előtt a gyertyatartók” (KRLEŽA 1965: 183).

A fenti szövegrész előtt álló szerzői kommentár szerint Borongay Anna

„...szentimentális változatot közölt azoknak a jelentéktelen és apró részleteknek a jelentőségéről, amelyek a valóság költészetté alakításának roppant törekeny természetű munkája során keletkeznek” (KRLEŽA, 1965: 183).

Borongay Anna és Krleža szerzői kommentárja is valójában a művészi szöveg ontológiájának alapvető és kardinális kérdéseire vonatkozik. Az iménti szövegidézet egyik fontos szintagmaszerkezetét szinte szóról szóra megtaláljuk Krleža *Davni dani* (Régmúlt napok) címmel megjelent naplójában is:

„A festészet kétségkívül hatással van az irodalmi ízlésre, sokkal inkább, mint gondolnánk, és fordítva. S ma, midőn az irodalmat kipenderítik a festészetből, mint valami olyat, ami nem illik a képtárba, ez is valójában üres frázis. Az irodalom és a festészet életre-halálra együvé tartoznak - 'nicht zu trennen!' A festészet bizonyos irodalmi irányzatok számára nem csupán dekoratív háttérként szolgált, hanem tartalmat is kölcsönzött nekik. A festészet dekoratív gobelinként áll kora irodalma előtt, és fordítva, irodalom nélkül nem volna festészet sem.” (KRLEŽA, 1977: 297).

Irodalom és festészet kölcsönhatásáról értekezve, Aleksandar Flaker Krležának ugyanezt a mondatát idézi, amelyet a 20. század eleji avantgárd mozgalmakon belüli fontos globális szemléleti elmozdulások felől értelmez (FLAKER, 1984: 33). Flaker szerint éppen Krležánál a legszembetűnőbb a korábbi nemzedékek által kultivált „a zene szellemének” elhagyása. Gondoljunk csak a korai *Szimfóniáira*, amelyek már a címükben is a szövegformálás zenei ihletettségére utalnak. Az avantgárd mozgalmak új világszemlélete Krležát is a világ auditív megélésétől annak vizuális megélése irányba tolta. Ebben pedig döntő lökést éppen a film jelenthetett, amely az új művészeti ágakra jellemző agresszivitásával szinte szétrobantotta az amúgy is ingatag művészeti ágak közötti egyensúlyt. A hallatlanul gazdag Krleža-irodalomban és -szakirodalomban Krleža és a film tárgyában alig akad konkrét

információ (kivéve a bizonyos művei megfilmesítése kapcsán föllángolt vita az ötvenes évektől), így bizton állítható, hogy fölvetésünk kezdeti úttörő lépés, mely az intermedialitás felől közelít a korai Krleža-művek világához. Ez alkalommal elsősorban is Krleža lehetséges korai filmes élményeit veszem számba, továbbá a néhány műve megfilmesítése kapcsán kialakult vitáról szólok, amelyekben Krleža első alkalommal adott számot életének meghatározó filmjeiről.

Viktor Žmegač neves horvát kutató, a Krleža életművét elsősorban európai irodalmi összefüggésekben vizsgáló irodalomtörténész (ŽMEGAČ, 1986) egy rövid dolgozatában az 1910. és 1930. közötti avantgárd időszak drámapoétikájának és filmelméletének összefüggéseit vizsgálja (ŽMEGAČ, 1988: 241-249). Žmegač Walter Benjaminsnak *A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában* című neves tanulmányát föl idézve emeli ki, hogy az esztétikában meggyökeresedett az a nézet, mely szerint egy új médium megjelenésével jelentős elmozdulások és átalakulások következhetnek be az egyes művészeti ágakban és azok között. Példaként a fotográfiát hozza, amely jelentős hatással volt a festészetre, elsősorban is annak funkcióbeli és formai vonatkozásaiban. A fotográfiából művészi ambíciók nélkül kinőtt film (mozgóképek) pedig – Benjamin megítélése szerint – arra készteti az esztétikát, hogy újragondolja alapfogalmait, továbbá klasszifikációs kritériumait. A film a kollektív recepció miatt a művészetek fejlődését teszi lehetővé. A döntő kérdés az, állítja Žmegač, hogy a film új esztétikai formanyelve milyen erőket szabadít fel a többi művészeti ágban, különösen pedig az őt érdeklő dráma művészetben. Žmegač áttekintését azért érdemes számba vennünk, mert a fiatal Krleža irodalmi ambíciói és radikális újításai éppen a dráma területén bontakoztak ki. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy korai korszakának lírai műveiben is erőteljes dramatizációs technikákat alkalmaz.

A film a századelőn éppen akkor vált kulturális szempontból relevánssá, amikor a dráma és a színház viszonyrendszerében fordulópont következett be. A dráma és a szín-

ház szakított a naturalizmussal, s egyre inkább felerősödtek a stilizációs antinaturalista törekvések. Ezt a folyamatot jól jelzik azok a szerzők, akik Krleža számára is meghatározóvá válnak éppen ebben a korszakban: Maeterlinck, Wedekind és Strindberg. A film nyújtotta újszerű lehetőségek nyilvánvalóvá tették a drámaírók számára, hogy általa új színházi nyelv hozható létre. Tehát a filmre nem riválisként, hanem éppen ellenkezőleg, impulzusforrásként tekintettek. Meglepő módon mindez nem a spektakulum felerősödését jelentette a színházi életben, hanem a klasszikus retorikai hagyományhoz, vagyis a poétikai megnyilatkozáshoz való visszatérést. Ennek oka az elkülönülési szándék nagyon is határozott megnyilatkozása lehetett. A 20. század tízes éveiben kibontakozó filmes elméleti viták homlokterében elsősorban az új médium, a mozgókép egyediségének mivolta, valamint azt a színházi drámától megkülönböztető sajátossága állt. Frank Wedekind világosan látta, hogy az új médium ugyanazt a hatást fogja kifejteni a drámairodalomban, mint amelyet a fotográfia váltott ki a festészet esetében. Lukács György egyfajta „munkamegosztásban” hitt: a film majd elvégzi a szórakoztatást, ellenben a dráma teljesen a magasztos témák felé fordul.

Žmegač arra emlékeztet, hogy ugyanebben az időszakban az orosz futurizmus harcos híve, Majakovszkij *A mai színház és kinematográfia viszonya a művészethez* című írásában, meglepő módon, nem jósolt nagy jövőt a filmnek, szerepét elsősorban a népnevelés és a propaganda terén látta (ŽMEGAČ, 1988: 245). A húszas évek kezdetétől már komolyabb elméleti viták és fölvetések is kísérik a színház és a film viszonyának kérdéskörét. Sklovszkij 1923-ban megjelent *Irodalom és film* című tanulmányában, alapvetően Majakovszkijjal azonos nézetekkel, radikális megállapítást tesz: a film a színház természetes örököse, s talán az irodalomé is. Mindezek a jóslatok természetesen nem teljesültek, hiszen minden művészeti ág megmaradt a maga határai között. Ami történt, az pedig ezek intenzív, folyamatos és termékeny interakciója. Žmegač részletesebben is szól Balázs Béla *Der Geist des Films* (1930) című művéről. Balázs is azt jósolta, hogy a film és a dráma érdek-

és stíluszsféráik felosztására fog törekedni, ami később be is teljesedett.

Žmegač fönt említett komparatiztikai monográfiája a finom meglátások valóságos kincsesbányája. A szerző bevezető dolgozatában, amelynek témája a Krleža-naplók, arra figyelmeztet, hogy a *Davni dani* (Régmúlt napok) állandó jelensége a spontaneitásra utaló „ugrásszerűség”. Példaként a napló 1916. V. 14. följegyzésének verssorát idézi:

Mjesec žuta lopta u velovima modrim,
miriše nad gradom: režanj gnjile dinje.
Ljudi hrču i rokću kao svinje,
a ja se stihom liječim, tješim, bodrim...
(ŽMEGAČ, 1986: 13-14)

Krleža „innovatív sokkja” e versben teljesen szembe megy a horvát líra hagyományával, mert szögesen ellentétes motívumszinteket állít szembe egymással különösebb előkészület nélkül. Erre mondja Žmegač:

„Strukturális értelemben Krleža eljárása analóg a filmes vágással, amelyben hasonlóképpen gyakran kerülnek hirtelen szembe egymással ellentétes szekvenciák, különösebb kompozíciós közvetítő elemek beiktatása nélkül. A jelentés így a kontextus közvetítésével bontakozik ki.” (ŽMEGAČ, 1986: 15).

Látható tehát, hogy a korai Krleža újszerű lírai képi világának megalkotottságában már tetten érhető a montázstechnika. (További konkrét vizsgálódásaink tárgya pedig majd éppen a korai Krleža szimfóniái lesznek.)

Krleža gazdag életművének foglalata az általa alapított, majd halála után róla elnevezett Miroslav Krleža Lexikográfiai Intézet közreműködése révén életre hívott és gondozott roppant gazdag, a szerzőről szóló enciklopedikus feldolgozású anyag, amelyet a szakma „Krležijana”-ként tart számon. Ebben külön szócikk foglalkozik Krleža és a film kapcsolatával (Film). (<http://krlezijana.lzmk.hr/>) A konkrétumok felsorolása előtt olyan általánosságokat olvashatunk, amelyek elsősorban Krleža és a film kapcsolatának ambivalens mivól-

tára utalnak. A horvát író a hatalom és a dicsőség illúziójaként tekintett rá, a sajtónál hatalmasabb új hazugságként, tömegek ópiumaként, az ízlés rombolójaként, a boldogság szomorú és ostoba tükréeként. Ugyanakkor nagyon is érdekelte az irodalom és a film kapcsolata, a közöttük lévő határok és átszövészek. A legsúlyosabb fenntartásai éppen a saját művei filmes adaptációja kapcsán merültek föl, mert az volt a félelme, hogy a filmes adaptációk megsemmisíthetik a műveit. Éppen ezért ragaszkodott ahhoz, hogy a szöveggönyveket maga írja, illetve kontroll alatt tartsa a készülő filmeket.

A vele készített három interjúban, amely a *Petar Dobrović* (1958) és a *Krsto Hegedušić* (1962) című dokumentumfilmek, majd pedig a komoly filmes kritikákkal illetet *Put u raj* (1970) című játékfilm bemutatóját követően készültek, első alkalommal vallott filmes élményeiről és a filmmel kapcsolatos művészi szemléletéről. (MODRINIĆ – STARY – OSTOJIĆ, 1973: 123–135) Az interjú első kérdése fontos megállapítást tesz, hogy ti. Krleža sohasem írt semmit a filmről, ami azért is meglepő, mert szinte nincs is olyan művészeti ág, amelyről ne érkezett volna. A hetven éves író meglepő válaszát azzal kezdi, hogy eddigi élete során egyetlen olyan fontosabb film sem volt, amellyel ne „találkozott” volna. Vizsgálódásunk szempontjából roppant fontos első filmes élményeit felidézve megemlíti, hogy az első balkáni háború idején (1912-ben, amikor a budapesti Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia hallgatója volt) a hétköznapi részcikké váltak a hadszíntéri filmes híradók, akár a korabeli napi sajtóhíradások. A magyar filmipar és -történelem egyik korai nagy alakja Ungerleider Mór volt, aki társtulajdonosával 1898-tól a rendszeresen filmvetítéseket tartott, majd több önálló mozgóképszínházat is nyitott. (NEMESKÜRTY, 1961; <http://www.hangosfilm.hu/filmenciklopedia/ungerleider-mor>) Érdekességképpen említsük meg, hogy a filmvetítések helyszíne a Rákóczi úti Velence Kávéház volt. (<http://www.hangosfilm.hu/filmenciklopedia/projectograph>) Krleža Zászlók című regénye 1912-ben kezdődik, ennek főhőse, Emericzy Kamill ugyancsak a Rákóczi úton lakik albérletben Szemere nagyságos asszonyánál. A két tény

között nyilván nem kell különösebb összefüggést keresnünk. Mindenesre fontos, s erre Krleža is utal visszaemlékezésében, hogy első filmes élményei Budapesthez kötik. Krleža az interjúban felsorolja azokat a jelentős színészeket (főleg színésznőket), akiknek a filmjeit látta: Max Linder, Henny Porten, Pola Negri, Francesca Bertini, Brigitta Helm, Asta Nielsen, Valdemar Psilander, Greta Garbo, Erich von Stroheim, Chaplin, Jean Gabin. A rendezők közül megemlíti Eisensteint, Erich von Stroheimet, René Clairt, Vittorio De Sicát, de ismeri az újabb rendezőket is, Federico Fellinit, Luis Buñuel, Pier Paolo Pasolinit, Ingmar Bergmant, François Truffaut, Claude Chabrolt, Jean-Luc Godardot, Alexander Klugét, akit rendkívül értékel, de külön is kiemeli Jancsó Miklóst, akit „Eisenstein ingeniózus famulusának” tart. E gondolatmenetet azzal zárja, hogy több mint ezer filmet látott, sokkal többet, mint színházi előadást. Arra az önmagának föltett kérdésre pedig, hogy akkor minderről miért nem írt eddig, így válaszol: „Valójában nem igaz, hogy nem írtam. Nem jelentettem meg semmit. Sok mindent nem jelentettem meg. Évek óta, mondhatom, szinte naponta olvasok francia filmkritikákat.” (MODRINIĆ, 1973: 124). Bár a hagyatéka ma már fölszabadult, ám a legújabb Krleža-kutatások nem tártak föl semmi újat ezzel kapcsolatban. Bizonyára az író szokásos „tereléséről” lehet szó. Arra a meglehetősen kritikus éllel megfogalmazott kérdésre, hogy a *Put u raj* című filmet uraló monológok és reflexiók ellentétesek a kortárs filmnyelvvel, amely erőteljesen képi alapvetésű, a következő választ adja:

„A képek – Biblia Pauperum, Szentírás a lelki szegényeknek, ami pedig a 'Tücsök a vízesés alatt' (A film alapjául szolgáló egyik novella címe – L. I.) dialógusait és reflexióit illeti, azaz a gyötrelmesen hosszú beszélgetéseket a vásznon, ezzel kapcsolatban szilárd a meggyőződése, napról napra egyre megingathatatlanabb, hogy az emberi szó a filmben a kamera ekvivalense. Truffaut-nál is, Buñuelnél is, de még Godard-nál is egyre inkább az emberi szó kerül előtérbe. Bárhogy is tekintünk a filmre, az mégiscsak *commedia dell'arte* és semmi egyéb, a komédia pedig harlekinnáda nélkül nem is létezhet, s így majd, dacára annak, hogy a film változatlanul érzékelteti az emberi szó iránt, a vásznon majd az főszerepben jelenik meg” (MODRINIĆ, 1973: 128)

A hatvanas évek végén, a kibontakozó horvát nemzeti törekvések idején, ami Horvát Tavaszként vonult be a történelembe, 1967-ben született meg a horvát nyelv védelmében megfogalmazott *Deklaráció a horvát irodalmi nyelv megnevezéséről és helyzetéről*, amelynek aláírója volt Krleža is. A horvát nemzeti mozgalom leverését követően Krleža is kiszorult a közéletből. Ekkor kereste meg a szarajevói Enes Čengićet, aki iránt ezt követően mély barátságot táplált, hogy szívesen adna interjút. A beszélgetés a szarajevói *Svijet*-ben jelent meg *Duh individualne pobune* címmel (Svijet, 1971. február 5.). Ebben a beszélgetésben hozta ismét szóba a *Put u raj* című filmet, s vallott általában a filmmel kapcsolatos nézeteiről is. A film az álmok világába visz bennünket, megmozgatja a fantáziánkat és illúziókat táplál bennünk, éppen ezért ópium és öncsalás, mi több, rombolja az ízlést. A szokásos krležai paradox gondolkodásra jellemző, hogy dacára mindennek azért fontos, mert álmaink földöntúli világát mégis idevarázsolja. A film, mondja, korunk „világítótornya”.

A filmmel való közvetlen kapcsolat (*Put u raj*) új fölismérésekkel gazdagította és még inkább árnyalta Krleža nézeteit. Különösen a film és az irodalom, a film és a színház, valamint a képszerűség kapcsolatrendszeré foglalkoztatta. A film és az irodalom közötti kapcsolat legfontosabb találkozási pontja a poézis. Az igazán költői témákat feldolgozó rendezőknél (Antonioni, Godard, Buñuel, Pasolini, Bergman) megtörténik, hogy „a költői szó titokzatos mélységbe hatolva, ez az audiovizuális szenzáció sokkal inkább valóságos élménnyé alakul át, mint csupán egy szépirodalmi motívum kizárólag egy irodalmi szövegben.” Poézis nélkül a film csupán leíró képi instrumentum, amely elcsábul a verista durva eszközök alkalmazásától, illetve a napi vulgáris verista valóságtól. Az irodalomhoz képest poézis nélkül a film csupán szövegillusztráció.

A fentiek alapján világosan látható, hogy Krleža intellektuális horizontján a film szinte a megszületésétől jelen van: a XX. század tízes éveitől szinte a haláláig. A filmmel kapcsolatos kevés számú megnyilatkozásában mégis fölsejlenek

azok a kérdések, amelyek egyébként korunk filmteoretikusait is foglalkoztatták: a film és egyéb művészeti ágak viszonya, a film mint önálló művészet, a film mint illúzió. Fölöttébb érdekes – ez pedig egyáltalán nem illik bele a filmmel kapcsolatos elméleti trendekbe – annak fölvetése, hogy különös hangsúlyt kellene helyezni a verbális megnyilatkozásra a filmben. Éppen e nézőpontból tekintve: a korai Krleža szimfóniáinak dinamikus váltakozásban megnyilvánuló dialógusait vadul cserélődő („ugrásszerűség”) képsorok övezik. Mintha a vizuálisan komponált szövegmontázsokat a dialógus mint ragasztóanyag kötné össze. A *Podnevna simfonija*-ból (Déli szimfónia) egy jellemző példa:

EGY BETEG NYOMORULT FÉRFI VALAHOL A PADLÁSSZOBÁBAN A NAPBA BÁMUL. FAKÓ SZEMEI HERVADT NAPRAFORGÓKÉNT ISSZÁK MAGUKBA A FÉNYT. EGÉSZEN CSÖNDESEN, CSUPA DISZAKORD:

A Napon halok meg.
Vérszegény karom hamvasszürke árnya
ólmos álomba merül.
Ó mennyi vad ösztön haldoklik
ebben a sárga viaszban?!...

Az idézet tipográfiaiilag is követi az eredetit. (KRLEŽA, 1933) Látható, hogy maga a szövegkép is teljesen montázsszerű. Ennek szerkezete: erős képi megjelenítés váltakozó montázkockákkal, majd a szólamot bevezető tagmondat vagy mondat, amelyet aztán maga a szólam (SZÓ) követ.

IRODALOM

- CSUKA Zoltán, 1963: A két Emericzi. *Nagyvilág* 1/91.
- FLAKER Aleksandar, 1984: *Poetika osporavanja*. Zagreb: Školska knjiga.
- KRLEŽA Miroslav, 1933: *Simfonije*. Zagreb: Minerva.
- –, 1965: *Zászlók I*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- –, 1977: *Dnevnik 1918–22*. Sarajevo: Oslobođenje.
- LUKÁCS István, 2015: „Veliki akt” kao apeiron Zastava. *Književna smotra* 177/3, 69–74.
- –, 2016: Veliki akt kao apeiron romana Zastave. *Povratak Miroslava Krleže*. 195–204.
- LŐKÖS István, 1992: Modell és regényhős. Lesznai Anna – Borongay Anna Krleža Zászlókjában. *Irodalomtörténet* 2/290–298.
- MODRINIĆ Miro, STARY Mladen, OSTOJIC Stevo, 1973: Krleža i film. *Filmska kultura*, 123–135.
- NEMESKÜRTY István, 1961: *A mozgóképtől a filmművészetig*. Budapest: Magvető.
- ZELMANOVIĆ Đorđe, 1987: *Kadet Krleža. Školovanje Miroslava Krleže u mađarskim učilištima*. Zagreb: Školske novine.
- –, 1994: A Krleža-fiú esete Lesznai Annával. *Élet és Irodalom* 1/16–17.
- –, 1995: Anna Lesznai heroína „Zastava”. *Hrvatska / Mađarska. Stoljetne književne i likovno-umjetničke veze*. Zagreb: Relationis, 105–120.
- ŽMEGAČ Viktor, 1986: *Krležini evropski obzori. Djelo u komparativnom kontekstu*. Zagreb: Znanje.
- –, 1986: Uvod: Evropski obzor mladog Krleže. *Davni dani. Krležini evropski obzori. Djelo u komparativnom kontekstu*. Zagreb: Znanje, 7–43.
- –, 1988: Poetika dram i teorija filma u razdoblju između 1910. i 1930. *Intertekstualnost & intermedijalnost*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 241–249.

Küzemics István Újszövetség-fordításának lehetséges magyar mintái

LUKÁCSNÉ BAJZEK MÁRIA

V prispevku je podrobno predstavljeno ozadje nastanka slovenskih regionalnih knjižnih jezikov in standardizacija prekmurskega knjižnega jezika. Slovenski jezikoslovci Števana Küzmiča štejejo za utemeljitelja prekmurskega knjižnega jezika, saj je s prevodom Nove zaveze ustvaril normo, ki so ji več desetletij sledili evangeličanski, katoliški in tudi posvetni pisatelji. V študiji so predstavljeni tudi madžarski prevodi Biblije v 17. in 18. stoletju, po katerih se je zgledoval tudi Števan Küzmič. V tem prostoru so delovali številni duhovniki in drugi izobraženci, s katerimi je bil v stiku, in ki so ga spodbujali k prevodu Svetega pisma v prekmurščino.

A tanulmány bemutatja a szlovén regionális irodalmi nyelvek kialakulásának hátterét és részletesen foglalkozik a muravidéki szlovén irodalmi nyelv standardizálásával. A szlovén nyelvészeti szakma Küzemics Istvánt tekinti a muravidéki irodalmi nyelv megalapozójának, aki az Újszövetség muravidéki szlovén nyelvre fordításával olyan normát alkotott, amely követendő mintául szolgált az evangélikus, katolikus és a világi írók számára. A tanulmány továbbá bemutatja azokat a korabeli magyar bibliafordításokat, amelyek Küzemics Istvánnak mintául szolgálhattak, illetve azokat a szellemi műhelyeket, amelyekkel kapcsolatban lehetett, és amelyek a nagy mű elkészítésére ösztönözték.

Ključne besede: prekmurski regionalni knjižni jezik, Števan Küzmič, prevod Nove zaveze, pietizem

Kulcsszavak: muravidéki szlovén regionális irodalmi nyelv, Küzemics István, Újszövetség-fordítás, pietizmus

A 16. században a szlovén protestantizmus nagy alakjai a kor modern szellemi áramlatait megismerve igyekeztek felszámolni a szlovén nyelv és irodalom területén tapasztalható lemaradást, különböző nyelvjárások és a korábbi szlovén nyelvű írásbeliség alapján standardizálták azt, s létrejött az ún. központi irodalmi nyelv. Az ekkor kiadott könyvekben testet öltött a nyelvjárások feletti szlovén nyelv, amelynek elsődleges funkciója az volt, hogy a reformáció szellemiségének

megfelelően a központi szlovén nyelvterületeken mindenki számára hozzáférhetővé és érthetővé tegye a Bibliát. A központi irodalmi nyelv normája és szabályai lazák, változóak és szerzőtől függőek voltak, így tehát már a 16. században is legalább két különböző nyelvi koncepcióról beszélhetünk, Trubaréről és Kreljéről (OROŽEN, 1996: 170–187). A kettejük közötti törésvonal a szinkronia és diakronia, az élő nyelv és a nyelvi hagyomány közötti viszonyrendszer eltérő megítélése, illetve a nyelvi alkalmazással és a nyelvi rendszerrel kapcsolatos eltérő látásmód mentén húzódott. Velük szemben Dalmatin már akkor hangsúlyozta a középút fontosságát, mert úgy ítélte meg, hogy a nyelvi szabályok rendezett rendszerének a nyelvhasználaton kell alapulnia és igazodnia is kell ahhoz (JESENŠEK, 2010: 13).

REGIONÁLIS IRODALMI NYELVEK – SZLOVÉN NYELVI PLURALIZMUS

A 17. században a protestantizmus korával ellentétben az irodalmi norma fejlődését a többnyire verbális csatornán zajló szlovén nyelvű kommunikáció megváltozott körülményei határozták meg. A 17. században új normatív követelményt állítottak, amely alapján egységesen kellene írni és a tartományok szokása szerint beszélni, tekintettel arra, hogy jelentős különbségek voltak az egyes régiókban beszélt nyelvek között. Ez az elv, valamint az írott és a beszélt irodalmi nyelv közötti különbség a következő évszázadban a szlovén nyelvterületen az irodalmi nyelv négy regionális irodalmi nyelvi változatát eredményezte (POGORELEC, 2011: 161–162). A következő száz évben egymás mellett fejlődött a krajnai, karintiai, stájer és muravidéki regionális irodalmi nyelv. Breda Pogorelec a regionális nyelvek kialakulását birodalmi törekvésekkel magyarázza, a császári hatalom tartományi hivatalnokokkal történő megerősítésével. Az írók hazai nyelven akarták megszólítani és művelni az egyszerű olvasót, éppen ezért nyelvjárási elemeket vittek a korábbi egységes irodalmi nyelvbe, amelyből kialakult a krajnai, stájer és karintiai változat, a muravidéki irodalmi nyelv pedig ettől eltérő, saját fejlődésen ment keresztül.

Marko Jesenšek továbbfejleszti ezt az elméletet, és kelet-szlovén irodalmi nyelvről beszél. Tényekkel is alátámasztott érvelése szerint a pannon nyelvterületen két irodalmi nyelvi változat fejlődött ki, a keletstájer és a muravidéki (JESENŠEK, 2010: 24).

MAGYAR ÉS SZLOVÉN NEMZETI ÉBREDÉS A 18. SZÁZADBAN

A 17. századi Magyarországon, különösen Erdélyben és az északkeleti megyékben jelentős fejlődésen ment át a protestáns művelődés. A Wesselényi-összeesküvés bukása, a Habsburgok reakciója és az erőszakos ellenreformáció miatt északkeleten a polgári jólét és a kulturális fejlődés az 1660-as években kezdett el hanyatlani. A fejlődés motorja a protestáns egyházak és az egyházi értelmiség volt. A felekezetek között a reformátusoké volt a vezető szerep, ezt indokolta számarányuk és a református fejedelmek támogatása, valamint a művelődési intézmények és a kulturális tradíció erős jelenléte. Fontos szerepet töltött be a sárospataki kollégium, amelyet Comenius igazgatott, és számos más iskolai központ, amelyekben olyan személyiségek oktattak, mint Apácai Csere János vagy Apafi Mihály.

A reformátusokhoz képest szerényebb mértékű, ám ugyancsak komoly művelődési törekvésekről beszélhetünk a felvidéki német, szlovák és magyar, valamint az erdélyi szász evangélikus értelmiség körében. A magyarországi evangélikusok központjává Eperjes vált, híres evangélikus főiskola működött Nagyszébenben. A tehetséges református és evangélikus fiatalok külföldi egyetemeken tanultak, hiszen Magyarországon nem sikerült egyetemet alapítaniuk. Fontos szerepet töltöttek be a holland és német egyetemek. Számos lutheránus fiatal a wittenbergi egyetemen végezte tanulmányait. A kultúra és művelődés terén fontos szerepet töltöttek be a könyvtárak, a sárospataki és a debreceni kollégium könyvtára tartozott a leghíresebbek közé. Hasonlóképpen, mint a szlovén protestánsoknál, itt is nagy szükség volt

nyomdákra, amelyek által fellendült a kiadói tevékenység és számos fontos mű napvilágot látott.

A szlovének a 18. század végén és a 19. század második felében a nyelv és a kultúra segítségével modern nemzeti közösséggé fejlődnek, ami tényleges mérföldkőnek számít a nemzeti öntudat fejlődése, a nemzetté válás szempontjából is (GRDINA 1999: 98). A 18. század második felében a központi szlovén irodalmi nyelv centruma Ljubljana, hiszen ott gyülekezett a szlovén értelmiség. A felvilágosodás korában a nyelv fejlődése Mária Terézia és II. József reformjai révén újabb lendületet kapott. Utóbbi reformjaival centralizálta az országot, a birodalom teljes területén be akarta vezetni a német nyelvet és kiszorítani a latint mint hivatali nyelvet, az oktatásban pedig engedélyezte a regionális nyelvek használatát. A központi szlovén irodalmi nyelv a 18. második felében gyors fejlődésnek indult és behozta a nyelvi lemaradását. A janzenizmus és a jozefinizmus korában Marko Pohlin és Sigismund Zois báró körének jóvoltából Krajna, Karintia és Stájerország területén a 16. század második felében a Dalmatin bibliafordítása révén kialakult nyelvi úzus átalakulására is sor került (OROŽEN, 1996: 251–288). Olyan nyelvi rendszer jött létre, amely ezúttal a katolikus bibliafordításban (1784) öltött testet, pontosan kétszáz évvel a Szentírás első szlovén fordítása után (JESENŠEK 2010: 14).

A PIETIZMUS HATÁSA A NEMZETI NYELV FEJLŐDÉSÉRE

A pietizmus reformáció volt a reformáció után, alapítói és legfontosabb képviselői Philipp Jacob Spener és August Hermann Francke voltak. A pietisták megvalósították Luther népnevelési elképzeléseit. Az útszélről felszedték a koldusgyermeket, árvaházi és ingyenes iskolákat nyitottak. A pietizmus célja és lényege az volt, hogy a népnevelés segítségével vallás-erkölcsileg megreformálja a társadalmat. Ösztönözték a népnyelv újbóli bevezetését, hiszen Luther után újból a latin lett az uralkodó nyelv. Az ifjúság kezébe újból katekizmust és Bibliát adtak. Francke *universalis* intézmény létesítését tervez-

te, külföldi nemzetek számára pedig *nationum seminariumot*. Példát akart mutatni és tanítókat akart nevelni az idegen népek számára is. Sok külföldi, köztük magyarok és magyarországi szlovének is nagy számmal látogatták Hallét, amelynek legalább olyan vonzereje volt, mint a reformáció korában Wittenbergnek. Halléban tanult Franc Temlin is, aki a *Mali katekizemben* (Kiskatekizmus) 1715-ben tanújelét adta a pietizmus iránti elkötelezettségének (RAJHMAN, 1997: 122), és a pietista köröktől anyagi támogatást kért a muravidéki szlovéneknek. Számos más nemzetiségű fiatal is megfordult Halléban, Bél Mátyást maga Francke fogadta be saját házába, ahol gyermekei nevelője volt.

Spennernek, Franckénak és általában a pietizmusnak nagy szerepe volt a halléi új egyetem megalapításában és gyors felvirágzásában. Követték azt, amit Comenius az anyanyelvre mint a tanítás nyelvére vonatkozóan mondott. Kirekesztették a latin nyelvet a népiskolából és a középiskolákból is, különösen az alsó osztályokban anyanyelven tanítottak, sőt az egyetemen is tartottak felolvasásokat anyanyelven. Az anyanyelvi oktatást a természetességről vallott átfogó pedagógiai elvük követelte meg. Magyarországon a pietista nevelés központja Besztercebánya, Győr és Pozsony volt. Győrben működött Torkos András, a Szentírás-fordító és kátéíró, kiváló tudós győri pap. Torkos gimnáziumi rectorként kezdte működését Győrben, majd lelkészként tevékenykedett. Torkos mellett Győrben kezdte tanítói pályáját Bárány György is, aki Francke magyar tolmácsa volt. Fia, Bárány János dunántúli püspök és felpéczi lelkész, úgyszintén kiváló pedagógus és író volt. Torkosnak kedves barátja volt Sartorius Szabó János, aki 1724 és 1756 között Nemescsón volt tanító és lelkész. Lelkes munkatársa volt Torkosnak és minkét Báránynak. Bél Mátyás hat év besztercebányai működése után Pozsonyba került, ahol a pozsonyi líceum vezetője volt, majd lelkész.

A pietista nevelők mindenekelőtt az anyanyelven való tanítást sürgették. A magyarok körében ezt korábban már mások is hirdették, pl. Comenius Sárospatakon a tudományoknak anyanyelven való művelésére buzdította a magyarokat.

Vele egy időben Apáczai Csere János is hangsúlyozta, hogy a magyarnak minden tudományt magyar nyelven kell megadni. Követőjük Bárány volt, aki leginkább a hazai környezetre összpontosított, ezzel szemben Bél Mátyás a külföldiekkel és a hazai nemzetiségekkel is meg akarta ismertetni a magyar nyelvet.

PROTESTÁNSOK ÉS EVANGÉLIKUSOK A MURAVIDÉKEN

A muravidéki protestánsok a 18. században ismerték Trubar és a többi krajnai protestáns író munkásságát (GRDINA 1999: 105), így a protestantizmus eszméinek köszönhetően a Muravidéken is megjelent a saját irodalmi nyelv iránti igény, igaz majdnem két évszázaddal később. A 18. századig a muravidéki nyelvjárás a népnyelvben, a néphagyományban és kéziratokban volt jelen. A szlovén szakirodalom 80 kéziratot daloskönyvet tart számon, legismertebb és leggazdagabb közülük a 17. századi *Martjanska pesmarica* (Martyánci daloskönyv).

Az első muravidéki szlovén nyelven íródott könyv szerzője Franc Temlin (? - ?) volt, aki *Mali Katechizmus* (Halle, 1715) címmel muravidéki szlovén nyelvre fordította Luther 1709-ben Torkos András által magyarul megjelentetett katekizmusát. Temlin volt az első, aki a nyelvjárást irodalmi nyelvi rangra emelte. A fordítást a német pietisták kezdeményezésére készítette el, akik felkarolták a kis nyelveket és nagyban hozzájárultak a muravidéki nyelv megőrzéséhez és felemelkedéséhez. Temlin a fordítást ravensko-goričkói nyelvjárásváltogatban készítette el, a népnyelvből hiányzó szavakat a magyarból, németből és a kaj-horvátból pótolta, de saját maga is alkotott új szavakat. Magyar ortográfiát használt, hiszen ennek volt hagyománya, így íródtak a kaj-horvát könyvek és a kéziratokban is ezt használták.

KÜZMICS ISTVÁN (1723–1779) SZEREPE

A MURAVIDÉKI IRODALMI NYELV MEGTEREMTÉSÉBEN

Küzmics István 1723-ban született a muravidéki Strukovci-ban. Iskoláit Győrben és Pozsonyban végezte. 1751-től a ne-

mescsói iskola igazgatója volt, ahol a tanítás mellett irodalommal is foglalkozott. 1752-ben kiskátét jelentetett meg *Mali katekizem* címen, 1793-ban pedig ábécés könyvet *Abecednik* címmel, mindkettőt muravidéki szlovén nyelven, továbbá magyar nyelven a *Magyar aritmetika és colloquia* című könyvet. 1755-ben evangélikus lelkésznek hívták a Somogy megyei Surdra, ahol vallási okokból odaköltözött muravidéki szlovének is éltek. A meghívásnak eleget tett, ő lett az egész terület egyetlen evangélikus lelkésze, ami számára nagy szellemi kihívást jelentett. Szüntelen harcot vívott a reformáció ellenzőivel, megoldást keresett az evangélikus közösség napi gondjaira és közben aktívan alkotott. 1754-ben Halleban megjelent a *VÖRE KRSZTSANSKE KRATKI NAVUK CSISZTE REJCSI BO'ZE VÖZEBRANI I NA NYOU VSEJM VERNIM VU VSAKOM SKÜŠAVANJI NA PODPERANJE, VU NEVOULI NA POMAGANJE, VU SMRTI NA TROUŠT, INO POTOMTOGA NA VEKIVEČNO ZVELIČANJE, POULEG NIŠTERI SZEM SZPODOBNI MOLITEV INO PEJSEN NAZAJ GORI POCIMPRANI*). (A keresztény hit rövid tana, isten válogatott tiszta igéivel, minden hívő támogatására kísértésben, bajban, vigasztalásul halál idején és az örök üdvösség eléréséhez, néhány újból megalkotott imádsággal és énekkel). 1771-ben ugyancsak Halleban megjelent legfontosabb műve a *NOUVI ZÁKON ALI TESTAMENTOM GOSZPODNA NASEGA JEZUSA KRISZTUSA ZDAJ OPRVICS zGRCSKOGA NA SZTARI SZLOVENSZKI JEZIK OBRNYENI PO STEVAN KÜZMICSI SURDANSZKOM. F.* (A mi urunk Jézus Krisztusnak Újtestamentuma most először görög nyelvről régi szlovén nyelvre fordítatott Küzmics István surdi lelkész által).

Nagy mű született az elszigetelt muravidéki nyelv és nép, az evangélikus közösség számára, amelyre később jelentős szlavisták, szlovén nyelvészek is felfigyeltek és nagy elismeréssel szóltak róla (BAJZEK 2005). Küzmics nyelvvezete később, a 19. században forrásul szolgált a szlovén irodalmi nyelv létrejöttéhez, hiszen a muravidéki szlovén nyelv korábbi és tisztább hangtani és alaktani jellegzetességeket őrzött meg, mint a központi szlovén nyelvjáráások (OROŽEN, 1974:

114-122). Küzmics bibliafordításában saját nyelvjárásváltozatából, a ravensko-goričkóiból indult ki. A fordítás kifinomult nyelvi mestermunka. Külön figyelmet érdemel az első kiadásban megjelent, a későbbiekből azonban kimaradt előszó, valamint az egyes könyvekhez írott előszók, amelyeket feltehetően Küzmics saját maga írt. A nyelvjárás természetesen nem nyújtott mindarra megoldást, amit az igényes bibliai szöveg megkívánt. A szövegben találunk jövevényszavakat a magyar, német, kaj-horvát nyelvből és más szlovén nyelvjárásokból. Feltételezhető, hogy a fordítás címével ellentétben nem görög eredetiből készült, hanem magyar nyelvű fordítás alapján. Ezt bizonyítják a magyar nyelv szerkezetével azonos állandó szókapcsolatok, frazémák, továbbá szó- és mondat-szerkezetek. Küzmics Újszövetségét később többször kiadták: 1817-ben Pozsonyban, 1848-ban Kőszegen, 1883-ban Bécsben és 1928-ban Belgrádban (BAJZEK, 2005).

Küzmič Újszövetség-fordításának kutatói alaposan körbejárták a fordítás keletkezésének körülményeit és nyelvezetét, azonban kevesebb figyelmet szenteltek annak, hogy Küzmics magyar környezetben dolgozott, hatással voltak rá a magyar pietisták, akik annak ellenére, hogy magyar nyelven több bibliafordítás állt rendelkezésre (Károlyi Gáspár, Szenci Molnár Albert, Káldi György), intenzíven dolgoztak azon, hogy saját evangélikus bibliafordításuk legyen. Bél Mátyás a hallei pietizmus követője 1727-ben Lipcsében kiadta a Károlyi-féle Újszövetség javított változatát. Az új kiadással meg akarta teremteni az evangélikusok saját fordítását, hiszen addig a reformátusok fordítását használták, sőt Krman Dániellel 1722-ben cseh nyelvű fordítást is készített a hazai szlovákság számára. Jó kapcsolatokat ápoltak Halléval és a német pietistákkal, akik anyagilag is támogatták a fordítások kiadását. Követték Philipp Jacob Spenert, aki véget vetett a »kátékereszténységnek« és a »bibliakereszténységet« szorgalmazta, gyülekezeteikbe bevezették a napi kétszeri bibliaolvasást (CSEPREGI 2000: 51). 1736-ban Wittenbergben megjelent Torkos András (1669-1737) *A' MI URUNK JESUS KRISTUSNAK UJ TESTAMENTOMA Görög nyelvből Magyarára fordítatott*

című munkája, amely első önálló evangélikus fordítás volt, de bizonyítottan ő is használta Károlyi Gáspár fordítását. Torkos András fordításához jegyzeteket fűzött és bibliaolvasási szabályokat is alkotott. Az Újtestamentum megjelenését nem érte meg, fia Torkos József gondoskodott a kiadásáról, sőt ő írta az előszót is. Tanítványa Bárány György nem volt megelégedve a fordítással, ezért fiával Bárány Jánossal és Sartorius Szabó Jánossal újabb fordítást készítettek, amely 1754-ben Laubanban *A¹ MI URUNK JESUS KRISTUSNAK ÚJ TESTAMENTOMA Görög nyelvből Magyarra fordítot*t címmel jelent meg. Az Újszövetség-fordításban az 1754-es évszám szerepel, ám a nyomtatás elhúzódott és csak 1758-ban fejeződött be a lengyelországi Jaworban. Torkos András fordításán nyelvi-
leg jobbítottak, kiegészítették, előszókkal és kommentárokkal látták el azt (SZÉKELY, 2008: 32)

Küzmics István kapcsolatban állt a 18. századi magyar evangélikus bibliafordítókkal, példájuk és munkájuk őt is fordításra és alapvető művek megírására ösztönözte. A pozsonyi evangélikus líceumban megismerekedhetett Bél Mátyás munkásságával és pietizmus iránti elkötelezettségével, Győrben pedig a magyar pietizmus másik nagy alakjának, Torkos Andrásnak (1669 – 1737) a munkájával és eszméivel. Bárány György (1882 – 1757) és Sartorius Szabó János (1695-1756) Torkos András tanítványai voltak. Sartorius Szabó János haláláig lelkész volt Nemescsón, ahol Küzmics 1751-től 1755-ig tanítóskodott. Torkos András fia, Torkos József (1710 – 1791) wittenbergi tanulmányai alatt elkészítette apja Újszövetség-fordításának korrektúráját, nyomon követte a nyomdai munkálatokat és előszót írt a fordításhoz 1749-től Sopronban volt pap, majd német esperes. Mindannyian a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület területén tevékenykedtek. A közös gondolkodásról tanúskodik az Újszövetség-fordítások címe is, hiszen mindhárom kihangsúlyozza, hogy azt görög nyelvből fordították, ami nem feltétlenül azt jelenti, hogy görög eredetiből, ahogy ezt szlovén kutatók feltételezik (JESENŠEK, 2010: 40; 2013: 351, NOVAK, 1976: 43, ŠEBJANIČ, 1977: 56), hanem görög minta (OROŽEN, 1996:

373) alapján, görög textus szerint, ahogy ezt Torkos József édesapja a fordítása elé írt előszóban fogalmazza meg (TORKOS, 1736). Görög minta alapján készült a Bél Mátyás által 1717-ben kiadott Károlyi-féle bibliafordítás javított kiadása is. Torkos András Bél Mátyást követte, éspedig az által kiadott cseh Újszövetséget, amelyet Engesztelő áldozat című imakönyvével egyidőben nyomtatta Orbán István hallei nyomdájában és abban reménykedett, hogy az ő fordítása is ott jelenik majd meg. Újszövetség-fordításának célja az volt, hogy teológiai szempontból korrigálja a kálvinista háttérű szöveget, tehát lutheránus revíziót hajtott végre és pietista szemléletben építette fel azt. Ily módon kívánta kiszorítani a Károlyi-fordítást és saját fordítást biztosítani a magyar evangélikusoknak (CSEPREGI, 2009: 176–179).

Bárány György, Bárány János és Sartorius Szabó János Újtestamentum-fordításának nyomtatása sem volt zökkenőmentes, 1754-es évszámmal 1758-ban jelent meg Schill Miklós betűivel. A fordítók terjedelmes előszót írtak, »előljáróbeszéddekkel« és magyarázatokkal látták el az Újszövetséget. Munkájukhoz régebbi latin, német és magyar verziókat használtak, de ismerték és használták a legújabb német szövegeket is. Általuk a pietista irodalom elérte a csúcspontját (CSEPREGI, 2009: 180)

Küzmicz István Újtestamentum-fordítása szerkezetében nagyon hasonlít Bárányék fordításához, az előszót azonban Torkos József jegyzi, amelyet hasonló szellemben írt meg, mint édesapja fordítása elé. A szlovén Küzmicz-kutatók vélemezik, hogy valójában az előszót is Küzmicz írta (JESENŠEK, 2013: 85). Ebben lehet igazság, hiszen abban részletesen szól a szlávokról, magyarországi szlovénekről (vandalusokról), Primož Trubarról, Jurij Dalmatinról, horvát protestánsokról, lauzitzi szorbokról és Michal Frencelről, a krajnai szlovén nyelvet összehasonlítja a Mura és a Rába között beszélt szlovén nyelvvél (KÜZMICS, 1771). Ha Torkos is írta az előszót, ezeket az információkat nagy valószínűséggel Küzmicztől kaphatta. Bárányékhoz hasonlóan előszókkal és magyarázatokkal látta el a fordítást, amelyeket a későbbi kiadásokban

kihúztak. Ezek éppen a pietisták által képviselt célt szolgálták, hogy az olvasó saját maga is el tudjon igazodni a bibliai szövegben. Szent Pál apostol rómaikhoz írt levele előtt mindkét fordításban hosszú »előljáróbeszéd« található. A szöveg érdekessége az, hogy a magyar fordítás tartalmazza azt az információt is, hogy az D. Luther Márton előszava (BÁRÁNY, 1754: 709–716). A magyar és a muravidéki szlovén szöveg számos bekezdésben tartalmilag nagy hasonlóságot, teljes szövegegyezést mutat, azonban a szlovén szövegben csak a végén találunk Luther szerzőségére vonatkozó információt, éspedig D. M. L. monogram formájában. Az előszó megmagyarázza, hogy Szent Pál mit ért Törvény, Bűn, Kegyelem, Hit, Igazság, Test és Lélek alatt, mert ezek nélkül az olvasás mit sem ér.

Küzmics Újszövetség-fordításához vasárnapokhoz és ünnepnapokhoz rendelt imádságokat csatolt, és ezzel is követte a 18. századi magyar evangélikus bibliafordítások hagyományát, hiszen a Bél Mátyás közreműködésével kiadott Biblia Sacra végén is találunk imádságokat. A muravidéki szlovén fordítás végén a fordító vasárnap és ünnepnap olvasandó episztola és evangélium listát közöl, továbbá néhány episztolát az Ószövetségből, majd vasárnapokra és ünnepnapokra rendelt imádságokat. Az episztolák és az imádságok szinte teljesen megegyeznek Torkos András Újtestamentum-fordítása végén közöltekkel. Torkos az imádságok sorát a *Temploznak vagy Oratóriumnak felszentelésekor olvasandó* imádsággal zárja. Küzmics imageryűteménye további négy imádságot tartalmaz, éspedig *Na pokouro dr'zanya dén* (Imádság a bűnbánat napjára), *Po 'zétvi i brátvi hválo zdávanye* (Aratás és szüret utáni hálaadás napjára), *Vu orszácskom Szpraviscsi* (Az ország házában), *Na Krála posztávlanyá i koronüvanye dén* (Királyválasztás és -koronázás napjára). Küzmics ezekkel az imádságokkal kilépett a vasárnapok és ünnepnapok köréből, a Biblia olvasóját világi dolgokban is közös imádkozásra hívja.

Küzmics Újtestamentum-fordításának nyelvi vizsgálata után leszögezhető, hogy a fent említett előszók és imádságok tartalmilag és szerkezetileg megegyeznek Torkos és Bá-

rányék fordításában találálható szövegekkel, azonban ez nem jelent szolgai, szószerinti fordítást. Ez különösen igaz a Szent Pál rómaiakhoz írt levele előtt található előszóra, hiszen bonyolult filozófiai szövegről van szó, amely mindkét nyelvben bonyolult mondat szerkezetekből áll és már a magyar szöveg is fordítás. A bibliai szöveg ennél összetettebb képet mutat, és azt bizonyítja, hogy a többi fordítóhoz hasonlóan Küzmics István is különböző mintákat használt, a magyar minták közül pedig nem csak a fent említett két 18. századi evangélikus Újszövetség-fordítást, hanem Károlyi Gáspár fordítását is.

IRODALOM

- BAJZEK LUKAČ Marija, 2005: Madžarske izposojenke v prevodu Novega zakona Števana Küzmicsa. *Knjižno in narečno besedoslovje slovenskega jezika*. Maribor, 436–448.
- BÁRÁNY György – BÁRÁNY János – SARTORIUS János, 1754: *A' mi urunk Jesus Kristusnak Új testamentoma*. Laubán.
- CSEPREGI Zoltán, 2000: Magyar pietizmus 1700-1756. *Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*. Budapest.
- –, 2009: Evangélikus bibliafordítások a XVIII. században. *Biblia Hungarica Philologica*. Budapest.
- GRDINA Igor, 1999: *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Založba Obzorja.
- JESENŠEK Marko, 2005: *Spremembe slovenskega jezika skozi čas in prostor*. Maribor: Zora.
- –, 2010: *Prekmuriana*. Budapest: Balassi Kiadó.
- –, 2010: *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*. Maribor: Zora.
- KÜZMICS Stevan, 1771: *Nuovi zakon ali testamentom goszpoda nasega Jezusa Krisztusa zdaj opróvis z grskoga na sztari szlovenszki jezik obrnyeni*. V Halli Saxonskoj.
- NOVAK Vilko, 1976: *Izbor prekmurskega slovstva*. Ljubljana:

- Zadruga katoliških duhovnikov.
- OROŽEN Martina, 1996: *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- POGORELEC Breda, 2011: *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Jezikoslovni spisi I. ZRC SAZU.
- RAJHMAN Jože, 1977: *Reformacija v Prekmurju. Katalog stalne razstave Pokrajinskega muzeja v Murski Soboti*. Murska Sobota.
- SZÉKELY Tibor, 2008: *A magyar bibliafordítások történetéből 1500 – 1955. Irodalomtörténeti tanulmány*. Budapest.
- ŠEBJANIČ Franc, 1977: *Protestantsko gibanje panonskih Slovencev*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- TORKOS András, 1736: *A' mi urunk Jesus Kristusnak Uj testamentoma*. Wittemberga.

A bolgár nemzetiség nyelvi helyzete a demográfiai és a nyelvészeti kutatások tükrében

MENYHÁRT KRISZTINA

Tema на статията е езиковата ситуация сред българите в Унгария през призмата на демографските данни, както и представянето на езиковите проучвания, извършени сред тях. Българската общност е хетерогенна от културна и езикова гледна точка, членовете ѝ живеят основно в големите градове, свързват ги общите език, култура и празници.

Статистическите данни показват, че броят на тези, които се самоопределят като българи в последните 10 години се е удвоил, от друга страна може да предположи, че е в редица случаи е бил посочен българския произход, а не реалните езикови и културни познания. Възрастовата структура показва, че българската общност няма дългосрочни демографски резерви, образованността и заетостта ѝ е над средното за Унгария равнище. Сред българите в Унгария са провеждани социо- и психолингвистични проучвания, но в езиковедските изследвания липсва единната концепция, не се координират от никого, темите се определят от интереса на учените. Получените данни обаче ясно показват, че българския език се употребява все по-малко сред общността.

A tanulmány témája a magyarországi bolgár közösség nyelvi helyzete a demográfiai adatok tükrében, illetve a körükben végzett nyelvészeti kutatások bemutatása. A magyarországi bolgárok egy kulturálisan és nyelvileg heterogén, általában nagyvárosi életmódot folytató közösség, amelyet közös nyelve, eredete, kultúrája és ünnepei kötnek össze.

A statisztikai adatok azt mutatják, hogy a magukat bolgárnak vallók száma tíz év alatt megduplázódott, viszont vélelmezhető, hogy sokan inkább a bolgár származást adták meg, nem pedig a ténylegesen birtokolt nemzetiségi nyelvet és kultúrát. A korfa vizsgálata azt mutatta, hogy a bolgár közösség nem igazán rendelkezik hosszú távú demográfiai tartalékokkal, az iskolázottság és az ágazati foglalkoztatottság pedig egy, a magyar átlag felett képzett közösség képét rajzolta ki. A magyarországi bolgárok körében végeztek szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai vizsgálatokat, de a nyelvészeti kutatásokban nincs egységes koncepció, a vizsgálatokat nem koordinálja senki, a témákat a kutatók érdeklődése határozza meg. A kapott adatok azonban egyértelműen a bolgár nyelv visszaszorulását mutatják.

Ключови думи: българи, статистика, преброяване, билингвизъм, езикова употреба

Kulcsszavak: bolgárok, statisztika, népszámlálás, kétnyelvűség, nyelvhasználat

BEVEZETÉS

A magyarországi bolgár közösség alkotja az egyik legkisebb létszámú etnikai csoportot Magyarországon. A közösség alapját a bevándorló vendégmunkások (bolgárkertészek) és leszármazottaik képezik. A bolgárkertész-migráció fokozatosan jelent meg a történelmi Magyarország területén, az első kertészcsapat 1720-ban érkezett Brassóba. 1737 és 1790 között a Temesi Bánságban találjuk őket a bánati bolgároknál, 1858–1860-ban tovább terjeszkednek Temes megyében, 1865-ben már Fót környékén kertészkednek, de Erdélyben is megjelennek (Nagyvárad, Arad). 1875 körül Szentesen is dolgoznak, jelentősen hozzájárulva a szentesi paprika sikeréhez, 1876-tól pedig a Dunakanyarban is megtelepednek (Tétény, Bogdány, Esztergom), de találunk bolgárkertészeket Baranya megyében is (BOROSS, 1973; ЧАНГОВА-МЕНИХАПТ, 1989; GJUROV, 1995; HORVÁTH, 2013). A bolgárkertészek megjelenése Magyarországon jól illeszkedik az egész Európára jellemző trendbe, amikor a 19. sz. második felében tömegesen indulnak el munkások, hogy megélhetésüket szezonálisan máshol keressék. A magyar hatóságok részéről a bolgár vendégmunkásokat semmilyen hátrány nem éri, a külföldiek tartózkodását és munkavállalását komolyabban csak az 1905-ben életbe lépő törvényi változások szabályozzák (ПЕЊКОВСКА, 2011). Az egyre gyorsabban fejlődő nagyvárosok, illetve a puszta földek használatba vételének szükségessége szívesen látott szakmunkásokká teszi a bolgárkertészeket Magyarországon.

A bolgárkertész-migráció jellegzetessége, hogy Bulgária egy meghatározott területéről indult ki (Észak-kelet Bulgária, a Veliko Tarnovo és Ljaszkovec melletti falvakból), szezonális

jellegű, és csak egyfajta tevékenységre, a kertészkedésre irányult. A kertészek rokoni, ismeretségi alapon, csapatokba – bolgárul „tajfa” – szerveződve indultak el dolgozni külföldre, kezdetben az ún. „görög” kereskedők (vö. БУР, 1978; PAPP, 2014; ЧАНГОВА-МЕНИХАРТ, 1989) segítségével, majd a bánáti bolgár településeket használták bázisnak.

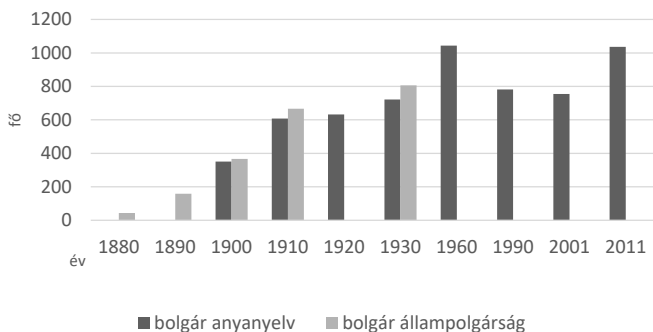
A 20. század első éveiben megfigyelhető a Magyarországra tartósan betelepülő bolgárok számának növekedése, ezek főleg saját kerttel rendelkező kertészek (gazdák) és terménykereskedők. 1890-ben a bolgárkertészek 33 megyében vannak jelen, húsz évvel később már az összes megyében megtelepedtek (ПЕЊКОВСКА, 2011). A közösség folyamatosan gyarapodott, de ez a népmozgás a szó igazi értelmében nem tekinthető migrációnak. Az átköltözést az új lakóhelyre előkészítették (nem spontán, kényszerből történő migráció). Először érkeztek a férfiak, majd őket (évtizedekkel később) követték a nők. A bolgár áttelepülők nem tekinthetők a szokásos értelemben kisebbségi csoportnak, évtizedekig „Bulgária határain kívüli mezőgazdasági kisvállalkozók és kertész-szakmunkások” voltak (PENEVA-VINCZE, 1983). Jellemző volt a szoros kapcsolat az anyaországgal (állampolgárság megőrzése, illetve az endogám házasságok).

A jelenlegi közösség gerincét azok a bolgárkertész családok adják, akik 1947 és 1956 között választották Magyarországot lakhelyüknek. 1950-es években megszűnik a folyamatos utazás, ezzel együtt a vendégmunkás életmód. A kedvezőtlen politikai helyzet miatt a kertészetek családi vállalkozásokká alakulnak, sokan felhagynak a szakmával. A bolgárkertész-leszármazottak további generációi jól integrálódnak a magyar társadalomba, iskolázottsági szintjük is növekszik.

Kisebb, de nem elhanyagolható része az itt élő bolgároknek a házasság útján vagy tanulmányai révén idekerült személyek. Így, amikor „magyarországi bolgárokról” beszélünk, egy kulturálisan és nyelviileg heterogén, általában nagyvárosi életmódot folytató közösséget kell elképzelnünk, amelyet közös nyelve, eredete, kultúrája és ünnepei kötnek össze, és amely tudatosan törekszik a bolgár nyelv és kultúra megőrzésére.

1 A BOLGÁR NEMZETISÉG NYELVI HELYZETE A DEMOGRÁFIAI ADATOK TÜKRÉBEN

A bolgárok először az 1880-as magyar statisztikai adatokban szerepelnek. Mivel az 1880 és 1910 közötti időszakban bolgár anyanyelvűként a bánáti bolgárok is számba vannak véve, a bolgárkertészek számát legkönnyebben bolgár állampolgárságuk alapján lehet meghatározni. Az 1. ábra adatai alapján látható a Magyarországon letelepedő bolgár közösség folyamatos számbeli gyarapodása (a 19. sz. végén – 20. sz. elején a statisztikai felméréseket mindig év végén készítették, a márciustól októberig tartó kertészeti szezonban a munkások száma nagyságrendekkel több lehetett). Az 1920-as években az utazás és a munkavállalás nehezebbé vált, Magyarország területe is jelentősen lecsökkent, ami a vendégmunkás kertészek számának csökkenését okozta. Az, hogy a bolgár anyanyelvűek száma mégsem csökkent, a tartósan letelepedőknek köszönhető. A gazdasági válság időszaka újra minimálisan megemelte a bolgár állampolgárok és anyanyelvűek számát, a statisztikai vizsgálatokban azonban az 1960-as népszámláláskor szerepetek a legtöbben mint bolgár anyanyelvűek (1044 fő). A népszámlálásokból a bolgárok két szakaszban is kimaradnak 30-30 évre (1930 és 1960, illetve 1960 és 1990 között), így ezekre az időszakokra nem rendelkezünk adatokkal. 1990-re a bolgár anyanyelvűek száma visszaesik az 1930-as szint közelébe, a csökkenő tendencia 2001-ig figyelhető meg.

1. ábra: A Magyarországon élő bolgár anyanyelvűek számának alakulása 130 éves intervallumban Budapesten (ПЕЊКОВСКА 2012; KSH¹)

A 2000-től új módszertannal felvett népszámlálási adatok több paramétert is mérnek a nemzetiségi hovatartozással kapcsolatban (pl. nemzetiséghez tartozás; kötődés a kultúrához, hagyományhoz; anyanyelv, nyelvhasználat). Ezek alapján érdemes részletesebben megvizsgálni a bolgár anyanyelvűek számának alakulását 2001 és 2011 között (2. ábra). Már első pillantásra is látszik, hogy tíz év alatt a bolgár anyanyelvűek és a magukat a bolgár nemzetiséghez tartóznak vallók száma jelentősen növekedett. 2001-ben a bolgár nemzetiséghez tartozóként 2316 fő határozta meg magát, 2011-re ez a szám közel a háromszorosára, 6272 főre nőtt, vagyis 3956 fővel (270,8%-kal) többen vallották magukat a bolgár nemzetiséghez kötődőnek. A bolgár anyanyelv tekintetében is nagyarányú növekedés regisztrálható: 1600 fővel több jelölte meg a bolgárt anyanyelveként, ami több mint kétszeres különbség. Akkor is jelentős növekedést regisztrálunk, ha a „családi és baráti körben használt nyelv” adatait nézzük: 2001-ben 1118 fő állította, hogy ebben a körben használja

¹ http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_00

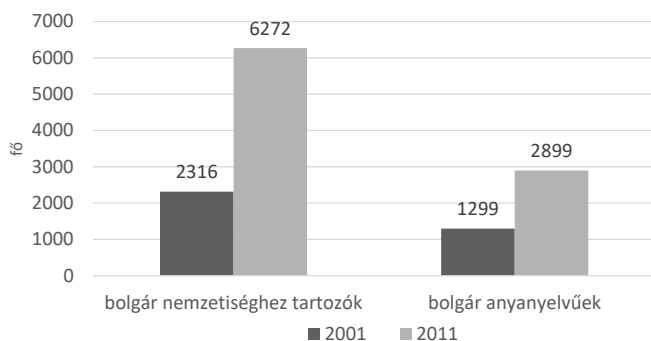
a bolgárt, míg 2011-ben ez a szám már 2756 fő volt (vagyis több mint a kétszerese).²

Kérdés, mi okozza ezt a jelentős eltérést, valószínűleg három lehetséges ok nevezhető meg: a) jelentősebb számú betelepülő az anyaországból; b) nagyobb számban vallották be bolgár származásukat olyan személyek, akik az előző népszámlálás alkalmával nem tették, és c) a két népszámlálás eltérő módszertannal történt. A Magyarországra települt bolgár állampolgárokról nem rendelkezünk pontos számokkal, de a népszámlálási adatok szerint a külföldön született, magát bolgárnak vallók aránya kisebb növekedést mutatott 2001 és 2011 között – 977-ről 1062-re nőtt (9,2%-kal).³ Ha viszont az összes bolgár nemzetiségű személy esetében vizsgáljuk meg ezt a mutatót, akkor láthatjuk, hogy a külföldön születettek aránya csökkent a népességben belül – míg 2001-ben a bolgár nemzetiségűek 42,2% született külföldön, addig 2011-ben 16,9% (TÁTRAI, 2014).

A módszertani változásokra több szerző is felhívja a figyelmet (KAPITÁNY, 2015, MORAUSZKI-PAPP, 2014): míg az 1990-es adatfelvételkor csak egy nemzetiséget lehetett megjelölni, addig 2001-ben hármat, 2011-ben pedig elsődleges és másodlagos nemzetiséghez tartozást is be lehetett jegyezni (ugyanaz volt a helyzet az anyanyelvénél is). A KSH évkönyv (Népszámlálás 2011–3, 2013) szerint a nemzetiségre vonatkozó adatok 60%-a a második nemzetiségi kérdésnél jelentkezett, viszont az összesített adatoknál ez a különbségtétel már nem jelent meg (KAPITÁNY, 2015). A megoldás valószínűleg egyszerre kereshető a megváltozott módszertanban, illetve abban, hogy többen vallhatták magukat bolgárnak az előző népszámlálás óta. Figyelembe véve az évtizedek óta tartó tendenciát azonban lehetséges, hogy csak a bolgár származás megjelölésével találkozunk, amely nem jelenti a nemzetiségi nyelv és kultúra tényleges gyakorlását.

² http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_területi_00

³ <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2014/05/tatrai.pdf>

2. ábra: A bolgárok számarányának változása (2001/2011)

Ha megvizsgáljuk a bolgár nemzetiség korösszetételét (1/a táblázat), láthatjuk, hogy ez illeszkedik a magyarországi trendbe – a bolgárok döntő többsége (2709 fő – 43%) az aktív munkaképes korosztályhoz tartozik (20 és 49 év közötti). A következő nagy csoport az 50 és 69 év közöttieké (30%), míg a fiatalok és az idősek aránya közel azonos (15%, illetve 12%). Ez a korfa nem mutatja a jövőbeni reprodukciós tartalék meglétét, ezért valószínű, hogy a bolgár nemzetiségűek száma az elkövetkező időszakban csökkenni fog. Ehhez csatlakozik a vegyes házasságok magas aránya is, amely a vegyes családokban felnövekvő újabb generációk aszimmetrikus etnikai szocializációját vonja maga után (vö. KAPITÁNY, 2015).

1. táblázat: A bolgár nemzetiség korösszetétele és iskolázottsága a 2011-es adatok alapján⁴

a) Életkor			b) Iskolázottsági szint		
Fő	%		Fő	%	
0-19 év	924	15	8. évfolyamnál alacsonyabb	227	4
20-29 év	714	11	8. évfolyam	1073	19
30-49 év	1995	32	Szaktanulmányok iskolája	797	14
50-69 év	1894	30	Érettségi	1800	32
70 év felett	745	12	Főiskolai, egyetemi végzettség	1735	31
összesen	6272	100	összesen	5632	100

⁴http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_09_2011.pdf

A bolgár közösség iskolázottsági szintje magasabb, mint a befogadó társadalomé (1/b táblázat). Az adatok jól mutatják, hogyan lett egyre nagyobb érték a bolgárkertészek leszámítottai számára is az iskolázottság – a magukat bolgárnak vallók között 63%-nak van legalább érettségije (magyar átlag: 49%), ebből pedig 31% főiskolai vagy egyetemi diplomával is rendelkezik (magyar átlag: 19%).⁵

Az évtizedek alatt megváltozott a magyarországi bolgárok foglalkoztatottsága is. 2011-ben 3249 fő számított gazdaságiilag aktívnak (52%), közülük 895 fő vezető beosztásban, 539-en közép- vagy felsőfokú végzettséget igénylő munkakörben, 249-en az adminisztrációban, 446 a kereskedelembe, 483-an az iparban, 198-an képzés nélküli munkakörben és csak 83 dolgoztak a mezőgazdaságban.⁶ Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a bolgárkertész eltűnt, mint hagyományos foglalkozás a magyarországi bolgárok körében.

Az eddig megvizsgált demográfiai adatok jelentős változásokat mutatnak a bolgár közösség szerkezetében az elmúlt 100 évben. A statisztikai adatok azonban számos részletkérdésre nem adnak választ a bolgár nyelv magyarországi használatával kapcsolatban, ezek megválaszolásához érdemes áttekinteni a kvantitatív nyelvészeti kutatások eredményeit.

2 A MAGYARORSZÁGI BOLGÁROK KÖRÉBEN VÉGZETT NYELVÉSZETI KUTATÁSOK

A bolgárok körében nagyszámú adatközlővel, átfogó nyelvészeti kutatást még nem végeztek. Három részkutatás vizsgálta a magyarországi bolgár közösség egyes részeinek nyelvi kérdéseit, ezeket fogjuk az alábbiakban ismertetni.

A magyarországi bolgárok nyelvének sajátossága, hogy nem mutat tájnyelvi jellegzetességeket, nincsenek archaikus

⁵ http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_00

⁶ http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_00

vagy önállóan fejlődött nyelvjárásai. A kertészek Bulgária észak-keleti régiójából érkeztek (Veliko Tarnovo és környéke), ahonnan a bolgár irodalmi nyelv is származik. Az iskolázottság növekedésével nagyrészt az irodalmi bolgár nyelvet sajátították el, a magyar társadalmi integráció során pedig kialakultak a kétnyelvűség változatai. Ugyanez vonatkozik a közösség másik részét adó, nagyrészt értelmiségi bevándorlókra is. Ennek következményeként a magyarországi bolgárok nem voltak dialektológiai kutatások alanyai, a nyelvészeti vizsgálatok is nagyon későn, az 1990-es években kezdődtek el (СОТІРОВ, 2000). A kutatások ezért leginkább a kétnyelvűségre fókuszáltak, amelyet szocio- és pszicholingvisztikai szemszögből vizsgáltak.

2.1 Szociolingvisztikai és nyelvhasználati felmérések

Az első, a magyarországi bolgárokkal foglalkozó, nyelvészeti témájú monográfiát Petar Szotirov, a Debreceni Egyetem bolgár lektora készítette (СОТІРОВ, 2000). Munkája első részében azt a kérdést vizsgálja, kik is valójában a magyarországi bolgárok, milyen a közösség létszáma, illetve milyen kritériumok alapján számít valaki bolgárnak. A második részben részletesen foglalkozik a bolgár nyelvi helyzettel, a bolgár nyelv szerepével a kisebbségi közösségen belül, a bolgár és a magyar nyelv „versengésével”, az anyanyelvi jártasság szintjével, illetve azokkal a tendenciákkal és tényezőkkel, amelyek a bolgárok nyelvi helyzetét befolyásolják. A szerző saját megfigyelései és 25 családra kiterjedő kérdőíves felmérése alapján elemzi a bolgár közösség nyelvi állapotát és nyelvhasználati sajátosságait (főleg debreceni és miskolci résztvevőkkel). Eredményeit a 2. és a 3. táblázatban foglaltuk össze.

2. táblázat: A társadalmi kommunikáció nyelvválasztása a magyarországi bolgárok egy csoportjánál

Szintér	Nyelvválasztás
otthon	inkább magyarul
barátokkal	inkább magyarul
oktatás	inkább magyarul
kereskedelem	csak magyarul
munka	csak magyarul
adminisztráció	csak magyarul
kisebbségi szervezetek	inkább magyarul
vallás	csak bolgáru

A 2. táblázat adatai jól mutatják a bolgár közösségen belül megfigyelhető nyelvi folyamatokat. A bolgár nyelv szinte minden nyelvhasználati szintéren – a családtól a kisebbségi önkormányzatokig – háttérbe szorult, a felmérésben résztvevők inkább magyarul folytatják kommunikációjukat. Az egyedüli hely, ahol a bolgár nyelv dominál, a templom, vallási életüket a bolgárok (ugyanúgy, mint más nemzetiségek – vö. BORBÉLY 2000) szinte kizárólag anyanyelvükön élik.

A 3. táblázatban látható a családon belüli interakciók nyelvválasztásának százalékos megoszlása. A kapott adatok alapján Szotirov megállapítja, hogy a bolgár nyelv viszszaoszlása leginkább a vegyes (magyar–bolgár) családoknál figyelhető meg. Ezeknél az interakciók döntő többsége (2/3-a) zajlik magyarul. A szerző eredményei azt is mutatják, hogy a bolgár nyelvet a legfiatalabb generáció főleg a (bolgár) nagyszüleivel folytatott kommunikációban használja – ennek aránya a bolgár szülők gyermekeinél 95%, a bolgár anya/magyar apa esetében 60%, míg a bolgár apa/magyar anya esetében 67%.

3. táblázat: Interakciók nyelve a családon belül

Nyelvhasználat a családban	Csak magyarul	Főleg magyarul	Mindkét nyelven	Főleg bolgáru	Csak bolgáru
bolgár anya és apa	0	1,7%	8,4%	10,1%	79,8%
bolgár anya–magyar apa	60%	13,3%	13,3%	0	13,4%
magyar anya–bolgár apa	50%	17%	15,5%	1,7%	15,8%

A nyelvmegőrzést, illetve nyelvvesztést befolyásoló jelenségek közül a szerző leginkább a személyes tényezőket emeli ki, mint az életút alakulása, szakmai érvényesülés vagy a szűkebb és tágabb környezet hatásai. Szotirov a nyelvi és etnikai asszimiláció kérdésével is foglalkozik, amely szerinte a magyarországi bolgároknál önkéntes és objektív folyamat, és inkább az akkulturáció fogalmával jellemezhető.

Az eddig ismertetett adatokkal korrelálnak MENYHÁRT (2002) felmérésének eredményei is, amelyek budapesti bolgár–magyar kétnyelvű gyermekek családon belüli és társadalmi nyelvhasználatát térképezték fel. A vizsgálatban húsz, 9 és 13 év közötti gyermek vett részt, közülük 12-en a budapesti bolgár iskola, míg 8-an magyar általános iskolák diákjai voltak.

Az adatok alapján megállapításra került, hogy a szűk család nyelvi környezete 15 gyermeknél gyakorlatilag egynyelvű (magyar vagy bolgár), és csupán 5 résztvevő családjában használják rendszeresen mind a két nyelvet, holott a szülők 78%-a mindkét nyelvet beszéli. A gyermekek főként a testvéreikkel és szintén kétnyelvű barátaikkal folytatott kommunikációik során használják párhuzamosan mind a bolgár, mind a magyar nyelvet. Azok a gyermekek, akik magyar iskolába járnak, szinte csak magyar anyanyelvű barátokra tesznek szert, akikkel értelemszerűen magyarul beszélnek. A kisebbségi nyelv őrzői egyértelműen a nagyszülők: a gyermekek 55%-a csak bolgárul társalog velük.

2000/2001-ben a bolgár nemzetiség része volt egy átfogóbb szociológiai és szociolingvisztikai vizsgálatnak, amelyet a Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóintézete, az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, illetve a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete koordinált (HOMIŠINOVÁ, 2008). Jellemezték a német, a szlovák, a horvát és a bolgár nemzetiség szociológiai és demográfiai sajátosságait, etnikai identitásuk jegyeit, tekintettel a nyelvi, etnikai és kulturális tényezőkre. Az empirikus kutatásban 50 bolgár család vett részt Budapest különböző kerületeiből. Vizsgálták a családok jellemzőit (etnikai hovatartozás,

anyanyelv, életmód); etnikai identitását; etnokulturális megnyilvánulásait (nyelvi folyamatok, nemzetiségi oktatás, kulturális szokások); a családon belüli generációs és migrációs folyamatokat. Megállapították, hogy generációnként csökken a magukat bolgárnak vallók aránya, és erősödnek a magyar etnikumhoz való tartozás tendenciái. Másrésről a bolgár adatközlők 84%-ban a kisebbségi nyelvet adták meg anyanyelvüként, 89% pedig meghatározónak tartja a kisebbségi nyelvet az etnikai identitás megőrzésében. A nemzetiségi nyelv preferálásában meghatározó a család etnikai szerkezete: a tisztán bolgár családokban kétszer gyakrabban jelölik meg a bolgárt anyanyelvüként, mint a vegyes családokban. Ami a nyelvismeretet illeti, a kutatás bolgár résztvevői 71,4%-ban bolgár nyelvtudásukat nagyon jónak, 18,4%-ban jónak tartották, és senki nem állította, hogy ne beszélne a nemzetiségi nyelvet. A magyar nyelv viszonylatában 51% állította, hogy nagyon jól beszéli, 40% pedig jól, vagyis a többség magas szintű kétnyelvűségről tett tanúbizonyságot. A nyelv megőrzése szempontjából is meghatározó a család etnikai homogenitása. A családi nyelvhasználat felméréséből kiderült, hogy az adatközlők 75%-a csak bolgárul beszél a nagyszüleivel, 65%-ban a szüleivel is, viszont a házastárssal és a gyermekekkel ez az arány 35-45%-ra csökken. A barátokkal a homogén családok mindkét nyelvet használják, viszont a vegyes családokban a magyar dominál. Meghatározó a nyelvtudás szintje – minél jobban tudják a bolgár nyelvet, annál gyakrabban használják. A magyarországi bolgárok 44%-a kizárólag magyarul beszél a munkahelyén, 77,6%-a hivatalos ügyintézésnél, 49%-a nyilvános helyen és 81,6%-a boltban.

2.2 Pszicholingvisztikai és fonetikai vizsgálatok

A magyarországi bolgárok nyelvét az elmúlt évtizedben nemcsak szociolingvisztikai, hanem pszicholingvisztikai és fonetikai szempontokból is elemezték, tekintettel a kétnyelvűség időszerű kérdéseire. A kutatások kiterjedtek mind a gyermekek, mind pedig a felnőttek beszédprodukciónak,

beszédészlelésének/megértésének, illetve a gyerekek hangos olvasásának és olvasásértésének vizsgálatára.

A bolgár, illetve magyar nyelvű beszéd időviszonyait vizsgálja MENYHÁRT (2000) tanulmánya, három korcsoport – gyermekek, felnőttek és idősek (átlagéletkoruk 10, 32 és 73 év) – adatai alapján. A kutatás beszédük artikulációs és beszédtempóját elemzi, és megállapítja, hogy (i) az életkori tényező a beszédben független az egy- vagy kétnyelvűség tényétől, illetve (ii) a kétnyelvűek domináns nyelve a beszéd időszerkezetéből is kimutatható.

A kutatások másik csoportja a bolgár-magyar kétnyelvű gyermekek nyelvi sajátosságait tárja fel. A legelső ezzel kapcsolatos munka ПЕНКОБА (1994) rövid tanulmánya, amely a bolgár iskolába járó gyermekek nyelvtani hibáit elemzi, különös tekintettel a magyar és a bolgár nyelv kölcsönhatásaira. КЮЧУКОВ (1998; 1999) a bolgár-magyar kétnyelvű iskolások szóbeli narratív képességeit vizsgálja bolgár nyelven, összehasonlítva török-bolgár hasonló korú résztvevők bolgár beszédével. A szerző megállapítja, hogy mindkét gyermekcsoport hasonló hibákat követ el a történetek megformálásakor, például elmulasztják a nem szerinti egyeztetést, helytelen szavakat használnak vagy szabálytalan a mondat-szerkesztésük.

A bolgár-magyar kétnyelvű gyermekek beszédprodukciónak, beszédmegértésének, hangos olvasásának és olvasásértésének összefüggéseit vizsgálta MENYHÁRT (2002; 2011/2012). Vizsgálatainak egyik köre a kétnyelvű gyermekek (továbbá a bolgár és a magyar egynyelvű kontrollcsoportok) beszédtempójára, szókincsére, a szóaktiválási képességére, illetőleg mondat- és szövegértésére terjedt ki. A kapott átlageredményeket az 4. táblázat mutatja.

4. táblázat: A vizsgált készségek személyenkénti átlagai magyar és bolgár nyelven

Nyelv	Beszédprodukciónak		Mentális lexikon		Beszédmegértés	
	beszédtempó	összes szó	szavak száma	reakcióidő	mondatértés	szövegértés
magyar	7,6 hang/mp	38 db	22,7 db	3,4 mp	92,2%	84,3%
bolgár	7 hang/mp	33,5 db	19,3 db	3,2 mp	92,5%	67,5%

Ez a kísérletsorozat egyértelműen kimutatta a domináns magyar nyelvi környezet hatását. A résztvevők beszédtempója gyorsabb volt magyar nyelven, magyar szókincsük gazdagabb volt, a megadott kezdőhangokkal több szót aktiváltak magyarul, illetve a magyar összefüggő szöveget is jobban értették. A kétnyelvűség kognitív előnyeit bizonyította az a tény, hogy a kétnyelvű gyermekek mindkét nyelven jól dokumentálható fejlődést mutattak az életkor növekedésével. Ez a tendencia nem volt ennyire egyértelműen megfigyelhető az egynyelvű kontrollcsoportok esetében.

A gyermekek hangos olvasását és olvasásértését felmérő kísérletben 25 bolgár-magyar kétnyelvű diák vett részt, közülük 10-en felső tagozatos, 15-en pedig gimnáziumi tanulók voltak, életkoruk 10 és 19 év közötti volt. A résztvevők mindkét nyelven nagyon sok hibával olvastak, átlagosan a magyar szöveg 2/3-át, bolgár szövegnek alig a felét értették meg. A kapott eredmények azt mutatták, hogy a vizsgált készségek magyar nyelven viszonylag autonóm módon működnek, míg a nem domináns bolgár nyelven erősebb korreláció figyelhető az olvasás tempója és az értés között (a jobban olvasó gyermek a szöveg értelmét is jobban fogja fel). Ez a vizsgálat is kimutatta a domináns nyelvi közeg (a magyar) hatását a kétnyelvű gyermekek nyelvi készségeire (MEHXAPT 2011/2012).

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a bolgár nemzetiség körében végzett demográfiai és a nyelvészeti kutatások segítségével mutatta be a magyarországi bolgárok nyelvi sajátosságait. A bolgár közösség az elmúlt 100 évben vendégmunkás emigrációból, majd „nem tipikus” kisebbségből jól képzett, városi életmódot folytató (a városban lakók aránya 82%) nemzetiség lett. A bolgárok már az 1880-as, első magyarországi népszámláláson is szerepeltek, azóta, kisebb-nagyobb megszakításokkal fellelhetők számukról és anyanyelvükről adatok a magyar statisztikákban. A legkiterjedtebb demográfiai adatokkal a 2001 és 2011-

es népszámlálások szolgáltak, az adatok összehasonlításánál azonban figyelembe kell venni az eltérő módszertan okozta különbségeket. Első pillantásra az tűnik fel, hogy a magukat bolgárnak vallók száma tíz év alatt megduplázódott, azt azonban nem tudjuk, hogy hányan jelölték bolgárnak az első, illetve második hovatartozásukat. Az utóbbi esetben vélelmezhető, hogy inkább a bolgár származást adták meg, nem pedig a ténylegesen birtokolt nemzetiségi nyelvet és kultúrát. Erre utal az a tény is, hogy a bolgár nemzetiséghez kötődő személyek körében a bolgár anyanyelvet beszélők száma 10%-os csökkenést mutat (56%-ról 46%-ra). A korfa vizsgálata azt mutatta, hogy a bolgár közösség nem igazán rendelkezik hosszú távú demográfiai tartalékokkal, az iskolázottság és az ágazati foglalkoztatottság pedig egy, a magyar átlag felett képzett közösség képét rajzolta ki, amely mára gyakorlatilag feladta azt a foglalkozást (bolgárkertész), amely miatt letelepedett Magyarországon.

Ami a kvalitatív nyelvészeti kutatásokat illeti, sajátos keletkezése és életmódja folytán a bolgár közösség nem volt dialektológiai kutatások tárgya, a nyelvészeti kutatások csak az 1990-es évek közepén kezdődtek (vö. ПЕХКОБА, 1994), az utolsó nagyobb mintavétel pedig 2003-ban volt (olvasás-kísérletek – МЕХАПТ, 2011/2012). Készült egy kisebb vizsgálat 2014-ben is, amely csak a hangutánzó szavakra terjedt ki (8 magyar-bolgár kétnyelvű gyermek, 6-8 évesek), vö. ПЕТРОВИЧ (2015).

A magyarországi bolgárok nyelvészeti kutatásaiban nincs egységes koncepció, a vizsgálatokat nem koordinálja senki, a témákat a kutatók érdeklődése határozza meg. A kapott adatok azonban egyértelműen a bolgár nyelv visszaszorulását mutatják. Mind a mai napig hiányzik egy nagyobb kiterjedésű, több települést magába foglaló nyelvészeti feltárás, amely felmérné a bolgár nyelv és kultúra statusát, ismeretének szintjét, illetve a bolgár közösség viszonyát irántuk.

IRODALOM

- BORBÉLY Anna, 2000: A kisebbségi nyelv megőrzését elősegítő faktorok Méhkeréken. *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 45–53.
- BOROSS Marietta, 1973: Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek Magyarországon 1870–1945. *Ethnográfia* 1-2/29–52.
- GJUROV Alexander, 1995: Bolgár betelepülők Baranya megyében az évszázados hagyományok tükrében. *Baranyai történetírás*. Pécs: 1995, 349–420.
- HORVÁTH Vera, 2013: Öntözéses gazdálkodás kisalföldi bolgárkertészetekben. www.hidrologia.hu/vandorgyules/31/dolgozatok/143_horvath_vera.html. Gödöllő. (letöltés: 2016. 03. 13.)
- HOMIŠINOVÁ Maria, 2008: *Identitás, nyelvhasználat, asszimiláció*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat. http://kisebbségkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoiba/intezetikiadvanyok/Identitas_nyelvhasznalat_asszimilacio.pdf (letöltés: 2017. május 20.)
- KAPITÁNY Balázs, 2015: A magyarországi történelmi kisebbségi közösségek demográfiai viszonyai és perspektívái 1990–2011 között. *Kisebbségkutatás* 3/69–101. http://bgazrt.hu/_dbfiles/blog_files/9/0000011579/Kisebbségkutatás_2015-3.69-101.pdf (letöltés: 2017. május 20.)
- MENYHÁRT Krisztina, 2000: A beszéd temporális sajátosságai kétnyelvűeknél. *Beszédkutatás 2000*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 51–63.
- –, 2002: *A beszédprodukció és a beszédpercepció sajátosságai magyar-bolgár kétnyelvű gyermekeknél*. PhD-disszertáció. Budapest: ELTE – BTK.
- MORAUSZKI András – PAPP Z. Attila, 2014: Nemzetiségi revival? Magyarország nemzetiségei a 2011. évi népszámlálás megváltozott módszertana tükrében. http://bgazrt.hu/_dbfiles/blog_files/2/0000009372/Kiskut%202014-3.73-98.pdf (letöltés: 2017. május 20.)

- PAPP Izabella, 2014: Görögök a Jászkunság gazdasági életében a 18-19. században. *Gazdaság és kultúra: a nemzetiségek gazdasági és kulturális tevékenysége Magyarországon a 19. és a 20. században*. Budapest: Bolgár Kulturális Fórum – Kecskeméti Bolgár Önkormányzat, 111–127.
- PENEVA-VINCZE Lili, 1981: Hagyományörzés és beilleszkedés a Magyarországon élő bolgárkertészek körében. *Etnographia* XCII, 2–3. 452–459.
- TÁTRAJ Patrik, 2014: Etnikai folyamatok Magyarországon az ezredforduló után. *Területi Statisztika* 54(5)/ 506–523. www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2014/05/tatrai.pdf
- БҮР Марта, 1978: Търговски връзки между Балканите и Средна Европа през 17–18 век. *Из историята на търговията в българските земи през 15–19 век*. София: БАН, 189–228.
- КЮЧУКОВ Христо, 1998: Билингвизъм сред българските деца в Унгария. *Haemus*. Melléklet. 33–36.
- –, 1999: *Съвременни идеи за обучаване на деца билингви*. Варна: ИПКУ.
- МЕНХАРТ Кристина, 2011/2012: Резултати в проучването на някои аспекти на двуезичието при българо-унгарски двуезични деца. *Език и литература* 3-4/51–65.
- ПЕЙКОВСКА Пенка, 2011: Миграции на българското население между България и Унгария и демографското развитие в Унгария през XIX в. и в началото на XX в. *Borders in the History and the Societies of Central- and East-Europe*. Sofia-Budapest, 108–166.
- –, 2012: Демографски промени в будапещенската българска общност от края на XIX до края XX век. *Исторически преглед* 1-2/216–250.
- ПЕНКОВА, Росица, 1994: За изучаването на български език в унгарска среда. *Haemus* 2-3. 38–40.
- ПЕТРОВИЧ Бригита, 2015: Звукоподражателните думи в езико на българо-унгарските двуезични деца. *Научни перспективи на съвременната българистика*. Budapest: Bolgár Kulturális Fórum – ELTE BTK Szlav Filológiai Tanszék – Kecskeméti Bolgár Önkormányzat, 362–368.

СОТИРОВ Петър, 2000: *Език и живот*. Budapest: Bolgár Országos Önkormányzat.

ЧАНГОВА-МЕНИХАРТ Пенка, 1989: *Под слънцето на Унгария*. София: Земиздат

Esterházy Péter *A szív segédigéi* című regényének két, Jože Hradil által készített fordítása

MLADEN PAVIČIĆ

Prispevek primerja prevoda romana Pétra Esterházyja *A szív segédigéi*, ki sta izšla leta 1989 in 2014, avtor obeh pa je najplodnejši slovenski prevajalec madžarske književnosti Jože Hradil, ki je v elektronskem pismu avtorju prispevka zatrdil, da je drugi prevod popolnoma nov. Primerjava prevodov je pokazala, da je ta trditev nekoliko pretirana, nedvomno pa je prevajalec svoj stari prevod močno popravil. Prispevek navaja tri razloge za razlike med prevodoma. Prvi je priljubljenost za izboljšavo svojega starega prevoda, ki bi jo najbrž z veseljem izkoristil vsak prevajalec leposlovja. Drugi je prevajalski razvoj Jožeta Hradila, ki je pred tem Esterházyjevim delom prevajal jezikovno tradicionalnejša besedila, pozneje pa je prevedel lepo število jezikovno inovativnih del, zato ni presenetljivo, da je ob ponovnem srečanju s tem romanom našel številne boljše rešitve. Tretji razlog tiči v spremembi odnosa Slovencev do književnosti, ki je vplivala tudi na odnos do prevajanja leposlovja. Po ugotovitvah Irene Novak Popov je imela slovenska književnost pred nastankom samostojne slovenske države vlogo mitične sfere simbolnega uresničevanja zgodovinskih sanj in kompenzacije za politične in ekonomske primanjkljaje, pomembno etično in moralno vlogo, prav tako pa je bila pomembna njena vloga nosilca čistega in pravilnega jezika. Z osamosvojitvijo je bilo njenega poslanstva konec, kar se izraža tudi v njeni večji jezikovni sproščenosti, ki je opazna tudi v prevodih tujega leposlovja v slovenščino. Posledica vsega tega je, da je drugi Hradilov prevod Esterházyjevega romana *A szív segédigéi* bistveno boljši, svobodnejši in bližji izvirniku kot prvi.

A dolgozat Esterházy Péter *A szív segédigéi* című regényének két fordítását hasonlítja össze, amelyek 1989-ben és 2014-ben jelentek meg, mindkettő szerzője a magyar irodalom legtermékenyebb szlovén fordítója, Jože Hradil, aki e cikk szerzőjének elektronikus levélben erősítette meg, hogy a második fordítás teljesen új. A fordítások összevetése megmutatta, hogy ez a kijelentés kissé túlzó, bár kétségtelen, hogy a fordító a régi fordítást alaposan átvizsgálta. A dolgozat három okot sorol fel a két fordítás közötti különbségek magyarázatául. Az első, hogy a fordító megragadta az alkalmat, hogy kijavítsa egy régi fordítását, hiszen nincs olyan fordító, aki ne élne szívesen ezzel a lehetőséggel. A második ok Jože Hradil fordítói fejlődése, aki az Esterházy-mű előtt nyelvtanilag hagyományosabb szövegeket fordított, utána azonban szép számmal ültetett át szlovénra nyelvtanilag innovatív műveket, ezért nem meglepő,

hogy a regénnyel való újabb találkozáskor számos jobb megoldást talált. A harmadik ok magyarázata abban keresendő, hogy megváltozott a szlovénok viszonyulása az irodalomhoz, ami hatással volt az irodalmi fordításokhoz fűződő viszonyukra is. Irena Novak Popov megállapítása szerint a szlovén állam létrejötte előtt a szlovén irodalom a történelmi álmok szimbolikus beteljesítésének mitikus szférája szerepét töltötte be, valamint kompenzálta a gazdasági és politikai hiányosságokat, jelentős morális háttérrel adott és a tiszta, helyes nyelvhasználat példaként szolgált. A szlovén állam megalakulásával az irodalom elvesztette küldetését, ami nyelvi szinten bizonyos könnyedséget is jelentett, amit a fordításokban is tetten érhetünk. Mindezen okok vezettek ahhoz, hogy Esterházy Péter „A szív segédigéi” című regényének második fordítása lényegesen jobb, az eredetihez közelebb áll, mint az első.

Ključne besede: Péter Esterházy, Jože Hradil, *A szív segédigéi*, Pomožni glagoli srca, prevod, slovenska književnost

Kulcsszavak: Esterházy Péter, Jože Hradil, *A szív segédigéi*, Pomožni glagoli srca, fordítás, szlovén irodalom

Ennek a szövegnek az ötletét egy elektronikus levélből vettem, amelyet Jože Hradil¹ 2014. március 2-án írt nekem:

„Si lahko predstavljaš, kako mi je bilo, ko sem 30 dni povsem na novo prevajal POMOŽNE GLAGOLE in hkrati trpel ... saj je v teh dneh zbolela moja edina sestra ... nenadoma zbolela in umirala in ISTEGA DNE, ko sem oddal zadnjo korekturo, tudi umrla.”²

Esterházy Péter *A szív segédigéi* című regényéről van szó (ESTERHÁZY, 1985), amely először önálló könyvben jelent meg, *Bevezetés a szépirodalomba* alcímmel, majd egy évvel később a *Bevezetés a szépirodalomba* című kötetben (ESTERHÁZY, 1986).

¹ Jože Hradil (1935–2015) szlovén műfordító, szótáríró és író. Fordítói bibliográfiája függetlenül található.

² Magyar fordításban: El tudod képzelni, mit éreztem, amikor harminc nap alatt teljesen újrafordítottam a SZÍV SEGÉDIGÉIT, miközben nagyon szenvedtem... ezekben a napokban megbetegedtem az egyetlen nővérem... hirtelen betegedett meg és kezdett haldokolni, és UGYANAZNAP, amikor leadtam az utolsó korrektúrát, meghalt.

A regény kétszer jelent meg szlovén fordításban, 1989-ben és 2014-ben. Az első fordítás megjelenésének körülményei érdekesek, sokat mondanak a nyolcvanas évekről. 1983 novemberében a *Le Débat* című francia folyóiratban jelent meg Milan Kundera *A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája* című esszéje, amely szerint Európa mindig is megosztott volt Róma és Bizánc között. A második világháború után ez a határ több száz kilométerrel nyugatra tolódott. Kundera szerint Közép-Európához főleg azok a területek tartoznak, amelyeket a háború után a Vörös Hadsereg foglalt el. Ezen a területen főleg kis nemzetek élnek, amelyek számára nagyon fontos a kultúra – a huszadik század elején valószínűleg éppen ez a terület volt Európa kulturális központja, szerepe a két világháború között is jelentős volt. Az esszé rövid időn belül számos nyelvre le lett fordítva, magyarra (KUNDERA, 1984a) és szlovénra (KUNDERA, 1984b) már néhány hónappal a megjelenése után. Jellemző ezekre az időkre, hogy magyarul csak szamizdatban jelenhetett meg, szlovénul pedig abban a (legális, államilag támogatott) folyóiratban, amelynek egy későbbi száma a szlovén önállósulás eszmei alapjának tekinthető. Kundera esszéjének fontos szerepe lett a szabadságért küzdő közép-európai értelmiség számára (KRALJ, 2005: 361-364), így Szlovéniában is. Ennek egyik következményeként született meg a Vilenica közép-európai irodalmi fesztivál, amelyet a szlovén írószövetség 1986-ban rendezett meg első alkalommal, és a mai napig létezik. A fesztiválon minden évben egy kiváló közép-európai író kap díjat. Az első díjazott az iztriai születésű, ötvenegy éves Fulvio Tomizza olasz szerző volt, akinek művei a szlovén-olasz határvidéki együttélés fontos témáját dolgozzák fel; a következő díjazott egy szlovén származású osztrák, a negyvenöt éves, akkor már nemzetközileg elismert Peter Handke, aki abban az időben gyakran látogatott Szlovéniába, és műveiben fontos téma a szlovénság is. A harmadik díjazottnak semmi szlovén kötődése nem volt, és csak harmincnyelc éves volt. Esterházy Péternek ez volt az első külföldi díja. (Korábban már megkapta a Mikes Kelemen Kör Emlékérmét Hollandiában, de – ahogy a nevéből is lát-

szik – ezt az ottani magyarok ítélik oda.) A fesztivál után minden évben megjelenik a díjazott könyve szlovén fordításban, amelyet a következő fesztiválon mutatnak be. A fordításra rendelkezésre álló idő viszonylag rövid, valószínűleg ez az egyik oka, hogy a szlovén kiadó a nem túl vastag *A szív segédigéi* című regényt választotta. Szlovéniában akkoriban kevés magyar fordító volt, messze a legtermékenyebb és legismertebb pedig Jože Hradil, ezért senki sem csodálkozott, hogy őt bízták meg a feladattal. Ezen kívül Hradil már a kezdetektől a vilenicai fesztivál zsűritagja volt, ő javasolta, hogy Esterházy Péter kapja a díjat. (Ezt az információt Gállos Orsolya műfordítótól, a Vilenica-fesztivál konzultációs testületének tagjától kaptam.) A fordítás egy évvel később jelent meg. Huszonöt évvel később egy másik szlovén kiadó úgy döntött, hogy zsebkönyvként újra kiadja a regényt, és Jože Hradilhoz fordult. Ahogy az elején jeleztem, Hradil nem a régi fordítást küldte el, hanem újra nekiállt a munkának. Hogy miért? Mielőtt erről szólok, szeretnék néhány, a technikára vonatkozó megjegyzést tenni. Az ezerkilencszáznolcvanas évek végén a személyi számítógépek még ritkaságnak számítottak, Jože Hradil valószínűleg írógépet használt. De ha volt is számítógépe, és a regényt ezzel fordította, nagy a valószínűsége, hogy a régi fájlok elvesztek, vagy nem tudta konvertálni azokat. A 2014-ben megjelent könyvben viszont néhány jellemző szkennelési hibát találtam, pl. 1-es számot nagy I betű helyett: T1 MOJ ŽALUJOČI BRAT, T1 EDINI SIN TE DOBRE ŽENSKÉ, POČIVAJOČE V TEJLE KRSTI, T1 EDINI VEŠ, KOLIKO NAM POMENI MATERINSKA TOLAŽBA. (ESTERHÁZY, 2014: oldalszám nélkül). Ez arra mutat, hogy a fordító a levélben kicsit túlzott, és nem fordította teljesen újra a könyvet, hanem inkább igyekezett alaposan kijavítani a régi fordítását.

Ennek három okát látom:

1. Ki ne javítaná ki a saját régi fordítását?
2. Jože Hradil fordítói fejlődése.
3. A szlovén szépirodalom (és műfordítás) fejlődése.

1. Mindenki, aki fordított már szépirodalmat, tudja, mire gondolok. Amikor a fordító egy idő után képes saját fordítását friss szemmel olvasni, azonnal észreveszi, mit lehetne javítani rajta, szeretne igazítani a szövegén, de gyakran ezt már nem teheti meg. Ebben az esetben Jože Hradil ezzel a lehetőséggel élhetett.³

2. Jože Hradil fordítói bibliográfiájából kiderül, hogy Esterházy regénye az első olyan fordítása volt, amely nyelvileg erősen innovatív szöveg. Korábban elsősorban hagyományosabb prózát (Jókai Mórt, Gárdonyi Gézát, Kolozsvári Grandpierre Emilt, Láng Györgyöt), színházi műveket (Örkény Istvánt, Molnár Ferencet) fordított, és kiváló versfordítóknak (Kajetan Kovič, Weöres Sándor, Pór Judit, Tandori Dezső) készített nyersfordításokat a magyar (Petőfi Sándor, Ady Endre, Radnóti Miklós, Weöres Sándor) és a szlovén (Dragotin Kette, Josip Murn, Ivan Cankar, Oton Župančič, Srečko Kosovel) lírából. *A szív segédigéi* megjelenése után számos mai, nyelvileg összetett irodalmi művet fordított (Nádas Péter, Márai Sándor, Kertész Imre, Dragomán György), ezeknek köszönhetően fordítói készsége fejlődött.

3. Irena Novak Popov szlovén irodalomtörténész nagyon szépen határozta meg, hogyan hatott a szlovén irodalomra az önálló szlovén állam létrejötte:

„Az irodalom, főleg a költészet a saját állammal nem rendelkező, kis szlovén nemzet tudatában kiváltságos helyet foglalt el – a történelmi álmok szimbolikus megvalósításának mitikus terepét és a politikai, gazdasági hiányosságok kompenzációját jelentette. A szlovén állami függetlenség kivívásáig a költő a tiszta, romlatlan nyelv letéteményese, próféta, megváltó, a közösség szócsöve, erkölcsi tudat és morális tekintély volt egy személyben. Az önálló Szlovénia létrejöttével az irodalom nálunk is a társadalom figyelmének periferiájára szorult, az alkotók pedig elsősorban irodalmi kérdéseknek szentelik figyelmüket” (NOVAK POPOV, 2006: 9).

³ Valahol ennek egy szélsőséges megjelenéséről olvastam: "Édesapám, vélhetően, édesapám volt az, aki kabátja alatt a festőpalettával visszament a műzeumba, visszaosont, hogy az ott függő képeit kijavítsa, de legalábbis javításokat eszközöljön rajtuk." (ESTERHÁZY, 2000a: 9)

A meghatározás pontos és lényegre törő, de hozzá kell tenni, hogy természetesen voltak kivételek, például a hetvenes években számos fiatal szlovén író és költő nyelvi játéknak tekintette a művészetet. (Marko Švabić, Milan Jesih, Emil Filipčič, sőt, a később jellegzetesen társadalomkritikus Drago Jančar is ebben az időben 35° címmel nyelvi játékokra alapuló regényt írt.) Az igazsághoz tartozik, hogy ezekben a művekben is gyakran érezhető a társadalomkritika, igaz, gyakran paródia formájában – ennek egy példája Milan Jesih *Az igazság keserű gyümölcsei a Szlovén irodalmi antológiában* található részlete (PAVIČIĆ, 2010: 158–169), amelyben a jövőbeli szabad Krajnai Fejedelemség iskolájában a gyerekek a kommunista elnyomásról tanulnak.

A szlovén szépirodalom fejlődése a fordítói munkára is hatott – ritka az olyan jelenség, hogy egy merész nyelvi újítás először egy fordításban jelenjen meg, és nem eredeti szépirodalmi szövegben. Szlovéniában példa erre Raymond Queneau *Zazie dans le métro* című regényének Aleš Berger által *Cica v metroju* címmel közölt fordítása (1978), amelyben nem az irodalmi nyelvet, hanem a hétköznapi köznyelvet használta.

Ami az irodalmi művek nyelvi szintjét illeti, ezen a helyen csak Andrej Skubic *Fužinski bluz* és Goran Vojnović *Čefurji raus!* című regényeit szeretném említeni, amelyek szlovén és szerbhorvát nyelvutód nyelveken vannak megírva.

Mielőtt megnézzük, milyen különbségeket fedezhetünk fel a két fordításban, még néhány szó arról, hogy Szlovéniában ki gondolja a fordított szövegeket. A könyvben megjelent szöveg nem feltétlenül olyan, amelyet a fordító szeretett volna. Ha magyar szemmel nézzük a szlovén könyvkiadói szövegszerkesztést, meg kell említenünk, hogy a kontrollszerkesztés Szlovéniában sohasem létezett; a kiadók általában nem bíztak meg senkit azzal, hogy egybevesse a fordítást az eredeti szöveggel. A szerkesztő nem feltétlenül foglalkozik sokat a szöveggel. (Az egyik szlovén szerkesztő néhány évvel ezelőtt panaszkodott arról, hogy régen a szövegekkel foglalkozott, most viszont pénzszerzéssel, főleg pályázatírással

van elfoglalva.) Ebből a szempontból a rendszerváltás előtt volt a legjobb a helyzet, hiszen akkor az irodalom (és a kultúra egésze) kiemelt fontosságú társadalmi tevékenységnek számított. A szlovén könyvkiadásban a szöveggel ténylegesen foglalkozik az ún. „lektor” – a kiadónál alkalmazásban álló vagy külső munkatárs, aki rendelkezik szlovén szakos diplomával, ám sajnos nem feltétlenül tudja, mi a különbség a szépirodalmi és például a publicisztikai vagy ismeretterjesztő szöveg között.

Most nézzük meg a két fordítás közti különbségeket. *A szív segédigéi* című regény a halálról és a gyászról szól, ezért a számozatlan oldalakat gyászkeret szegélyezi. Az oldalak felső részén a „főszöveg” áll, alul pedig nagybetűkkel „torz és direkt idézetek, önértelmező főszöveg-folytatások stb.” (CSÓKÁS, 1986: 119) képezik a „mellékszöveget”. A regény első részében az elbeszélő a fiú, akinek éppen meghalt az édesanyja, a második részben pedig az édesanya gyászolja a fiát. A regény utolsó oldalain megint a fiú az elbeszélő, aki leír néhány, az édesanya halálát megelőző eseményt. Egészen az elején, a gyászkeretes oldalak előtt az Előszó áll. A következő mondatlal kezdődik:

„A manapság írt történetek mind nagyon szépek, jelentősek, mélyek és hasznosak, temperamentumosak vagy higgadtak. Csak bevezetésük nincs. Ezért határoztam el, hogy ezt a történetet úgy írom meg: igényeljen bevezetést.” (ESTERHÁZY, 1985: o. n.)

Az első fordításban (amelyben az oldalak alján – az eredetitől eltérően – oldalszámok állnak) a fordító megtartotta az eredeti sorrendet:

„Dandanes napisane zgodbe so vse zelo lepe, pomembne, globokoumne in koristne, temperamentne ali umirjene. Samo da uvodov nimajo. Zato sem se odločil, da bom tole zgodbo takole napisal: mora imeti uvod.” (ESTERHÁZY, 1989: 7)

A második fordítás (amelyben nincsenek oldalszámok) szabadabb:

„Zgodbe, ki jih piše današnji čas, so vse zelo lepe, pomembne, globokoumne in koristne, temperamentne so ali pa umirjene. Samo uvodov nimajo. Zato sem se odločil, da bom tole zgodbo napisal tako, da bo sama terjala uvod.” (ESTERHÁZY, 2014: o. n.)

A „Dandanes napisane zgodbe” szó szerinti fordítás helyett itt ezt olvassuk: „Zgodbe, ki jih piše današnji čas” – „történetek, amelyeket a jelen ír”, ami szlovénul sokkal hangzatosabb, és lényegében megfelel az eredetinek is. Jelentős különbség van a bekezdés végén: „...da bom tole zgodbo takole napisal: mora imeti uvod” („bevezetésnek kell lennie”) sokkal merevebb megoldás, mint az új: „da bom tole zgodbo napisal tako, da bo sama terjala uvod”, ami lényegesen pontosabb az eredetivel összevetve, és jobban is hangzik szlovénül.

Nézzük a következő bekezdést:

„Majdnem két hete már, hogy az anyám meghalt, munkához kell látnom, mielőtt a temetéskor roppant heves kényszer, az írák-róla vissza nem változik azzá a bárgyú szótlansággá, amellyel a halál hírére reagáltam.” (ESTERHÁZY, 1985: o. n.)

Az első fordítása:

„Minila sta skoraj dva tedna, odkar je moja mati umrla in lotiti se bom moral dela, preden se ob pogrebu še silno goreča potreba, da bi pisal o njej, ne sprevrže nazaj v tisto bebasto molčečnost, s kakršno sem se odzval na sporočilo o smrti.” (ESTERHÁZY, 1989: 7)

A második fordítása:

„Minila sta že skoraj dva tedna, odkar je moja mati umrla, zato se moram lotiti dela, brž, in to tako, da se kaka zagnana priganjalka – češ da moram o tem pisati – ne bo spremenila nazaj v tisto slaboumno molčečnost, s kakršno sem reagiral, ko sem zvedel za novico o smrti.” (ESTERHÁZY, 2014: o. n.)

Az első megoldás szó szerint közelebb áll az eredetihez, a második megint jóval szabadabb és stilisztikailag jobb. Az eredeti szövegben az *írák-róla* szóösszetétel, jellemző Esterházy-fé-

le invenció, élénkséget hordoz, és ezt az élénkséget a fordító a hozzá tartozó *brž* határozószóval (amely kifejezi, hogy valaminek halogatás nélkül, rövid időn belül kell megtörténnie – BAJEC, 1970: 220) érte el. A *silno goreča potreba* szó szerint közelebb áll a *roppant heves kényszerhez* (bár a *potreba* inkább *szükséget* jelent, mint *kényszert*), de a *zagnana priganjalka* jobban hangzik (zagnan – törekvő, lelkes, priganjalec – terelő, hajtó), és eredetibb, az eredetiség pedig Esterházy stílusának egyik alapvető jellegzetessége.

Az új fordításban a fordító néha csak kijavította a hibákat. Nézzünk meg a regény második részéből egy oldal „főszöveget”, megint először eredetiben, aztán a két fordításban. A megváltozott szövegrészeket nem kurziváltuk:

Gyászollak! Fekete harisnyát hordok, fekete nagy kalapot és a randa fekete kosztümmöt. Gyászomban öregasszony leszek, ez az áldozatom, ne hidd, hogy kevés. Gyászollak, ha akarod, ha nem. Mégsem *vagyok* akárki, ha ekkora bánatom van. *Bajban vagyok* , így vigasztalom magam, és lesem az arcom a tükröbben: *ahogy váratlanul felbukkan, mint egy testes madár!* Előjogokat akarok magamnak, tessék engem tisztelni, *halottam van!* – Azt hiszem, mindig szívesen gondoltál arra, *hogy nem voltam „jó anyád”* .

Tegnap elfelejtettem enni. Este kimerészkedtem, este, mintha háború volna... Fölmentem Ágneshez. Szó nélkül öleltük át egymást. Sírtam. A bordáimon érzem a melegét... Drága Ágnes, örökké tudtalak volna így tartani, örökké a kardban lettem volna.

Az Idő fehér, fáradt szép asszony. Lábaik selyem rakottszoknyája alá húzza. Mozdulatlan arcán keserű fintor. Valami megtörtént már, tehát elmúlt. Ez azonban nem biztos. A jobbik szereposztásban Edith Clever játssza. Ha férfi volna, pálinkabúzósen zokogna. Ül erősen. – Egyedül *vagyok* , fiam. Aki egyedül van, az öreg. De én akkor se *vagyok* örög!!!

Látod, nyitott *vagyok* , mint egy seb, nyüzszítek, vinnyogok. Annyira lágy, hogy minden pillanatban szerelmes tudnék lenni. Nem valami gusza látvány. Silány anyagból *vagyok* , kicsikém... Az elesés! mely ott a gyöngeség és a bűn közt húzóódó határon, ahol az ártatlanság helyet cserél a bűnnel. Jele síncs. – Reggel félálomban ráfordultam az összegyűrt paplanra, combommal szorítottam. Sírj!, akarnám, *vagyis:* szökjék könny a szemedbe...

Ágnesnél, úgy állva, megettem egy fél sült csirkét. Jól átsütötte, és a ropogós piros-barna bőr finoman ragacsos volt, még a lépcsőházban is szopogattam az ujjam; *nem is mertem az arcomhoz érni,* pedig a sós könnyek csípték a bőröm.

Nem vagyok szomorú. Vidám se. Nincs kedvem. Csak a fájdalom maradt; mégis. Mindig ugyanaz a fájdalom, mindig ugyanaz a félelem... és így sose könnyebb, sose nehezebb. Minden egyre rosszabb. (ESTERHÁZY, 1985: o. n.)

Az első fordítás:

Žalujem za tabo! Črne nogavice nosim, velik črn klobuk in grd kostim. V žalni obleki bom starka, to je moja žrtev, ne misli, da je malo. Žalujem za tabo, če hočeš ali ne. A vendarle nisem kdorsibodi, ko imam tolikšno žalost. V težavah sem, takole se tolažim in pogledujem svoj obraz v ogledalu: ko se nepričakovano prikaže kot kak čokat ptič! Privilegije hočem zase, izvolite me spoštovati, mrliča imam! – Mislim, vedno si rad mislil na to, da ti nisem bila »dobra mati.« Včeraj sem pozabila jesti. Na večer sem si upala vén, zvečer, ko da je vojna ... Odšla sem gor k Ágnes. Brez besed sva se objeli. Jokala sem. Na rebrih čutim njeno toploto ... Draga Ágnes, za vse čase bi te znala tako držati, za vse čase bi bila med tvojimi rokami.

Čas je bela, utrujena lepa ženska. Noge zvleče pod svileno plisirano krilo. Na njenem negibnem obrazu grenka zmrda. Nekaj se je že zgodilo, torej je minilo. Vendar to ni zagotovo. V boljši zasedbi je dobila vlogo Edith Clever. Če bi bila moški, bi žganjesmrdeče stokala. Trdno sedi. – Sama sem, sinko. Kdor je sam, je star. Vendar jaz tudi tedaj nisem stara!!!

Vidiš, odprta sem kot rana, zavijam, renčim. Tako mehka, da bi se vsak trenutek znala zaljubiti. Nič kaj slasten prizor. Iz malovredne snovi sem, dragec moj mali ... Padec! ki se vleče tam na meji med slabostjo in grehom, kjer nedolžnost in greh zamenjata mesti. Brez sledu. – zjutraj sem se v polsnu obrnila na zmečkano odejo, z bedri sem jo stiskala. Joči!, želela bi, oziroma: zdrkní, solza, v tvoje oči ...

Pri Ágnes sem takole stoje pojedla polovico pečenega piščanca. Dobro ga je prepekla, in hrustljava rdečkasto rjava koža je bila fino lepljiva, tudi na stopnišču sem si oblizovala prste; še dotakniti si nisem upala obraza, pa čeprav so mi slane solze grizle kožo –

Nisem žalostna. Tudi dobre volje nisem. Ni mi do tega. Samo bol je ostala; vendarle. Vedno ena in ista bolečina, vedno eden in isti strah ... in tako ni nikoli lažje, nikoli težje. Vse je vse huje. (ESTERHÁZY, 1989: 59–60)

A második fordítás:

Žalujem za tabo! Črne nogavice nosim, velik črn klobuk in grd kostim. V žalni obleki bom starka, to je moja žrtev, ne misli, da je malo. Žalujem za tabo, če ti je prav ali ne. Pa kljub vsemu nisem kdorsibodi, ko pa premorem tolikšno žalost. V težavah sem, tako se tolažim in opazujem svoj obraz v ogledalu: ko se nepričakovano prikaže kot nekakšen čokat ptič! Privilegije hočem zase, spoštujte me torej, mrliča imam! – Mislim, da si vedno rad mislil na to, da nisem bila »tvoja dobra mati.«

Včeraj sem pozabila jesti. Na večer sem si upala ven, zvečer, ko da je vojna ... Odšla sem gor k Ágnes. Brez besed sva se objeli. Jokala sem. Na rebrih čutim njeno toploto ... Draga Ágnes, za vse čase bi te znala tako držati, za vse čase bi bila med tvojimi rokami.

Čas je bela, utrujena lepa ženska. Noge si spravi pod svileno plisirano krilo. Na njenem negibnem obrazu trpka šoba. Nekaj se je že zgodilo, torej je minilo. Vendar to ni zagotovo. V boljši zasedbi je dobila vlogo Edith Clever. Če bi bila moški, bi po žganju smrdeče ihtela. Trdno sedi. – Sama sem, sinko. Kdor je sam, je star. Vendar jaz tudi tako nisem stara!!!

Vidiš, odprta sem kot rana, cvilim, zavijam. Tako zelo je mehko, da bi se vsak trenutek znala zaljubiti. Nič kaj okusen prizor. Iz plehke snovi sem, moj mali dragi ... Padeci!, ki se vleče tam na meji med slabostjo in grehom, kjer n dolžnost in greh zamenjata mesti. Brez sledu. – Zjutraj sem se v polsnu obrnila na zmečkano odejo, jo z bedri stiskala. Joči!, bi hotela oziroma: zdrkni, solza, v tvoje oči ...

Pri Ágnes sem stoje pojedla polovico pečenega piščanca. Dobro ga je prepekla, lepljivo, hrustljivo rdečkasto rjavo kožo sem počasi sesljala s prsta tudi na stopnišču; niti dotakniti si nisem upala obraza, pa naj so mi slane solze grizle kožo.

Nisem žalostna. Pa tudi dobre volje nisem. Ni mi do tega. Samo bolest je ostala; a vendarle. Vedno ena in ista bolest, vedno eden in isti strah ... in tako ni nikoli laže, nikoli težje. Vse je vse huje. (ESTERHÁZY, 2014: o. n.)

Itt a fordító főleg az első fordításban gyengének ítélt helyeket javította. A második fordítás sokkal jobb, mint az első, amely számos helyen merev, sőt, néha szlovéntalan is.

Sajnos Az *Idő fehér, fáradt szép* asszonyt szlovénra nem lehet lefordítani másképp, mint úgy, hogy a čas kifejezés a mondat elején áll, ezért mindenképp nagybetűvel kell írni, így a szlovén olvasó nem tudhatja, hogy a mondatban máshol is nagybetűs volna.

Az *Annyira lágy, hogy minden pillanatban szerelmes tudnék lenni* mondatban a *lágy* kifejezés fordítása egyik esetben sem szerencsés, jobban megfelelné a *šibek* vagy a *nežen*.

Az újítás vágya néha nemkívánatos következményekkel járt:

A *férfiember búját nem tárja a világnak* (ESTERHÁZY, 1985: o. n.) részletet az első fordításban helyesen, bár valamennyire

mereven fordította (*Človek-moški ne razkazuje svoje otožnosti svetu* – ESTERHÁZY, 1989: 7). A második fordításban pedig ahelyett, hogy kijavította volna a *férfiember* (az értelmező szótárban is létező népies kifejezést / JUHÁSZ, 1972: 403/ összekovácsolt kifejezéssel fordította) gyenge fordítását, a *bú* szó helyes fordítása (*otožnost*) helyett teljesen tévesen a *mesenost* ('bujaság' – ESTERHÁZY, 2014: o. n.) szót használta.

Jól tudjuk, hogy a magyar nyelv nem ismeri a nemeket, az indoeurópai nyelvek viszont igen. A szlovén nyelvben múlt és jövő idő, valamint a feltételes mód esetében a melléknévi igenév végződéséből kiderül a nem és a szám. Előfordulhat tehát, hogy a fordítónak el kell döntenie, hogyan fordítsa le a magyar szöveget.

A tárgyalt regény második részében, amelyben az anya a „főszöveg” elbeszélője, az oldalak alján levő nagybetűs „mellékszöveget” Hradil néhány helyen az első fordításban hímnemmel, a másodikban pedig nőnemmel fordította. Valószínűleg úgy gondolta, hogy ezekben az esetekben a „főszöveg” elbeszélője azonos a „mellékszöveg” elbeszélőjével. Megnéztem, hogyan fordították e szövegrészeket más szláv nyelvekre. Mivel a regény eredetijében és a második fordításában nincsenek oldalszámok, itt a szövegek első mondatát idézem, és mindkét fordítás első mondatát; az első fordítás esetében az oldalszámokat is beírtam.

Eredeti szöveg: *Ó, mennyire meg fogok öregedni!* (ESTERHÁZY, 1985: o. n.)

Első fordítás: *Oh, kako se bom postaral!* (ESTERHÁZY, 1989: 79)

Második fordítás: *Oh, kako se bom postarala!* (ESTERHÁZY, 2014: o. n.)

Eredeti szöveg: *Minden jelet el fogok tüntetni, fel fogok számolni.* (ESTERHÁZY, 1985: o. n.)

Első fordítás: *Vse sledove bom zabrisal, odpravil jih bom.* (ESTERHÁZY, 1989: 99)

Második fordítás: *Vse sledove bom zabrisala, odpravila.* (ESTERHÁZY, 2014: o. n.)

A bolgár (ESTERHÁZY, 2000b), cseh (ESTERHÁZY, 2005), lengyel (ESTERHÁZY, 1998), szerb (ESTERHÁZY, 2011) és szlovák (ESTERHÁZY, 2009) fordításból ebben a két esetben nem derül ki, milyen nemű az elbeszélő.

Eredeti szöveg: *Nem igaz, hogy segített rajtam az írás.* (ESTERHÁZY, 1985: o. n.)

Első fordítás: *Ni res, da mi je pisanje pomagalo.* (ESTERHÁZY, 1989: 83)

Második fordítás: *Ni res, da mi je bilo pisanje v pomoč.* (ESTERHÁZY, 2014: o. n.)

A lengyel fordításból a nem nem derül ki, a bolgár, cseh, szlovák és szerb fordító hímnem mellett döntött.

Eredeti szöveg: *Atyámat sokáig nem láttam.* (ESTERHÁZY, 1985: o. n.)

Első fordítás: *Očeta dolgo nisem videl.* (ESTERHÁZY, 1989: 107)

Második fordítás: *Svojega očeta dolgo nisem videla...* (ESTERHÁZY, 2014: o. n.)

Ebben az esetben a bolgár, cseh, lengyel, szlovák és szerb fordító a hímnem mellett döntött.

Összegezve tehát Esterházy Péter *A szív segédigéi* két szlovén fordításának elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy a második fordítás összehasonlíthatatlanul jobb, mint az első, sokkal szabadabb, fesztelenebb, és sok szempontból közelebb áll az eredetihez. Sajnálatos módon azonban benne maradt néhány zavaró hiba, amelyek oka valószínűleg a fordítás keletkezésének körülményeiben rejlik: egyrészt a sietségben, amellyel Jože Hradil a negyedszázaddal azelőtti fordítását átírta, valamint a fordító életének nehéz korszakával magyarázható, amely elvonta figyelmét az igényes szöveg által megkövetelt összpontosítástól.

IRODALOM

- BAJEC Anton et al., 1970: *Slovar slovenskega knjižnega jezika I*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CSÓKÁS László, 1986: „...kiesve minden szerepből...”. *Új Írás* 1/118–119.
- ESTERHÁZY Péter, 1985: *A szív segédigéi*. Budapest: Magvető.
- –, 1986: *Bevezetés a szépirodalomba*. Budapest: Magvető.
- –, 1989: *Pomožni glagoli srca*. Ford.: Jože Hradil. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- –, 1998: *Czasowniki posiłkowe serca*. Ford.: Elżbieta Sobolewska. Izabelin: Świat literacki.
- –, 2000a: *Harmonia Caelestis*. Budapest: Magvető.
- –, 2000b: *Szpomagatelni glagoli na szarceto*. Ford.: Julija Dmitrova. Szofia: Izdatelstvo Otecseztvo.
- –, 2005: *Pomocná slovesa srdce*. Ford.: Dana Gálová. Praha: Dauphin.
- –, 2009: *Pomocné slovesá srdca*. Ford.: Juliana Szolnokiová. Bratislava: Kalligram.
- –, 2011: *Pomoćni glagoli srca*. Ford.: Arpad Vicko. Beograd: Arhipelag.
- –, 2014: *Pomožni glagoli srca*. Ford.: Jože Hradil. Ljubljana: Beletrina.
- JUHÁSZ József et al., 1972: *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KRALJ Lado, 2005: Srednja Evropa in slovenska literatura. *Sodobnost* 4/353–368.
- KUNDERA Milan, 1984a: A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája. *Hírmondó* 6-7/4–17.
- –, 1984b: Tragedija Srednje Evrope. *Nova revija* 30/3456–3468.
- NOVAK POPOV Irena, 2006: Sodobna poezija poezija. *Svetovni dnevi slovenske literature*, 20. do 25. november 2006. *Almanah*. 9–12.
- PAVIČIĆ Mladen (szerk.), 2010: *Szlovén irodalmi antológia IV*. Budapest: Balassi Kiadó.

ZÁGOREC-CSUKA Judit, 2015: *A magyar–szlovén és a szlovén–magyar irodalmi kapcsolatok tükröződése a fordításirodalomban*.
Pilisvörösvár: Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület.

**Függelék: Jože Hradil könyvben megjelent fordításai
időrendi sorrendben⁴**

- 1969 Ljubezen. *Izbor sodobne madžarske proze* (Szerelem – kortárs magyar elbeszélők): Csurka István, Déry Tibor, Fejes Endre, Galambos Lajos, Galgóczy Erzsébet, Hernádi Gyula, Illés Endre, Illyés Gyula, Karinthy Frigyes, Kolozsvári Grandpierre Emil, Lengyel József, Mándy Iván, Mészöly Miklós, Moldova György, Örkény István, Salamon Pál, Sándor Kálmán, Sántha Ferenc, Sarkadi Imre, Szabó István, Szabó Magda, Szakonyi Károly, Tamási Áron, Thurzó Gábor, Veres Péter. Murska Sobota: Pomurska založba.
- 1969 Jókai Mór: *Velikaš* (Egy magyar nábob). Murska Sobota: Pomurska založba.
- 1970 Jókai Mór: *Velikašev sin* (Kárpáthy Zoltán). Murska Sobota: Pomurska založba.
- 1970 Örkény István: *Totovi. Groteska v dveh delih* (Tóték. Tragikomédia két részben). Murska Sobota: KUD Štefan Kovač.
- 1971 Kolozsvári Grandpierre Emil: *Krisztina* (Dráma félvállról). Murska Sobota: Pomurska založba.
- 1972 Láng György: *Primavera* (Primavera). Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- 1973 Gárdonyi Géza: *Zvezde nad Egrom* (Egri csillagok). Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- 1973 Petőfi Sándor: *Apostol* (Az apostol). Murska Sobota: Pomurska založba.
- 1974 Örkény István: *Mačja igra* (Macskajáték). Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko.

⁴ Az itt közölt adatok forrása Zágorec-Csuka Judit könyve (ZÁGOREC-CSUKA 2015), valamint a Cobiss.si szlovén bibliográfia, az Országos Széchenyi Könyvtár és az Országos Idegennyelvű Könyvtár katalógusa.

- 1975 Molnár Ferenc: *Liliom* (Liliom). Trst: Slovensko stalno gledališče.
- 1977 Ady Endre: *Kri in zlato* (Vér és arany – válogatott versek). Társfordító: Kajetan Kovič. Murska Sobota: Pomurska založba.
- 1977 *Madžarska lirika 20. stoletja* (20. századi magyar líra): Ady Endre, Babits Mihály, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Kassák Lajos, Karinthy Frigyes, Füst Milán, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, József Attila, Zelk Zoltán, Radnóti Miklós, Vas István, Weöres Sándor, Jékely Zoltán, Benjámin László, Csanádi Imre, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Váci Mihály, Nagy László, Simon István, Lator László, Juhász Ferenc, Garai Gábor, Csoóri Sándor, Székely Magda, Tandori Dezső. Társfordító: Kajetan Kovič. Ljubljana: Državna založba Slovenije; Murska Sobota: Pomurska založba.
- 1978 Oton Župančič: *Te titok-virág* (Válogatott versek). Társfordító: Weöres Sándor. Murska Sobota: Pomurska založba; Novi Sad: Forum Könyvkiadó.
- 1978 Oton Župančič: *Te titok-virág* (Válogatott versek). Társfordító: Weöres Sándor. Murska Sobota: Pomurska založba; Budapest: Európa Könyvkiadó.
- 1978 Oton Župančič: *Ti skrivnostni moj cvet – Te titok-virág* (válogatott versek). Társfordító: Weöres Sándor. Murska Sobota: Pomurska založba; Budapest: Európa Könyvkiadó.
- 1979 Slap – *Zuhatag* (válogatott versek): Dragotin Kette, Josip Murn, Ivan Cankar, Oton Župančič. Társfordító: Weöres Sándor. Ljubljana: Državna založba Slovenije; Budapest: Európa Könyvkiadó.
- 1980 Ady Endre: *Ady* (Válogatott versek). Társfordító: Kajetan Kovič. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- 1981 *Sozvočje – Összhang* (szlovéniai magyar és karintiai szlovén költők): Bence Lajos, Szunyogh Sándor, Bati Zsuzsa, Sz. Kanyó Leóna, Varga József; Maja Haderlap, Jožica Čertov, Gustav Januš, Andrej Kokot, Valentin Polanšek, Milka Hartman. Társfordítók: Jože Ternar, Lajos Bence. Murska Sobota: Pomurska založba.

- 1983 Weöres Sándor: *Boben in ples* (Dob és tánc – válogatott versek). Társfordító: Kajetan Kovič. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- 1984 Radnóti Miklós: *Razglednice* (Razglednicák). Társfordító: Kajetan Kovič. Murska Sobota: Pomurska založba; Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- 1984 Srečko Kosovel: *Ōsz a karsztokon* (válogatott versek). Társfordítók: Pór Judit, Tandori Dezső, Weöres Sándor. Budapest: Európa.
- 1985 Kardos G. György: *Palestinska trilogija* (Avraham Bogatir hét napja, Hová tűntek a katonák?, A történet vége). Társfordító: Jože Olaj. Murska Sobota: Pomurska založba.
- 1986 Gárdonyi Géza: *Egerski junaki* (Egri csillagok). Murska Sobota: Pomurska založba.
- 1989 *Sozvočje – Ōsszhang* (válogatás a muravidéki szlovén és magyar költők verseiből): Varga József, Rozsmán Erzsébet, Báti Zsuzsa, Szúnyogh Sándor, Bence Lajos; Branko Šömen, Igor Jože Olaj, Ernest Ružič, Milan Vincentič, Feri Lainšček, Valerija Perger. Társfordítók: Milan Vincetič, Bence Lajos, Sándor Szúnyogh, Jože Olaj. Murska Sobota: Pomurska založba.
- 1989 Kertész Ákos: *Vdove. Drama v dveh delih* (Özvegyek). Ljubljana: Mestno gledališče Ljubljansko.
- 1989 Esterházy Péter. *Pomožni glagoli srca* (A szív segédigéi). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- 1999 Nádas Péter: *Konec družinskega romana* (Egy családregegy vége). Murska Sobota: Pomurska založba.
- 1999 Petőfi Sándor: *Pesmi* (válogatott versek). Társfordító: Kajetan Kovič. Maribor: Obzorja.
- 2002 Márai Sándor: *Sveče so dogorele* (A gyertyák csonkig égnek). Murska Sobota: Franc–Franc.
- 2003 *Vzvalovano Blatno jezero. Antologija sodobne madžarske proze* (Hullámozó Balaton. A kortárs magyar próza antológiája). Társfordítók: Gaál Gabriella, Gabriela Zver, Marjanca Mihelič. Ljubljana: Študentska založba.
- 2003 Kertész Imre: *Brezusodnost* (Sorstalanság). Ljubljana: Študentska založba.

- 2004 Kertész Imre: *Kadiš za nerojenega otroka* (Kaddis a meg nem született gyermekért). Radovljica: Didakta.
- 2007 Dragomán György: *Beli kralj* (A fehér király). Radovljica: Didakta.
- 2008 Nádas Péter: *Lastna smrt, Skrbna opredelitev kraja* (Saját halál, A helyszín óvatos meghatározása). Ljubljana: Študentska založba.
- 2011 Márai Sándor: *Ljubimec v Bolzanu* (Vendégjáték Bolzanóban). Radovljica: Didakta.
- 2013 Márai Sándor: *Eszterina zapuščina* (Eszter hagyatéka). Ljubljana: Modrijan.
- 2014 Esterházy Péter. *Pomožni glagoli srca* (A szív segédigéi). Ljubljana: Beletrina.

Modern technológiák az idegen nyelv oktatásában

URKOM ALEKSANDER

Brzina promena čovekovog društvenog i kulturnog razvoja je znatno ubrzana inovacijama koje je pružila naučno-tehnološka revolucija krajem prošlog i početkom ovog veka. Te inovacije uzrokovala su kapitalne promene u veoma kratkom periodu, od svega desetak godina, a katkad i u mnogo kraćem roku. Nije drugačije ni sa stranim jezicima, u čijim metodama podučavanja i učenja se vide znaci neprekidnog razvoja, neprekidne evolucije. Danas slobodno može da se kaže da se strani jezici podučavaju i uče u ogledalu naučno-tehnoloških inovativnih rešenja. U radu će se detaljnije prikazati tehnološka rešenja koja kao primarni cilj imaju podizanje stepena jezičke kompetencije na stranom jeziku.

Az emberiség társadalmi és kulturális fejlődése jelentősen felgyorsult a múlt században és a jelen korban bekövetkezett tudományos-technológiai forradalom hatására. Ezek az innovációk kapitis változásokat eredményeztek nagyon rövid időn belül, néhány évtizeden belül, de akár csak néhány éven belül is. Nem történt más az idegen nyelvekkel sem, amelynek tanulási és elsajátítási módszereiben folyamatos fejlődési jelek figyelhetők meg. Ma nyugodtan megállapíthatjuk, hogy az idegen nyelvek tanulása tudományos-technológiai innovatív megoldások tükrében valósul meg. Ebben a dolgozatban néhány technológiai megoldás kerül bemutatásra, amelynek célja az idegen nyelvi kompetencia fejlesztése.

Ključne reči: naučno-tehnološka revolucija, strani jezici, jezička kompetencija

Kulcsszavak: tudományos-technológiai forradalom, idegen nyelvek, nyelvi kompetencia

MÍÉRT TANULUNK IDEGEN NYELVEKET?

Az idegen nyelv tanulás az ember társas életének és fejlődésének természetes velejárója. Az idegen nyelv, mint jelenség mindig is létezett, tehát annak tanulási szükséglete is jelentkezett ezzel párhuzamosan. Ma természetesnek vesszük az igényt, hogy megismerjünk más kultúrákat és nyelveket, tehát motiváltak vagyunk, hogy megismerjünk a másikat. Az

emberi történelem során azonban számos ok merült fel, hogy szükség legyen idegen nyelv oktatásra és tanulásra. A jelen tanulmányban sorra vesszük azokat az okokat, amelyek hatására az ember saját akaratából vagy akár kényszerből tanult idegen nyelveket.

Az első ok, amely kiemelkedő hatással volt az idegen nyelv tanulásra nem más, mint a kontinuitás. Az ember mindig is tanult idegen nyelveket. A legrégebbi koroktól az ember egyfajta kommunikációs kényszerben volt. Kénytelen volt saját érzéseit, gondolatait másokkal megosztani. E kommunikációs kényszer nélkül viszont fejlődni nem lett volna képes. Tehát a fejlődés útjában állt a kommunikációs kényszer, és az ember erre a kényszerre tanulási képességgel válaszolt, tehát fejlődött. Azonban a közelebbi-távolabbi területi szomszéd nem ritkán más nyelven beszélt. Az embernek tehát alkalmazkodnia kellett a helyzethez és megtalálta a módját annak, hogy megértse az idegen nyelven beszélő társat. A kontinuitás így megoldást eredményezett.

A szükséglet lehetett a következő fontos ok az idegen nyelv tanulására. Távoli múltban, az olyan alaptevékenységek, mint amilyen maga a kereskedelem is, utazással és idegen kultúrákkal történő kommunikációval jártak együtt. Az ember nagyon gyorsan felélte a közvetlen környezetében fellelhető javakat, így további területeket kellett meghódítania, amely idegen kultúrákkal való együttműködésre ösztönöztek. Az idegen nyelvek és kultúrák ismerete viszont előnyt jelentett a gyorsabb fejlődésben. Az az ember, aki idegen nyelven is képes volt boldogulni, lényeges előnyre tudott szert tenni, tehát érdekében állt tanulni és alkalmazni idegen kultúrák nyelvét.

Az emberiség történelme során az idegen nyelv tanulása a háborúk és új földrajzi területek meghódítása kapcsán előtérbe kerülhetett, rendszerint kényszer formájában. A győztes, illetve a hódító, mindig is azon munkálkodott, hogy a nyelve és kultúrája minél jobban elterjedjen a legyőzöttek körében. A hatalommal bíró a saját nyelvén kommunikálhatott és tömegeket nyert meg saját nyelvének, így számára

biztonságosabb és fejlődésére alkalmasabb rendszert tudott kialakítani.

Természetesen nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy az idegen nyelv tanulásának más oka a tudásszerzés volt. A műveltebb rétegek mindig is gyorsabban fel tudták mérni képességeiket és szükségleteiket, így hamar felismerték az idegen kultúrákban rejlő tudást. A tudásszerzést pedig saját helyzetük, befolyásuk és boldogulásuk megerősítésére fordították. A tudásszerzés elsősorban az idegen nyelven fellelhető forrásokkal való megismerkedés volt, klasszikusokat olvastak, fejlesztették kifejezésformájukat, új információkat szereztek.

Ha megnézzük a mai kor okait az idegen nyelv tanulására vonatkozóan, észrevehetjük, hogy részben megváltoztak a keretek, amelyeken belül az ember saját akaratából vagy kényszerből nyelvet tanul. Elsődleges ok az idegen nyelvek tanulására ma a globalizáció, amely részben téves üzenetet is közöl a mai generációval. Az idegen nyelven történő kommunikációra teszi a főhangsúlyt, gyakran alárendelve a mélyebb nyelvtudást. Egy globális térben kommunikálni képes társadalmakról vizionál jövőképet, gyakran felszínes tudás mellett. Így pedig az idegen nyelv oktatását és tanulását egy teljesen új helyzetbe hozza.

IDEGEN NYELV FOGALMA

Az idegen nyelv meghatározásához szükség van először is az anyanyelv pontos feltérképezésére, illetve vizsgálni kell a második nyelv és idegen nyelv közötti különbséget. Továbbá, szükség van különbségtételre a nyelvelsajátítás és a nyelvtanulás között.

A nyelvelsajátítás és nyelvtanulás között a tanulás motiváltsága és irányítása a különbség. Motiváltság és irányítás pedig tudatos és nem tudatos lehet. Amennyiben nem tudatos motiváltságról és irányításról beszélünk, nyelvelsajátításról beszélünk. Amennyiben a motiváltság és irányítás tudatos, nyelvtanulásról beszélünk. E megközelítés szerint

megkülönböztethetjük anyanyelvet, második nyelvet és idegen nyelvet. Az anyanyelv esetében a nyelv elsajátításáról beszélünk, második nyelv esetében részben elsajátításról és részben tanulásról, míg az idegen nyelv esetében elsősorban a nyelvtanulásról beszélünk (PETROVIĆ, 1988: 14).

Azonban itt fontos közelebbről meghatározni a második nyelv és az idegen nyelv közötti különbséget. Tudniillik, a második nyelv esetében a nyelvi kompetenciát egy adott nyelv természetes nyelvi környezetében szerezzük meg, például a német nyelvet Németországban tanuljuk, de a német nem az anyanyelvünk. E tanulási típusnak alapjellemzője az erős környezeti hatás, a nyelvi jelek szüntelen befolyása, jelentős a nem tudatos percepció. Az idegen nyelv esetében a nyelvi kompetenciát kiragadott nyelvi környezetben szerezzük meg, például a német nyelvet Magyarországon tanuljuk. Fő jellemzői a korlátozott külső hatás, ellenőrzött tanmenet, jelentős tudatos percepció (PETROVIĆ, 1988: 11).

Ha a tanulási típus egyik formából másik formába kerül, érdekes jelenségek tapasztalhatók. Ha a tudatos percepciót felváltja a nem tudatos percepció, olyan folyamatról beszélhetünk, amikor egy idegen nyelvből egy második nyelv formálódik, tehát megállapíthatjuk, hogy fejlődésbeli korrelációban áll az idegen nyelv és a második nyelv. Természetesen ez a folyamat a magasabb nyelvi kompetencia elérésénél tapasztalható. Rendszerint azoknál az egyéneknél, akiknél a legmagasabb, szinte anyanyelvi kompetencia elérése a cél.

MÓDSZEREK AZ IDEGEN NYELV OKTATÁSÁBAN

Ahogy a fentiekben már említettünk, az ember mindig is tanult idegen nyelveket. Történelme során viszont különböző szabályszerűségeket fedezett fel és bizonyos elvek szerint tanította és tanulta a nyelveket. Szabályszerűségek és elvek tudatában módszereket alakított ki és alkalmazott. A módszereknek követői lettek, így bizonyos módszerek meghatározott fontosságúak lettek az idegen nyelvek tanításában, tanulásában. Bár némely módszer évszázadokig is egyeduralkodó

volt, fontos megjegyezni, hogy „egyetlen egy módszerről sem derült ki, hogy segítségével nem lehet megtanulni idegen nyelvet, de az sem, hogy segítségével minden bizonnyal meg lehet tanulni egy idegen nyelvet” (BÁRDOS, 2005: 23). A módszerekre így, mint lehetőségekre kell tekinteni, és nem, mint megoldásokra.

Az első szabályozott és évszázadokig alkalmazott módszert „klasszikus módszer”-nek nevezik. Elsősorban az ókor nagy nyelveinek – görögnek és latinnak – tanulására összpontosított. A módszert gyakran nyelvtani-fordítási módszernek is nevezik, elsősorban azért, mert a nyelvtani szabályokat mintaszövegekkel, azoknak olvasásával és lefordításával próbálták taníttatni. Mivel a két említett nyelv a tudás megszerzésének alapja volt, minden az ember által végzett tevékenységgel kapcsolatban, így érthető volt, hogy az idegen nyelvek területén éppen ez a két nyelv dominált. Azonban a korának megfelelő igényekkel összhangban, a nyelvtanulásban a hangsúly nem a kommunikáción volt, hanem elsősorban az információszerzésen, így inkább passzív, mintsem gyakorlati tudást adott (TOČANAC, 1997: 8). Érthető, hogy a mai követelményeknek – melyek leginkább a kommunikáció legkülönbözőbb formáira és csatornáira támaszkodnak – már nem tud megfelelni (BÁRDOS, 2005: 46).

A 19. század második felében egy másik megközelítés jelent meg, mely szerint az idegen nyelvű kompetencia éppen a tanulandó nyelvvel való közvetlen érintkezéssel érhető el. A „direkt módszernek” is nevezett megközelítés így teljes mértékben megkísérelte kizárni az anyanyelvet a nyelvtanulás folyamatából. Alapelve szerint az idegen nyelvvel való közvetlen kapcsolat elegendő az adott nyelv lexikális anyagának és nyelvtani szabályainak felismerésére (TOČANAC, 1997: 14). Így a tanulók megfelelő inger hatására az idegen nyelvű struktúrákat és világképüket képesek lesznek alkalmazni.

Sok olyan módszer keletkezett, amely működési elvében az alapképességekre tette a főhangsúlyt. Az olvasási módszer is hasonló utat jár be, amikor a szövegértési alapképességet al-

kalmazta az idegen nyelv oktatásában. A módszernek alapvető elve, hogy a tanulónak viszonylag nagy lexikális tudást biztosítva nyújtson alapot a későbbi és további nyelvfejlésben (BÁRDOS, 2005: 76). A módszer elsősorban a híres írók és műveinek egy adott nyelvi szintre átirított szövegeit alkalmazza, de gyakoriak a frekvenciát szavak és kifejezések gyűjteményei is.

Ahogy sok más területén, a hadászati célból fejlesztett tudást a nyelvoktatásban is próbálták felhasználni. Kézenfekvő példa erre a felkészítés különböző katonai műveletre egy idegen nyelvi területen. Intenzív módszer, amelyet katonai módszernek is szokták nevezni, ugyan hadászati célból jött létre, de gyakorlati haszna megmutatkozott az idegen nyelvek oktatásában. A módszer alapelve az intenzitás. A tanulók intenzív turnusokban tanulják az idegen nyelvet. A nyelvtan szerepe a tanulásban igen csekély, fő hangsúly leginkább a beszédkésztségre és kiejtésre teszi (BÁRDOS, 2005: 93). A módszer gyakorlati haszna az, hogy rövid időn belül a tanuló képes lehet az idegen nyelvi területen működni és alkommunikációs helyzetekben, rendkívül erős beszéd-késztséget elsajátítani.

A technikai fejlődéssel együtt olyan módszerek is megszülettek, amelyek képesek voltak technikai eszközöket alkalmazni a nyelvoktatásban. Audio-orális módszer egy a magnó és nyelvi labor megjelenésével egy időben megszületett megközelítés, mely négy alapkésztségből a hallás utáni megértésre és beszédre helyezi a hangsúlyt. Fő eszköze a párbeszéd, melynek memorizálásával a tanuló tökéletes képet kap a kiejtés és a nyelvi konstrukció terén. Mivel a módszer elsősorban utánzásra és ismétlésre koncentrál – amiután a nyelvtani magyarázat is következik – alkalmas a kevésbé motivált tanulók nyelvi kompetenciájuk fejlesztésére.

Szemben az előző módszerrel – amely párbeszédre épít –, audiovizuális strukturális-globális módszer a szituációt helyezi a figyelem középpontjába. A szituációt az élő nyelvnek a lehető legvalóságosabb lenyomatának tekinti (TOČANAC, 1997: 25). Ez a lenyomat a hang és kép formában jeleníti meg

az információt, így a struktúrák felismerése a halló- és a látószervvel történik. A módszer fő elve azon alapszik, hogy a tanuló a nyelvi konstrukciók felismerését követően önállóan is képes új konstrukciók létrehozására.

A 20. század utolsó évtizedeiben egy gyakorlatias koncepció kezd kibontakozni, ugyanis a szakma számos korábbi módszerre megkísérel konstruktív választ adni, elsősorban a technológiai fejlődés nyomán megfogalmazott modern elvárásainak kielégítése céljából. E keretből – figyelembe véve az ember szükségleteinek megváltozását, melyet a technológiai fejlődés felgyorsítására eredményezett – egy olyan módszer jelenik meg, mely elsősorban a kommunikációra és kreatív kifejezésre teszi a hangsúlyt. Kommunikatív módszernek is nevezett megközelítés más prioritásokat állít a tanuló elé és elsősorban már nem taníttatja vele az idegen nyelvet, hanem azt tanítja meg, hogy miként kell használni egy idegen nyelvet (TOČANAC, 1997: 50). A tankönyvekben már egyre kisebb mértékben kapnak helyet a szöveges magyarázatok, helyettük inkább táblázatok, rajzok veszik át ezt a funkciót (KURTÁN, 2001: 135). A tanuló kommunikatív kompetenciát szerez, amely alkalmassá teszi arra, hogy a megfelelő nyelvi kódot helyesen és adekvát helyzetekben használhassa (BARTHA, 1999: 87). Már nem a nyelvtani struktúrák tökéletes felismerése és memorizálása a cél, hanem a beszédaktusok megállapítása, melyeken keresztül felismerhető a grammatikai szabályok működése. Így, a beszédaktus a nyelvhasználatnak egy adott szituációban a kommunikáció során rendelkezésére álló megoldások halmazát jelenti.

A MAI TÁRSADALOM JELLEMZŐI ÉS ELVÁRÁSAI

A posztindusztriális korszak, amelyikben a mai társadalmak léteznek, számos újítást hozott az emberi szükségletek, illetve azok kielégítésének terén. A mai társadalmak egyik specifikuma éppen a médiumok, modern és digitális technológiák percepciójában rejlik (AVRAMOVIĆ, 2006: 200). Médium, mind társadalmi jelenség, a mai napig számos definíciót ka-

pott. Leggyakrabban használt definíciója szerint a médium az információt széles közönséghez eljuttató tömegtájékoztató eszköze (PAVLOVIĆ, 2004: 141). Azonban, annak érdekében, hogy minél mélyebben tudjunk behatolni a médiumok lényegébe a jelen dolgozatban egy szélesebb értelmezésben fogunk rájuk tekinteni. Legtágabb értelemben a médium „bármilyen platform, felület amelyen keresztül az ember kommunikál saját környezetével, üzenet továbbítása vagy átadása céljából” (DŽAJLS, 2011: 11).

Ezen definíción a mai modern technológiák alapulnak, melyek hatására az úgynevezett új médiumok keletkeznek. Az új médiumok megjelenésével a kommunikációs modellekben változások sora tapasztalható. Az egyik jelentősebb változást az analóg jelről digitális jelre történő váltás jelenti (GUGA, 2015: 31). Az információ digitális formában történő kódolása és digitális szekvenciákban történő továbbítása az információáramlás jelentős felgyorsításához, illetve biztonságosabb adatkapcsolathoz vezetett. A kommunikáció jellege az interaktivitás koncepciójával is változik, amikor a kommunikáció kétirányúvá válik, a leadó és a felvevő között pedig nem hierarchikus viszony jön létre. Az új médiumok következő karakterisztikája a hipertextualitás, amely koncepció szerint minden szöveges, vizuális vagy audió adat magában tartalmaz egy vagy több útvonalat más adathoz (GUGA, 2015: 33). A hipertextualitás segítségével az információ közötti kapcsolat korlátlanra válik és kis idővel tömeges információgyártás kezdődik. A többi jellegzetesség mellett a virtuális valóság is jellemzi az új médiumokat, amely segítségével az információ könnyebb kezelése történik. Hogy képesek legyünk az információt könnyebben manipulálni, módosítani, megérteni, a virtuális valóság az információ lényegéhez képes eljuttatni minket, a megjelenített tárgyak megközelíthetőek, megfoghatóak, a felhasználó kölcsönhatásba léphet velük.

A nyomda, mint a mai értelemben vett első fontosabb médium, a 15. század közepén Gutenberg nyomdagépének feltalálásával született meg. Az azonos szöveg sokszorosításának gépesítésével rövid időn belül az írott szó egy tartós

és hordozható médium formájában széles körben elterjedt. Ezzel a lépéssel lehetővé vált az információ és adat gyorsabb áramlása, még azon társadalmi réteg körében is, amely addig el volt zárva az információtól, ezzel manipulálható volt és képtelen a fontos társadalmi döntések meghozatalára (AV-RAMOVIC, 2006: 203).

A következő médium – fénykép – megjelenésével az információhoz a vizuális tartalmat is hozzárendelték. A fénykép segítségével lehetővé vált a megismételhetetlen pillanat megörökítése tartós médiumon. Ezzel egy időben az információ vizuális percepciójában forradalmasítás történt.

Rádiózás megjelenésével az adó és a nagyszámú vevő közötti kommunikáció lehetségessé vált. Ezen médium koncepciója szerint a hang valós idejű továbbítása történik nagy távolságokra. Mivel ezzel megoldani látszott a nagyobb tömegekhez történő szólás lehetősége, a rádiózás a tömegtájékoztatás leggyorsabb és legolcsóbb alapeszköze lett (PAVLOVIC, 2004: 172).

Televízió megjelenésével gyökeresen megváltozott a nagy tömegekkel történő kommunikáció. Ezen médium ötvözte a fénykép, rádió és a sajtó tulajdonságait. Külön jelentősége abban rejlik, hogy képes a valóság kiválasztott szekvenciáinak az összeillesztésére, közvetlen jelenlét illúzióját, illetve mély emocionális reakciókat kiváltani az emberben.

Internet, mint a legmodernebb médium, a hálózatba kötött számítógépek és azokat összekapcsoló számítógépes programok rendszere ötletén alapszik. E módon az adat és információ áramlásában és raktározásában kimeríthetetlen kapacitás vált lehetővé. Az embernek így az eddig elképzelhetetlen mennyiségű adat és információ hozzáférhetővé vált, ami hatással volt az emberi tevékenység minden területére.

A fent említett médiumok nagy hatást gyakoroltak az emberi tevékenységre, így jelentős nyomot hagytak az idegen nyelvek oktatásában és tanulásában is.

A következőkben arról is szó esik, hogy milyen szituációkban milyen technológiát tudunk alkalmazni az idegen nyelvek oktatásában. A technológia alatt itt elsősorban az iskola keretében és iskolán kívül alkalmazott médiumok megoldásait kell érteni.

A dolgozat terjedelmi keretei miatt itt csak az internetes megoldások és eszközök kerülnek bemutatásra.

Az internet megjelenésével hirtelen megugrott azon eszközök száma amelyek a nyelvi kompetencia fejlesztésére lehet alkalmazni. Ma az interneten számos olyan oldal található, amelyek az idegen nyelvek oktatására szakosodtak. Természetesen, ezek mellett, számos olyan szoftveres megoldás is létezik, amely nem feltétlenül az internetes eléréshez kapcsolódik, azonban a működési elvül hasonló azokhoz a megoldásokhoz, amelyek az interneten találhatók. Az információs forradalom így az iskolai rendszert is módosítja, a tudás kezd transzdiszciplinárisá, gyakorlatiassá válni (NYÍRI, 2009).

Az on-line szótár az egyik alapeszköz, amelyet az idegen nyelvek oktatásában használunk. Használatuk ma elengedhetetlen, mivel egyre kisebb számban jelennek meg szótárak nyomtatott formában és egyre több minőségi szótár elektronikus formában és on-line is elérhető.

Az elektronikus levelezés (e-mail) fontos szerepet tölt be az idegen nyelvek oktatásában. Elsősorban az elektronikus eszközökön keresztül folyó kommunikációra használjuk az elektronikus postát, azonban az idegen nyelvek oktatásában is számos terület van, ahol hasznát tudjuk venni ennek a kommunikációs eszköznek. Tipikus példa az elektronikus levelezés idegen nyelvek oktatásában történő alkalmazására a tanár-diák közötti kapcsolattartás és idegen nyelven folyó folyamatos és edukatív jellegű kommunikáció.

A következő kommunikációs forma, amelyet meg kell említeni, a blog. A blog egy weboldalon megjelenő felület, amelyen egy vagy több szerző posztokat, rövidebb vagy hosszabb tematikus szövegeket szerkeszt vagy ír, amely szövegek kü-

lönböző funkciójúak és rendeltetésűek, leggyakrabban informatív, oktatási vagy professzionális jellegűek. A blog és az idegen nyelvek közötti kapocs abban a lehetőségben rejlik, hogy az egyes speciális és szűkösen definiált témában érdekelt olvasó egy idegen nyelven is hozzájuthat az igényelt információhoz. Az olvasó – még akkor is, ha nem rendelkezik a kellő nyelvi kompetenciával – motivált abban, hogy minél jobban megértse az olvasott szöveget, így kénytelen kutatni és értelmezni a szöveget és a tartalmát.

A közösségi hálózatok ma a médiumok elterjedésének legrepresentatívabb termékei és megoldásai. Egy olyan platform kifejlesztése, amely lehetőséget ad az emberek és csoportok összekapcsolására egy adott érdeklődési téma körül, illetve rokoni és ismertségi viszonyban levő egyének közötti kommunikációt tesz lehetővé, a közösségi hálózatok felhasználóinak egy információcserét szolgáló komplex eszközt bocsát rendelkezésre (DŽAJLS, 2011: 207). A felhasználók azon a platformon képesek saját profilokat kreálni és kezelni, saját fényképeket és videókat csatolni, különböző interaktív tartalmakkal kiegészíteni, más releváns profilokhoz és oldalakhoz hozzáférni, a további kommunikáció céljából (DŽAJLS, 2011: 207). Ezen termékével a média nagy hatást gyakorol a felhasználók szokásaira. Az első szembetűnő hatás az éppen az egyének közötti kommunikációban bekövetkezett változás. Az új koncepció szerint a modern nyelvi kompetenciát jellemzi a világos és rövid üzenetek közlése, egyszerűbb struktúrák alkalmazása, modern és hagyományos nyelvi formulák kreatív keveredése. Az idegen nyelvek és a közösségi hálózatok közötti kapcsolat többek között abban is megnyilvánul, hogy megnőtt az igény a globális platformokon történő kommunikációra. A felhasználó motivált abban, hogy kapcsolatot létesítsen a távolban levő partnerrel, a távolság pedig segít abban, hogy a kommunikációs kompetenciákban – és egyben az idegen nyelvi kompetenciában is – fennálló hiányát a felhasználók képesek legyenek leküzdeni. Ily módon a felhasználók idegen nyelven bátran közlik gondolataikat, véleményüket, az időbeli és térbeli elhatárolódás miatt.

Az internetes kommunikációs csatorna a kezdettől fogva a szinkron és az aszinkron elv körül szerveződött (DŽAJLS, 2011: 192). A szinkron elv szerint az információáramlás valós időben történik. A Skype, illetve a Chat a legjobb példák a kommunikáció ezen formájára. Skype forradalmi megoldást nyújt a távoktatásban. A távoktatás már egy ideje jelen van a közoktatásban, azonban a digitális technológiák megjelenésével a távoktatást is valós időben lehet folytatni, így ez az oktatási forma nagy tömegeket képes mozgósítani. A Skype ily módon a tanítást iskolai – materiális – környezetből digitális – virtuális – kontextusba viszi át. Mivel az idegen nyelvek oktatása az iskolai környezet mellett iskolán kívül is törthet – magánórák formában – a Skype komplex megoldást nyújt az órák szervezésére és lebonyolítására, amikor az oktató és a tanuló nem tartózkodnak ugyanazon földrajzi helyen, azonban képesek „face to face” kommunikációt folytatni a valós időben.

A mai kor digitális médiájának legmodernebb és legelterjedtebb eszköze a mobil telefon. A mobil telefon a kezdeti alapfunkciókon túl – mint amilyen a hívások indítása és fogadása, rövid szöveges üzenetek indítása és fogadása – ma olyan digitális eszközzé nőtte ki magát, amely képes saját felhasználójának internetelérést biztosítani, hozzáférést weboldalakhoz, nagyszámú interaktív tartalmakhoz, fenntartva az eredeti alapfunkciókat és azok bővítésével, mint például videó-hívásokkal, audió és video üzenetekkel, multimédiális lehetőségekkel. A mobil telefonhoz kapcsolódik az úgynevezett sms nyelv is, mely szöveges üzenetekre jellemző és amely nagy mértékben hat a nyelvi és helyesírási kompetenciára. Mobil telefon ma fontos szerepet tölt be az idegen nyelvi kompetencia fejlesztésében is. Az idegen nyelven levő digitális tartalmak hozzáférhetőségével, legkülönbözőbb oktatási és edukatív applikációkkal, a mobil telefon a „zsebiciklopédia” koncepciónak a legkiválóbb példája. Természetesen a mobil telefon egyben „idegen nyelvű tankönyv” is, így egyre gyakrabban alkalmazzák az idegen nyelv interaktív tanulásában, az iskolai rendszerben, illetve az iskolán kívüli környezetekben.

IRODALOM

- AVRAMOVIĆ Zoran, 2006: *Kultura*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- BÁRDOS Jenő, 2005: *Élő nyelvtanítás-történet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- BARTHA Csilla, 1999: *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- DŽAJLS Dejvid, 2011: *Psihologija medija*. Beograd: Clio.
- GUGA Jelena, 2015: *Digitalno ja: Kako smo postali binarni*. Novi Sad: ArtKult.
- KURTÁN Zsuzsa, 2001: *Idegen nyelvi tantervek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- NYÍRI Kristóf, 2009: *Virtuális pedagógia – A 21. század tanulási környezete*. <https://www.ofi.hu/tudastar/iskola-informatika/nyiri-kristof-virtualis>
- PAVLOVIĆ Milivoje, 2004: *Odnosi s javnošću*. Beograd: Megatrend univerzitet primenjenih nauka.
- PETROVIĆ Elvira, 1988: *Teorija nastave stranih jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- TOČANAC-MILIVOJEV Dušanka, 1997: *Metode u nastavi i učenju stranog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Pünkösöd, barát, mise, ádvent

Megjegyzések a magyar keresztény terminológia néhány szavának eredetével kapcsolatban

VIG ISTVÁN

A magyar nyelv keresztény terminológiájában számos jövevényszó található. Eredetükkel kapcsolatban a szakirodalom sok esetben bizonytalan, egyszerre többféle (különböző szláv, latin, olasz, német) származtatást is lehetségesnek tart. Új szempontok felhasználásával arra vállalkoztunk, hogy a címben megjelölt szavak eredetét pontosabban határozzuk meg. Eme szempontok alapján a keresztény térítés két szakaszra osztható, ennek megfelelően a hozzájuk kapcsolódó szókincs is különböző fogalomkörökbe osztható.

Az új szempontok felhasználása előrelépést jelentett a vizsgált szavak eredetének pontosításában. Közelebb vitt az eredet megállapításához (pünkösöd, ádvent), kiküszöbölte a nehezen tartható kettős átvételt (barát), és nagymértékben valószínűsítette a latin eredetet (mise). Reményre ad okot, hogy a teljes magyar keresztény terminológia eredetének pontosításában az új szempontok nagyon hasznosak lesznek. Ha nem is lehet majd minden egyes szó eredetével kapcsolatban egyetlen etimont megállapítani, arra mindenképpen alkalmasak lesznek, hogy segítségükkel az oda nem illő etimonokat ki lehessen szűrni.

Kulcsszavak: magyar keresztény terminológia, jövevényszavak, etimológia, pünkösöd, ádvent, mise

1 BEVEZETÉS

Ismeretes, hogy a magyar szókincs idegen eredetű elemei közül a szláv jövevényszavak aránya a legnagyobb (ZOLTÁN, 2005: 11; ZOLTÁN, 2014: 205). Ismert az is, hogy sok tükörszavunk és kifejezésünk szláv minta alapján keletkezett. Több ízben hangsúlyozták azt is, hogy a „... keresztény vallás magyar terminológiájában nagyszámú szláv jövevényszó és szláv mintára alkotott tükörszó van...” (KISS, 1976: 56, vö.

még 74-75). Ezek a megállapítások általában egy-egy kifejezés szláv eredetének az indoklásával kapcsolatban, általános bizonyító érvként fogalmazódtak meg. A magyar keresztény terminológia biztosan vagy feltehetőleg szláv eredetű szavainak etimónjával kapcsolatban azonban az átadó nyelvek meghatározását illetően sok a bizonytalanság.

Új szempontok érvényesítésével már most, az eddigi kutatások eredményeinek alapján pontosabban meg lehet állapítani keresztény terminológiánk több szavának eredetét. Ebben a cikkben ezt kívánjuk igazolni a címben említett szavak eredetének új értelmezésével. Az új szempontok az elmúlt évtizedekben a történelmi középkor-kutatásokban elért eredményeken alapulnak.

2 A KERESZTÉNY TÉRÍTÉS

A keresztény vallás elterjesztését két szakaszra oszthatjuk. Az első a tulajdonképpeni térítést, a második pedig a térítést folytató tevékenységet, a hit megerősítését foglalja magába (PADBERG, 2003: 400 kk.). Az első lépcsőben a térítők a keresztény hit előnyeiről kívánták hallgatóságukat meggyőzni. Ennek egyik eszköze az ún. *térítő prédikáció* volt. Annak ellenére, hogy nem őrződött meg ilyen szöveg, a legújabb kutatásnak sikerült más jellegű forrásokban eme prédikáció-típus legfontosabb tematikus jellemzőit azonosítania.¹ A források szerint a misszionáriusok a pogányokkal való kapcsolatfelvételük elején mondták el őket, de meggyőző erejükben okkal kételkedhetünk. Valószínű, hogy a misszionáriusok egyéb alkalmakkor is beszédet tartottak a megtérítendőknél, és bevatták őket az új hit alapelveibe. A keresztesítésnek ugyanis alapfeltétele volt, hogy a megkeresztelendők a Miatyánkot,

¹ PADBERG, 2003: 12-13. A térítő prédikációk elemeit tartalmazza V. Bonifác pápa Edwinhez, Northumbria királyához 625-ben küldött pásztorlevele, II. Gergely pápának a szászokhoz 722-ben intézett levele, valamint a Willibrord térítőről írt életrajz egyes részei (PADBERG, 2003: 69-182).

a Hiszekegyet és Krisztus szenvedéstörténetét valamilyen szinten ismerjék, ill. a kereszteleési szertartás során választ tudjanak adni a hit megerősítésével és a sátán megtagadásával kapcsolatos kérdésekre² A kereszteleésre való egy hetes felkészítés és vizsga nem biztos, hogy ezt a célt meg tudta valósítani, ezért gondolunk az egyéb, már jelzett alkalmakra. A térítés a kereszteleéssel zárult: a megkereszteltek ezzel léptek be a keresztények közösségébe.

A második szakasz, a térítést folytató tevékenység hosszú időt vett igénybe (PADBERG, 2003: 400 k.). Magyarországon is hasonló volt a helyzet, ugyanakkor időbeli elcsúszásokat is lehetségesnek kell tartanunk. Valószínű ugyanis, hogy a térítés nem egy időben fejeződött be, ami azt is magával hozta, hogy a második szakasz egyes vidékeken már korábban elkezdődött. A térítést folytató tevékenység, a hit megerősítése több cselekvési formát ölelt fel. A misén elhangzott úgynevezett *tanító prédikációknak* és a hívők sokoldalú lelki gondozásának célja az újonnan megkereszteltek hitének elmélyítése volt, amely az új vallás etikai, erkölcsi, viselkedésbeli előírásainak tanításával párosult. Szintén ehhez a szakaszhoz tartozott az egyházszervezet kiépítése, a papok képzése, a templomok és kolostorok építése, berendezése és felszerelése.

Magyarországon a nyugati térítés bizonyos előzmények után Sankt Gallen-i Brunó püspök érkezésével 972-ben kezdődött el, és ettől kezdve folyamatos volt (GYÖRFFY, 1983: 68-70, 72, 78; GYÖRFFY, 1984: 730). A magyar egyházszervezet alapjait az esztergomi érsekség megalapításával rakták le 1001-ben, majd 1009-ben átszervezték az addigi egyházszervezetet új püspökségek megalapításával, a meglévők átszervezésével és monostorok alapításával (GYÖRFFY, 1983: 177 kk.; GYÖRFFY, 1984: 771 kk.). A templomépítések 1009 után kaptak lendületet, és ezzel kapcsolatos, hogy Szt. István kötelezővé tette a templomba járást (GYÖRFFY, 1984:

² Ezt a tudást csak a megtérítendő, megkeresztelendő anyanyelvén lehetett közvetíteni (ANGENENDT, 1990: 426, 344–345, 438).

775–776). Az egyházszervezet továbbfejlesztése Szt. László király (1077–1095) nevéhez fűződik. Új püspökségek alapítására került sor, új templomokat emeltek, illetve a belháborúban tönkrementeket újjáépítették (GYÖRFFY, 1984: 916–920). László nemcsak a meglévő monostorokat gyarapította, hanem újakat is alapított (GYÖRFFY, 1984: 924–926). A templomok hálózatának megteremtésével kialakultak a rendszeres vallásgyakorlás feltételei is (GYÖRFFY, 1984: 920–921). Az új vallás gyakorlása nem volt még teljes, ugyanis az 1092-ben tartott szabolcsi zsinat határozatai komoly büntetést helyeztek kilátásba a vasárnap templomba nem járókkal szemben (GYÖRFFY, 1984: 920–921). Az új hit elterjedése nem ment zökkenők nélkül, és nem mondható el, hogy a 11. sz. végén maradéktalanul győzedelmeskedett. A két pogánylázadás (1046-ban és 1061-ben) is, attól függetlenül, hogy milyen társadalmi indítékaik voltak, a még élő pogány hagyományokra vetnek fényt (GYÖRFFY, 1984: 844–847, 866–867). A pogány szokások, amelyek legtovább a temetkezési szokásokban éltek tovább, 1100 körül szűntek meg.

3 AZ EGYHÁZI SZÓKINCSTÉLOSZTÁSA

A fent elmondottak alapján az egyházi szókincs időben és – részben tematikailag – két csoportra osztható. Az elsőbe a térítéshez köthető szavak tartoznak. Ebbe a körbe tartoznak a 1) három térítő prédikáció legfontosabb szavai³; 2) azoknak a szövegrészeknek a szavai, amelyek térítő prédikációnak tekinthetők, és más forrásokban azonosítottunk⁴; 3) a Miatyánk és a Hiszekegy kifejezései; 4) a keresztteléskor a hit megerősítésével és az ördög megtagadásával kapcsolatos formula szavai; 5) azok a szavak, amelyek feltételezésünk

³ Vö. 1. jegyzet.

⁴ Szt. Adalbert életrajza (*Vita et passio Sancti Adalberti...*) és Bamberg-i Ottó térítő püspök életrajza (*Heribordi Dialogus...*; WEINRICH, 2005: 57, 59, 105; 362, 363).

szerint Krisztus szenvedéstörténetéből a legnagyobb valószínűséggel elhangzottak (pl. jászol, töviskoszorú, kínszás stb.); 6) a három legfontosabb ünnep (karácsony, húsvét, pünkösd) elnevezései. Nem tűnt indokoltnak, hogy az első csoportba tartozó szavakat kisebb fogalomkörökbe soroljuk be, a hangsúly az időrenden van.

A második, a térítést követő szakaszhoz kapcsolódó szavak erősen eltérő tematikájuk miatt kisebb fogalmi csoportokba osztottuk. Besorolásukhoz Martin Fuß (2000) felosztásából indultunk ki, de a jobb áttekinthetőség érdekében egyszerűsítettünk rajta. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy egyetlen fogalomkörök szerint való csoportosítás sem tökéletes, és bizonyos mértékig önkényes. Nem véletlen, hogy a gyakorlatilag teljességre törő ilyen típusú osztályozás (HALLIG/WARTBURG 1963) nehezen ültethető át a gyakorlatba, és csak néhány esetben talált követőre. Az általunk megállapított fogalomkörök a következők: 1) a tanító prédikáció és a hozzá kapcsolódó oktató-felvilágosító tevékenység; 2) az egyházszerkezet; 3) a vallás gyakorlása (szóban és tettben); 4) tárgyi kultúra (épületek, tárgyak, eszközök); 5) az egyházi év kifejezései (ünnepnapok, ünnepi időszakok, a hét napjainak nevei). Az alábbiakban a térítés, az egyházszerkezet, a vallás gyakorlása és az egyházi év kifejezései közül egy-egy szó eredtét vizsgáljuk meg közelebbről.

4. 1 Pünkösd (szn.: 1138/1329; kn.: 1500 k.) a térítéshez kapcsolódó szó. KNIEZSA (1974: 928-929) úgy véli, hogy a szó hangtanilag nem vezethető le az olaszból, és a szlovén származtatás sem állja meg a helyét. Véleménye szerint, amelyet eldöntendő kérdésként fogalmaz meg, az etimon ófn. **pfinkusti*, vagy kfn. *pinkesti* lehet. Ezzel szemben a TESz (3: 321) a magyar szó lehetséges szláv, olasz és német eredete közül az olasz származást tartja hangtani szempontból a legvalószínűbbnek, a második helyen az ófn. eredetet, és a harmadikon legkevésbé valószínűként a szláv származtatást.

Az itáliai eredet igazolására a TESz velencei *pintecoste*, friauli *pentkosti*, júliai *pintikost*, anconai *pentkost* alakokat idéz.

Ezzel a származtatással kapcsolatban is komoly kétségek merülnek fel. Először is, mi köze lehet történetileg és nyelvileg egy közép-italiai város (Ancona) nyelvjárásának a magyar nyelvhez, ill. a magyarországi térítéshez? Másodsor, a friauli és júliai nyelvi adatoknak sincs bizonyító erejük. A júliai kifejezés tipológiailag nagyon eltérő, venetói és friauli dialektusokat jelöl. Jól látható ez például Enrico Rosamani (1958) júliai szótárának alcíméből (*Vocabolario giuliano dei dialetti parlati nella regione giuliano-dalmata quale essa era stata costituita di comune accordo tra i due Stati interessati nel convegno di Rapallo del 12-XII-1920*). Szavai között venetói (velencei, chioggiai, bellunói stb.) nyelvjárások, friauli dialektusok és tipológiailag a venetói nyelvjárásokhoz tartozó isztriai, dalmáciai dialektusok szóanyagát szerepelteti. Az említett terület közigazgatásilag a két világháború között a Venezia Giulia nevet viselte, hozzá tartozott Friaulon kívül Trieszt és környéke, továbbá az Isztriai-félsziget, Fiume/Rijeka, Cherso/Cres és Lussino/Lošinj szigetek, valamint Zara/Zadar. A második világháború után új nevet – Friuli-Venezia Giulia – és speciális autonóm státuszt kapott, és elveszítette Trieszttől keletre és délkeletre eső területeit.

Megjegyzendő még, hogy a friauli nyelvjárások presztízse is minimális volt. Az említett nyelvjárások anyanyelvű beszélői térítettek volna Magyarországon? Ez a feltételezés történelmi és nyelvészeti szempontok alapján is kizárható.

Az olasz irodalmi nyelv *pentecoste* 'pünkösöd' szava tudós szóátvétel a latinból (*pentecōste(m)*; DELIUN: 1164), és egészen biztosan tudós átvétel (az irodalmi olaszból vagy a latinból) a TESz által említett nyelvjárásokban is.

Az EWUng (2: 1221) is olasz vagy német eredetet valószínűsít, ahogyan az ESz (674) is északolasz és német eredetet tart lehetségesnek. Északolasz *pentkōsti* és olasz *pentecoste* alakokat említ. Első szava a TESz friauli és nem északolasz (!) szavával azonos. A német etimonok között kései ófn. *pinkes-ten* (t. sz. tárgyeset), és kfn. *pfingesten* (t. sz. részes eset) alakokat említ, hangtani okokból inkább az itáliai eredetet tartja valószínűbbnek. Legvalószínűbbnek a latin eredetet tartjuk,

mert átvétele se kultúrtörténeti, se nyelvészeti akadályba nem ütközik. A főnév végleges eredetének megállapítása még további kutatást igényel. Semmi nem indokolja annak feltételezését, hogy a térítők ne a latin kifejezést használták volna, ami iskolázottságuk alapján megalapozottnak látszik.

4.2 Barát (hn. 1153/1347; kn. 1195 k.) az egyházszervezet szó-kincséhez tartozik. A TESz (1: 246) R. szlovák **bratъ* forrásra gondol, de a magyar szó kétféle jelentése különböző szláv nyelvekből származhat. Ezt erősíti meg többi etimológiai szótárunk is (EWUng: 81; ESz: 56). Knieszsa (1974: 80–81) határozottan kettős átvétellel számol. A *'monachus, Mönch, szerzetes'* jelentésű főnév a horvátból, az *'amicus'* (1200 k.) bármely szláv nyelvből származhat. A kettős szóátvétel feltételezése fölösleges. Véleményünk szerint a *bratъ* 'nem ellenség, barát' jelentéssel került be a magyarba a honfoglalás idején vagy röviddel azután, és eredetileg valószínűleg csak a nem ellenséges szándékú szláv lakosság tagjaira vonatkozott. Nehéz ugyanis elképzelni, hogy a magyar nyelvnek ne lett volna saját szava a honfoglalás korában a *barát* és az *ellenség* megnevezésére. Később nemcsak a szó denotátuma bővült, hanem ezzel egyidejűleg elveszítette 'nem ellenség' jelentésárnyalatát is. Feltevésünk egyben azt is megmagyarázza, hogy miért szorította ki az új átvétel régi magyar megfelelőjét. A *barát* 'szerzetes' jelentése a térítés idején, tehát a 9. sz. vége és legkésőbb a 11. sz. közepe között alakult ki. Egyházi személyek (lelképásztorok, papok) a mai napig a *testvéreim* kifejezéssel szólítják meg gyülekezetük tagjait. A térítő szláv szerzetesek is anyanyelvükön a *testvéreim* (*bratrija/bratija* (*moja*)) (BABIČ, 2008: 99; vö. VASMER, 1986 1: 207-208) kifejezéssel fordultak hallgatóságukhoz, amelyet azután a tolmácsok a beszéd többi részével együtt lefordítottak.⁵ A magyar anyanyelvű

⁵ Vö. Bamberg-i Ottó püspök és térítő életrajzát (Heribordi Dialogus..., II: 18. WEINRICH, 2005: 366, 367): „*Fratres, emulor vos Dei emulacione.*” *Testvérek, Isten buzgó szeretetével szeretlek benneteket.*” Vö. 2Kor 11, 2: „Mert isteni buzgósággal buzgok értetek...”

hallgatóság egy része bizonyára kapcsolatba hozta a hallott kifejezést a már meggyökeresedett *barát* szóval, és barátoknak kezdte nevezni a szerzeteseket, így az új jelentés gyökeret eresztett. Egy adott foglalkozást űző vagy etnikai csoport elnevezése jellemző, gyakran használt kifejezéseik vagy egyéb külsőségeik (pl. ruházatuk) alapján nem megy ritkaságszám-ba. Ilyen pl. a *digó* (1835) 'olasz ember, Italiener' főnév (< velencei *mi digo* '(én) mondom'). A TESz vel. *digo* szóra gondol (az *i* /i:/ fonémán jelölt ékezet indokolatlan). Az EWUng trieszti *digo* adatot 'hör mal, ide halgass' alakot idéz. A trieszti nagyszótárban csak a *Mi digo* 'si capisce, magától értetődik' szerepel (GDDT: 201). Az EWUng velencei és friauli *digo* jelentéseit 'ich sag's dir doch, mondom neked'; 'paß auf, figyelj; verstanden? érthető?' se Boerio velencei (DDV), se a friauli nagyszótár (NPir) nem tartalmazza. Az (ESz: 145) északolasz *digo* eredetet említ, de nyelvjárási részletekbe nem bocsátkozik. A *vigéc* (1884) 'kereskedelmi utazó, ügynök' (< német *Wie geht 's?* 'Hogy van/vagy'; TESz 3: 1142; EWUng 2: 1634; ESz: 913-914); a *csuhás* 'gúnyos katolikus pap vagy szerzetes' (< csuha, ÉkSz 2003: 204; TESz 1: 569-570; EWUng 1: 233; ESz: 128). De az óegyházi szlávban is adatolt a *чръньскъ* 'szerzetes' (< *чрънь*, mn. 'fekete, sötét') a *мъничъ* 'ua.' (< gör. *μοναχός*) mellett (SADNIK/AIZETMÜLLER, 1955: 17, 59). A *barát* főnév ugyan a térítés idejében kapta meg 'szerzetes' jelentését, de a fogalomkörök szerinti besorolása miatt tárgyalására itt kerítettünk sort.

4.3 Mise (1372 u./1448 k.) a vallás gyakorlása (szóban és tettben) fogalomkörbe tartozó szó. Kniezsa (1974: 694) szerint az óegyházi szláv *mъša* átvétele. Mások szerint latin eredetű. A TESz (2: 934-935) a lat. *missa* átvételére gondol, de nem zárja ki az ún. szláv közvetítést sem. Eszerint a szó mégis szláv eredetű, csak a szlávban latin szóra megy vissza. Az EWUng szerint a szó különböző nyelvekből való átvétel. Az etimonnak *i* és rövid *š*-t [helyesen /i/ és / / fonémát] kellett tartalmaznia. Ugyanezt a véleményt osztja az ESz (541) is. Mi inkább a latin eredet felé hajlunk. A magyar nyelvben

szinte elenyésző a vallás gyakorlásával kapcsolatos biztosan szláv eredetű szavak száma, annál több viszont a latin jövevényszavaké (*eleváció, konfirmál, litánia, monstrancia, officium, ordináció, penitencia, prédikál, prédikáció, vesperás, vigília*), illetve az olyan magyar kifejezéseké, amelyek vagy latin mintára alkotott tükörszavak, vagy a latin nyelv ösztönzőleg hatott megalkotásukhoz (*böjt, búcsú, búcsújárás, búcsújáró, bűnbánat, esküszik, feloldoz, feloldozás, fohász, fölszentel, gyónik, gyógyás, hálaadás, hálaadó, hitvallás, körmenet, szentbeszéd, szentség, szertartás, úrfelmutatás, vezekel, vezeklés*). A latin kifejezéseket a nyugatról érkezett egyházi személyek anyanyelvüktől függetlenül közvetítették a magyar nyelvbe.

4.4 Ádvent (1470) az egyházi év kifejezéseinek fogalomkörébe tartozó szó. Kniezsa (1974: 583–584) a szláv, ill. latin eredet között ingadozik. Szerinte a szláv eredet (vö. kaj-horvát, szlov., cseh, szlovák *advent*, lengyel. *adwent*) mellett az szól, hogy az *adventus* -us végződése hiányzik a magyar szóból. Ugyanakkor a szláv etimon feltételezését két tényező gyengíti. Először az, hogy a magyarban léteznek latin eredetű, -us végződés nélküli szavak – *mód, kar*, stb., – másodsor pedig az, hogy a szó a szlávban aránylag nagyon kései, a 12. sz. utáni korszakra mutat. A TESz (1: 98–99) óvatos, amikor valószínű latin eredetet tételez fel, de a szláv közvetítést kizárja. A kérdés most már az, miért csak valószínű a latin eredet? Elvileg a német származtatást sem lehet kizárni. A kfn. korból adatolt az *advent*, vö. még a közép-alnémet kori *advente* alakot (KLUGE, 1999: 16). A szó viszonylag késői adatolásának a német és szláv nyelvterületen nincs sok bizonyító értéke. Tekintettel arra, hogy a kifejezés Krisztus születésével kapcsolatos, joggal tételezhetjük föl, hogy kései adatoltsága ellenére minden, keresztény hitre áttért nép nyelvében legkésőbb a hit megerősítése szakaszának valószínűleg már az elején megjelent. Az EWUng (8) és az ESz latin jövevényszónak tartja. Véleményünk szerint a magyar szó német eredetét sem lehet kizárni. A probléma még további tisztázásra szorul.

5 ÖSSZEFOGLALÁS

Az új szempontok felhasználása előrelépést jelentett a vizsgált szavak eredetének pontosításában. Közelebb vitt az eredet megállapításához (*pünkösöd, ádvent*), kiküszöbölte a nehezen tartható kettős átvételt (*barát*), és nagymértékben valószínűsítette a latin eredetet (*mise*). Reményre ad okot, hogy a teljes magyar keresztény terminológia eredetének pontosításában az új szempontok nagyon hasznosak lesznek. Ha nem is lehet majd minden egyes szó eredetével kapcsolatban egyetlen etimont megállapítani, arra mindenképpen alkalmasak lesznek, hogy segítségükkel az oda nem illő etimonokat ki lehessen szűrni.

IRODALOM

- ANGENENDT Arnold, 1990: *Das Frühmittelalter*. Stuttgart-Berlin-Köln: Kohlhammer.
- BABIČ Vanda, 2008: *Učbenik stare cerkvene slovanščine*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- DELIUN = CORTELAZZO Manlio/ZOLLI Paolo, (eds.): *Dizionario etimologico della lingua italiana. Seconda edizione in volume unico*. Bologna: Zanichelli, 1999.
- DDDV = BOERIO Giuseppe: *Dizionario del dialetto veneziano*. Venezia, 1856. [Rist. anastatica. Firenze: Giunti Martello, 1980].
- ESz = ZAICZ Gábor, (ed.): *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2006.
- EWUng = BENKŐ Loránd, (ed.): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- ÉKSz = PUSZTAI Ferenc (szerk.): *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003.

- FUß Martin, 2000: *Die religiöse Lexik des Althochdeutschen und Altsächsischen*. Frankfurt am Main: Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften. [Europäische Hochschulschriften. Reihe I. Deutsche Sprache und Literatur]
- GDDT = DORIA Mario: *Grande dizionario del dialetto triestino. Storico etimologico fraseologico*. Con la collaborazione di Claudio Noliani. Trieste: Edizioni de „Il Meridiano”, 1987.
- GYÖRFFY György, 1983: *István király és műve*. Második kiadás. Budapest: Gondolat.
- –, 1984: Államszervezés. A magyar állam megszilárdulása. *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1241-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1. 717–834. 2. 893–894.
- HALLIG Rudolf/von WARTBURG Walter, 1963: *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas*. Berlin: Akademie-Verlag.
- KISS Lajos, 1976: *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban*. Budapest: Akadémiai Kiadó [Nyelvtudományi Értekezések, 92.].
- KLUGE Friedrich, 1999: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Bearbeitet von Elmar Seebold*. 23., erweiterte Auflage. Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- KNIEZSA István, 1974: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Második kiadás. I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- von PADBERG, Lutz E. 2003: *Die Inszenierung religiöser Konfrontationen. Theorie und Praxis der Missionspredigten im frühen Mittelalter*. Stuttgart: Anton Hiersemann.
- NPir = PIRONA Giulio Andrea/CARLETTI Ercole/CORNALI Giovanni Battista: *Il nuovo Pirona. Vocabolario friulano*. Seconda ediz. con aggiunte e correzioni di Giovanni Frau. Udine: Società filologica friulana, 1992.
- ROSAMANI Enrico, 1958: *Vocabolario giuliano*. Bologna: Cappelli.
- SADNIK Linda/AITZETMÜLLER Rudolf, (eds.) 1955: *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*. Heidelberg: Winter.

- TESz = BENKŐ Loránd, (ed.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I-IV.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 1967–1984.
- VASMER Max, 1986: *Этимологический словарь русского языка.* 1–4. Москва: Прогресс. ²1986–1987 [Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1950–1958].
- WEINRICH Lorenz, (ed.). 2005: *Heiligenleben zur deutsch-slawischen Geschichte. Adalbert von Prag und Otto von Bamberg.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. [Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr-vom-Stein-Gedächtnisausgabe. Band XXIII]
- ZOLTÁN András, 2005: *Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok.* Budapest: Lucidus Kiadó.
- –, 2014: *A magyar-szláv nyelvi kapcsolatok. Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 205–210.

Az alföldi szlovákság szerb kapcsolatai

ZSILÁK MÁRIA

Autorka pertraktuje problematiku na podklade písomných pamiatok uchovaných na dolnozemských slovenských jazykových ostrovoch. Vychádza z Haanovej monografie, ktorá uvádza materiál o povstaní Pera a počínaní jeho vojska v békéssko-čanádsdom priestore. Na základe lap-susu v texte poukazuje na to, že Kollár v svojich Národných spievankách zverejnil verš, ktorý vznikol neskôr. Pokračuje predstavením činnosti a kultúrnohistorickými súradnicami evanjelických farárov, ktorí boli významnými osobnosťami v tomto regióne. Venuje pozornosť veľkorodine Kutlíkovcov, ktorej členovia pôsobili na historickej enkláve, ktorej jednotlivé časti dnes pripadajú Rumunsku a Srbsku. Aj cez osobné kontakty, zásluhou tejto rodiny sa mohli pestovať slovensko-srbské kontakty, podľa všetkého jej členovia majú zásluhy aj v posilňovaní povedomia slovenskej spolupatričnosti. Jedným z príkladov na tento jav je spojenie sa Srbov a Slovákov pri voľbe Eugena Paulinyho – Tótha za poslanca do Uhorského snemu. Nakoniec autorka cituje texty v tematike uvedenej v názve príspevku z domácej kroniky Bánhedešana Štefana Chovanca, ktorý bojoval v prvej svetovej vojne v Bosnii.

A szerző főképp a Dél-kelet alföldi történelmi szlovák nyelvszigeten megőrzött nyelvmélekekre támaszkodva fejti ki a problematikát. Haan Lajos írása alapján mutatja be a Pero-féle felkelést megőrkítő békéscsabai szóbeliségben és a szakirodalomban fennmaradt visszaemlékezéseket. Utal Kollár Národné spievanky c. népdalkötetére, amelyben egy később keletkezett vers téves adatokat foglal magában a történelmi eseménnyel kapcsolatban. Majd rátér az alföldön szolgáló evangélikus lelkészek tevékenységére, kiemeli a Kutlik család kultúrtörténeti jelentőségét, amelynek tagjai a történelmi enklávé ma romániai és szerbiai területre eső részén is tevékenykedtek. Fontos szerepük lehetett szerb vonatkozású szövegek elterjedésében a dél-kelet alföldi térség szlovákok lakta településeiben, továbbá a szláv összetartozás tudatának erősítésében. Eugen Pauliny - Tóth parlamenti képviselővé választása kapcsán bemutatja a vajdasági szerbek és szlovákok összefogását. Végül a nagybányai Chovanyecz István paraszt krónikájából első világháborús emlékeket közöl, amelyek szerb vonatkozásúak.

Klíúčové slová: Dolnozemskí Slováci, kontakty so Srbmi, slovanská identita, historické udalosti

Kulcsszavak: alföldi szlovákság, szerb kapcsolatok, szláv identitástudat, történelmi események

Alföldi szlovákok terminus alatt mi magunk a nagy magyar alföldön kialakult szlovák enklávék lakosságát értjük, amely átnyúlik a mai Románia, Szerbia, részben Horvátország területére. A szlovák tudomány azonban szélesebben értelmezi a fogalmat, az összefüggő szlovák etnikai területtől délebbre eső földrajzi területeket érti alatta. Eladásom elsősorban a békés-csanádi térség, vajdasági szlovákok és szerbek kapcsolataira fókuszál.

A csabaiak első dokumentált találkozása a „ráczokkal” a Pero féle lázadás idején, 1735-ben történt. Haan Lajos több forrásra támaszkodva örökíti meg az eseményt a Békés-csabáról szóló monográfiája *Chronológia* fejezetében (HAAN, 1991: 131-132).

A történetet német nyelven idézi Fessler munkájából, latinul az akkori csabai evangélikus pap Burián Sámuel feljegyzéseiből, amely tömör és objektivitásra törekvő szöveghez a következő megjegyzést fűzi:

„De azt nem beszéli el ő kigyelme, hogy ő meg ijedtében a' templomba szaladt, azonban a vad ráczok oda is utána nyomultak 's ötet szakálánál fogva az oltártól elrángigálták, a' mint az öregektől hallottam 's a' mit Markovicz¹ eme versei is igazolni látsznak...”

Mint ahogy az az idézetből kitetszik, Haan nemcsak több írott és szóbeli forrásra is támaszkodott. A „ráczok” támadását a továbbiakban így részletezi:

„Azt mondják, hogy ezen Ráczok iszonyú fosztogatásokat vittek véghez Csabán. Nem csak hogy az egyes házakat és a' városházát egészen kirablották, de még az utcán is lehúzták a' ruhaneműt. Ha valakin jó csizmát láttak, megállították: „daj sem butky!” 's a' szegénynek le kellett húzni a' csizmát, melllyet a' rácz felhúzott. Mikor már oszlottak, egy ilyen kurucz a' többtől elmaradt, minthogy lovát akarta patkoltatni. Megállott tehát

¹ Markovicz Mátyás (1707-1762) evangélikus lelkész. Mint költőt számon tartja az egyetemes szlovák barokk irodalom. Latin nyelvű írásai forrásként szolgálnak a békés-csanádi térség primér szlovák településeinek történetéhez, 18. sz.-i földrajzi, gazdasági, társadalmi viszonyainak kutatásához.

e' végre a' kovács műhely előtt, ott ahol most Ormay Tivadar háza van. A' kovács, ki bizonyosan a' fosztogatásból szinte kikapott, azt mondja neki, hogy emelje fel a' ló lábát 's a'mint ez a' ló lábához lehajlik, kalapácsával olyat üt a' fejére, hogy az azonnal halva rogy le. A' kovács ekkor legényeivel meg fogta a' halottat 's a'mint volt ruhástul, fegyverestül az udvarba elásta."

A szerző a továbbiakban egzakt módon törekszik a történet alátámasztására, arról számol be, hogy a jelzett helyen valóban kiástak a földből egy korabeli puskát, amely a birtokába került.

A 18. század harmadában igencsak nagy jelentőségű esemény lehetett Pero lázadóinak betörése a békés-csanádi térségben már meglévő primér szlovák településekbe, mivel népdal is megörökíti, amelyet Haan Ján Kollár Národné spievanky gyűjteményéből idéz (KOLLÁR, 1834-35: I. 42)

Slawně někdy tam pri Erdöhedi
Naši Slowakowé, Sarwašané,
Birinčané, z Čaby, Komlóšané
Rebelanty zbili, wpadše na ně.
Po dnes na gých kosti Arad hledj.
Zproněwěřilych Karlowi králi.
Wšech Slowáci do nohy vyřáli.

Haan azonban két okból sem tartja hitelesnek az idézett népdalt, részben azért, mert a szlovákoknak nem volt részük a lázadók leverésében, másrészt Tótkomlós ekkor még mint település nem létezett (HAAN, 1991:132). Magam úgy vélem, hogy a szöveg valamely evangélikus lelkész vagy tanító alkotása lehet, mivel nyelvezete olyan cseh nyelvi archaizmust tartalmaz, amely az egyszerű ember szóhasználatát nem jellemezte.

A 19. században az alföldi szlovákság kapcsolatai a szerbekkel más irányt vettek.

Mielőtt konkrét példákon prezentálnám a kapcsolatok jellegét, szükségesnek tartom tömören felvázolni az alföldi szlovák nyelvszigetekben végbement gazdasági, társadalmi, eszmei, kulturális változásokat.

Az egyre gyarapodó új településekkel nőtt a nyelvszigetek szlovák lakosságát szolgáló értelmiségiek, főként lelkészek és tanítók száma. A kedvező gazdasági viszonyoknak köszönhetően a 18. század végétől kialakult a tehetős paraszt-polgár réteg, polgári kulturális igényekkel. Míg a 18. század első harmadában jellemzően az összefüggő szlovák etnikai területről érkeztek az alföldieket szolgáló tanult emberek, a 19. századtól egyre inkább önellátóvá vált a közösség, a tehetősebbek taníttatták fiaikat. Nem véletlen, hogy Tessedik Sámuel európa-hírű gazdasági iskolája Szarvason jött létre. Másfajta igények hívták életre az esperességi gimnáziumot, amely Wenckheim bárónő támogatásával Szarvasról a közeli Mezőberénybe került át. Az intézmény létrejöttét és prosperitását Skolka András neve fémjelzi, aki pályakezdő éveiben Tessedik munkatársa volt. Skolka már pozsonyi tanulmányai idején tudatosan készült a pedagógus pályára, 1798-99-ben Stepfentalban dolgozott Salzmann Európában példa értékűnek, modernnek tartott intézetében, hogy megfelelő szintű műveltséget szerezzen (ZSILINSZKY/ ŽILINSKÝ, 1872: 176, 155, 2004: 89-101, 81-90, 183-185, SKOLKA, 1988: 10-42).

Pályája lezárásának éveiben, 1809-től, azonban Újverbász (Neuerbass, Vrbas) evangélikus lelkésze volt. A nemzetiségi és vallási tekintetben is vegyes közegben jól érvényesült Skolka európeér nézeteivel, a közösség megbecsült tagjává vált (SKOLKA, 1988: 43).

Akár a felső-magyarországi megyék szülőiteiről, akár született alföldiekről van szó, pályájukat illetően tipikus jelenség, hogy a teljes alföldi enklávén több helyen tevékenykedtek. Igen jól példázza a jelenséget a Kutlik klán tagjainak életpályája. Id. Kutlik János Felső Kubínban (Vyšný Kubín) született 1806-ban, 1890-ben szülőfalumban, Nagybánhegyesen hunyt el. Tanítói majd evangélikus lelkészi állásokat töltött be először a Vajdaságban, Ópazován (Stará Pazová), majd több szlovák településen a mai Románia területén, Pitvarosan zárult aktív pályája, nyugállományú éveit János fiánál (1830-1893) töltötte, aki Nagybánhegyes evangélikus közösségét szolgálta. Két házasságából 11 gyermek született,

alkotó tevékenységet rajta kívül 3 fia folytatott, az ifj. János, Bogdán Márton (1838-1925), Félix (1843-1890), a szakirodalom alkotó emberként tartja számon, id. János Félix nevű unokáját is (1883-1954). Id. János fiai szintén a földrajzi értelemben vett teljes Dél-kelet alföldi enklávé több településében működtek (BALÁŽOVÁ – BARTALSKÁ- FAZEKAŠOVÁ- HRONEC-ŠTEFANKO-DEMÁK, 1994: 28-29, 58-59). Félixet a szakirodalom nagybánhegyesi tanítóként említi, a vajdasági szlovákok történetírójaként méltatja, aki azonban szépirodalmi írásainak témáit a délszláv népek életéből mérítette: a szerbekéből, bosnyákokéből, horvátokéből, montenegróiakéből és bolgárokból (KMEŤ, 2010:117-119). Az idézett forrás más részében élénk, közvetlen élő kapcsolatokat dokumentál az enklávé mai Magyarország és a Romániába ill. Szerbiába eső részei között, amelyeket több értelmiségi írásban is megörökít (KMEŤ, 2010: 183-187).

Ebben a kontextusban nem okoz nehézséget elhelyezni szülőfalum egyik átlagon felüli intelligenciával megáldott tagjának, id. Chovanyecz Istvánnak (és fiának) írásbeli hagyatéka részeként a dátum nélkül lejegyzett következő szöveget:

Brankovo Kolo

*Kolo, kolo, vilovito, plaovito
 Navezeno, napleteno, okiteno, začineno
 Brže braté ámo, ámo, do se skúpa poigrámo
 Srbjanče ognuzivý ko se tebe jož neđivi
 Hrvatane ne od loňe, o uvek si ti bez mane
 Oj bosanče stará slavo tordo srđce torda glava
 Tord si kao kremen kamen dy stanuje živi plamen
 Ao éro tordá vero, koje tebe jošte tero
 Ty si kao chytrá muňa sto nikađe nepokúňa
 Kolo, kolo, naokolo naokolo
 Ao sremče gujo řuta svaky junak po sto púta
 Crnogorče care maly ko te ovde juž nefáli
 Mačem biješ mačem sečeš mačem sebi blagotečeš
 Blago turská glavo suva kroz nugorski vetor dúmu
 Oj sokole dalmatinče đivna mora đivny syniče
 Oj ti krásny dubrovcane náš i danás belý dane
 To sa pesme i starine pune slavy i mĩline*

*Oj slovanče tanany banafane lugani
Oj bačváni zdrávo zdrávo koju pesmi vâfi d'ávo
Oj bačváni zdrávo zdrávo koju pesmi veti stávo
I svi drugi dúž Dunáva i vy dy jé Drava
I svi drugi támo ámo da se skupa poigrámo
Štefan Chovanecz*

Összehasonlításul álljon itt az eredeti szerb szöveg:

Коло, коло
Наоколо,
Виловито,
Плаовито,
Наплетено,
Навезено,
Окићено,
Зачињено,
Брже, браћо, амо, амо
Да се скупа поиграмо.
Србијанче, огњу живи,
Ко се тебе још не диви!
Рваћане, не од лане
Одувек си ти без мане!
Ој Босанче, стара славо,
Тврдо срце, тврда главо,
Тврд си као кремен камен,
Де станује живи пламен!
Ао Еро, тврда веро,
Ко је тебе јоште терó?
Ти си кано итра муња
Што никада не покуња.
Ао Сремче, гујо љута,
Сваки јунак по сто пута!
Црногорче, царе мали,
Ко те овде још не фали?
Мачем бијеш, мачем сечеш,
Мачем себи благо течеш,
Благо турска глава сува,
Кроз њу ветар горски дува.
Ој соколе далматинче,
Дивна мора дивни синче!
Ој ти красни Дубровчане,
Наш и данас бели дане,
Та са песме из старине

Пуне славе и милине!
Ој Славонче танани!
Банаћане лагани!
Ој Бачвани, здраво, здраво,
Ко ј' у песми већи ћаво!
И ви други дуж Дунава,
И ви други де је Драва,
И сви други тамо, амо,
Амо да се поиграмо!²

Úgy vélem, e rendezvényen nálam hivatottabb résztvevők is vannak, akik interpretálhatják a Brankovo kolo helyét a szerb kultúrában. Előadásom témájához igazodva egy kérdés merülhet fel elsődlegesen, mi motiválhatta (valószínűleg) id. Chovanyecz Istvánt e szöveg lejegyzésére. Magyarázható-e Ján Kollár szláv kölcsönösség eszméjének hatásával (KOLLÁR, 1836: 39-53) az egyes közösségekre, vagy a praktikum, az élő regionális kapcsolatokból adódott az érdeklődés.

A kétfajta magyarázat lehetősége az alábbi tények alapján adódik:

A nagybánhegyesi evangélikus nagytemplom alapköletétele alkalmából írott szlovák nyelvű dokumentumban, amelyet id. Chovanyecz István fogalmazott és kéziratosszerű füzetében is megörökített, a presbitérium tagjai közt felbukkan a Kutlik család kevésbé ismert és számon tartott tagjainak, Péternek és fiának a neve, ami arra enged következtetni, hogy megbecsült tagjai voltak a gyülekezetnek – akár Péter családján keresztül is feltételezhető élő kapcsolat a vajdasági térséggel.

Ugyanakkor más, a kéziratosszerű füzetben található szövegek utalnak arra, hogy tulajdonosa számára nem volt ismeretlen Kollár munkássága. A már említett - nagybánhegyesi evangélikus nagytemplom alapköletételéhez megfogalmazott szlovák (pontosabban szlovákizált cseh nyelvű) írásában - Kollártól idéz: *Ale pevne vůle tužbe ušlechtilé rado dává něbe dojit cile;*

² Ezúton mondok köszönetet Golub Xéniának az eredeti szerb szövegért.

(Kollár) [sic!]. Magának Kollárnak bizonyíthatóan volt közvetlen kapcsolata az alföldi szlováksággal (KOLLÁR, 1863). Úgy vélem, távol állna a realitástól, ha azt feltételeznénk, hogy széles körben ismerték Kollár filozófiai írását, vagy főművét, a Szlávia leányát (Slávy dcéra), inkább prédikációin keresztül hathattak eszméi (KOLLÁR, 1831, 1844).

Ami a szláv kölcsönösség eszméjének sikerét és hatását illeti Matija Murko elemzésének végkövetkeztetésével értek egyet, aki rámutatott, hogy a szlávok összetartozás tudata valójában a szláv törzsek szétválása óta többé-kevésbé élt különböző formákban, Kollár a kor szellemiségének megfelelő tartalommal töltötte meg (MURKO, 1962: 76–93, 94–103).

A szlovákok tudatában, s ez érvényes a nyelvszigetekre is, bizonyos szinten benne volt a szlávok összetartozásának tudata a 19. század második felében, része volt a kor milliójének. Erőteljesen támogatta a mindennapi élet diktálta praktikum is, ahogy ezt a következő példám is alátámasztja:

Viliam Pauliny-Tóth (1826–1877) nem volt a nyelvszigetek szülőltje, sorsa azonban több ponton is összefonódott a dél-kelet-alföldi enklávén élőkkel.

Széleskörű tevékenységet folytatott, költő, próza- és drámaíró, publicista, szerkesztő, hivatalnok, politikus, a Matica slovenská alelnöke, a magyar országgyűlés tagja.

Élete rendkívül fordulatos volt, tizennyolc hónapos korában elveszíti apját, anyját tizennégy évesen. Neveltetése során kettős hatás éri, pártfogói iskoláztatják, egy részük a szlovák, más részük a magyar identitás felé terelgeti. E kettős identitás jegyében vesz részt az 1848-as eseményekben, harcol Štúr légiójában és Kossuth hadseregében is. A szabadságharc bukása után állami hivatalba lép, 1853-ban a kormány Kecskemétre nevezi ki megyei komiszárnak. Itt köt házasságot a szintén árvaságra jutott Tóth Vilmával. Vilma nagybátyja, Tóth János, aki egyben gyámja volt, mindkettőjüket adaptálja, így kapja a Tóth nevet és egyben nemesi rangot. Szlovák színekben választják meg 1869-ben, országgházi képviselőnek, másodikként ebben a tisztségben L. Štúr után (GOMBALA, 1975). Sikeres képviselővé választásának vajdasági szlovák és

szerb vonatkozásait szeretném bővebben kifejteni Ján Sirácky írása alapján (SIRÁCKY, 1971: 83-96).

A cikk szerzője idézi a Szerb Nemzeti Párt becskerekai konferenciájának azon írásban rögzített elveit, amelyek nemzeti-ségi összefogást tesznek lehetővé a történelmi Magyarország nemzetiségei között (a horvátokat kivéve – ismert okoknál fogva), amennyiben megfelelő szerb jelöltet nem tudnának állítani. Fontos kitétele az elvi megállapodásnak, hogy akár szerb, akár más nemzetiségű jelölt nyeri el a parlamenti mandátumot, köteles lesz az összes többi nemzetiség érdekeit is képviselni. Viliam Paulíny-Tóth személyére a kulpíni szlovákok tettek javaslatot, javaslatukkal a helyi szerbek egyetértettek. Személye és tevékenysége az alföldi szlovákság körében ismert volt, hogy a szerbek számára sem volt ismeretlen, Sirácky adekvát módon adatolja. Felsorolja azokat a szerb intézményeket és társaságokat, amelyek tiszteletbeli tagjuknak választották mind irodalmi mind közéleti tevékenysége alapján. A jelöltség elfogadása után Paulíny-Tóth személyes látogatást tett számos vajdasági településben – ma választási kampánynak neveznénk. A cikk mellékleteként jelentette meg a szerző Paulíny-Tóth saját kezű jegyzeteit, amelyekben tételesen felsorolja, mely településekben név szerint kik szavaztak rá. 14 település 1888 választója közül 1367-en voksoltak Paulíny-Tóthra. Érdeemes felsorolni a településeket név szerint is, különös tekintettel arra, hogy magának a jelöltnek a megjegyzései tartalmazzák az adott település nemzetiségi összetételét:

„1. Nový Futok – Nemci, 2. Starý Futok – Srbi, Nemci, 3. Starý Kér – N(emci), Sr(bi), M(ad’ari), 4. Begáč – Srbi, 5. Čéba – Nemci, 6. Piroš – Sr(bi), M(ad’ari), 7. Hložany – Slov(áci), Sr(bi), 8. Kysáč – Slov(áci), Sr(bi), 9. Desp. S. Ivan – Srbi, 10. Nová Šova – Nemci, 11. Stará Šova – Srbi, 12. Buľkeš – Nemci, 13. Petrovec – Slováci, 14. Kulpín – Slov(áci), Sr(bi).“

Viliam Pailíny-Tóth országházi ténykedését más írásomban részletesebben bemutatam (ZSILÁK, 2015: 255-261). Leszár-mazottai ma is élnek Békéscsabán, büszkén ápolják elődjük emlékét, leánygyermekük a Szlovák Általános Iskola tanulója.

Ami a 20. századot illeti, a nagybánhegyesi ifj. Chovanyecz István saját kezűleg írt visszaemlékezéseiben az I. világháborúra található egy részletet, amelyben magyar katonatársának magyarázza a szlovák nyelv hasznosságát a szlávokkal való kommunikációban. Az I. világháborúban Boszniában ill. Szerbia más területein harcolt.

„Prisly zme domesta Varesu o pol 11. hod. vnoci tam nas Obivaťelja s Velkou radostou čakala Ženi Deti proti nas nosily nam Kávu, Čaj, slovom čo si kerí zažadau zo seckym bi boly hovely a ešte s kerim sa ved'eli s hovárat to jest zo Slováci. Kazdimu zjadost sa vihovela lem skrze Slovákka lebo ten sa tu s Hovara aspon pjaťima Národnosťý, načo teraz vravja naši Uhorsky Maďari že sa hádam Slovaci po všetkom svete a davaju im vpokoleňi Ľudskom Prednsoť, stoho ohľadu že aj oňi júst tak ako aj druhje Národnosty rozptileni sa po Sveťe a Hnani Hruzou Svetovej Vojni a nenajdu si ničd'e jich Familiálno Pokoleňia a do Zaista im pride v dnešních časoch aj to na ťm že darmo sa Veľad'ja lem ich buďe málo,! to im Je velme divnô a spituju sa, Slovákka; skim ti hovorís,? Aj s tím, aj s tím keď mu Slovák povje, hovorim s Bosnakom 1, s Horvatom 2, Dalmátom 3, Slavonom 4, s Krajonom 5, Srbom 6, Černohorcom 7, Bulhárom 8, Rusom 9, Poliakom 10, Čechom 11, Slezakom 12, Moraucom 13 a ja som Slovák 14 tak hovorim 14. Reči z hikňe! a kďe si sa to naučil?...“

Kéziratos hagyatékában található az alábbi vers és saját szlovák fordítása. A vers forrásához a következő információkkal szolgál:

Egy bosnyák felkelő, aki Boszniában harcolt, az ünnep alkalmával levélben küldte el az ő dalukat. A magyar fordítást Chovanyecz István a fronton az Esti újság egyik 1915-ös számából másolta ki, soronként fordította szlovákra.

I. Boszniában havas már a hegytető
Bosnej vrchi bjeli sněh už pokrývá
Mégis mindig virágozik a temető
Zato ještě len cintorín rozkvítá
Népfelkelő sírja felett kislejfa
Něpfelkělo sírja felett kislejfa
Postalcovi nad hrobom tam kríž z dreva
A természet fehérre koronázta
Príroda to v bielo korunovala

II. Az a fejfa nem rothad el sohasem
Ten kríž z dreva nevezne porušenia
Nem hervad el azon még a virág sem
Ani kvjetok nezavedne na ňom nigda
Kősziklából hősi sír van kirakva
Zo skál tvrdich viložení hrob jeho
Népfelkelő porladozik alatta
Kde truchlatje postalca jeho telo

III. Boszníának hegyes völgyes határa
Bosnej chotár samé doli i vrchi
Szerbiától elválasztja a Drina
Od Serbie delja ho prúdi Drini
Sötét éjjel hidat építenek rajta!
V tmavej noci si most na nej stavajú
Népfelkelő masírozik át rajta
Postalci na ňom smelo prechádzajú

IV. Sötét éjjel épül a híd a Drinán
V tmavej noci na Drine most stavajú
A szerb srapnel világító sugárnál
Srbské šrapneli jim svetlá dávajú
Népfelkelők feltekintnek az égre
Postalci si zvihnu oči do neba
Lesz még ezért a szerbeknek melege
A vibiju všetkích ta von do pekla

V. Ha bemegyünk a szülött Szerbiába
Keď prídeme ta do rodnej Serbie
Bekopogunk Petár udvarába
Zabúčame brat Petrovi na dvore
Petár király hol van fiad a Györgye
Ti kráľ Petro kde je sin tvoj ten Ďorđe
Leszámolunk a kutyával örökre.
Zvršíme s nim ako zo psom na dvore.

A kétféle szövegből kitetszik, hogy bizonyos szinten tovább élt a szláv egység tudata, valamint a kisember szolidaritása is - bár a háborús körülmények által determináltan.

A II. világháború végén a magyarországi szerbek és szlovákok alapították meg a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontját Battonyán 1945-ben. A népfront jellegű mozgalom-

nak politikai háttere a Szovjetunióban formálódott – a részletekre ezúttal nem térek ki. A MSZAF szervezetnek 1945-48 között hetilapja is megjelent Budapesten *Sloboda* = Szabadság címmel. Pozitív hozadéka szlovák vonatkozásban, hogy publikációs lehetőséget biztosított a békés-csanádi térség népi (*insit*) írói (*písmáci*) számára (BARTALSKÁ, 1985: 12, MOMKO, 2009: 79-94.)

Később azonban a lap a csehszlovák- magyar lakosságcsere legfőbb propagátorává, a szervezet pedig a megvalósítást szorgalmazó politikai erők legfőbb partnerévé vált. Talán ez okból nemigen esik szó a Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontjáról a Tótkomlós monográfiában, annak ellenére, hogy helyi kirendeltsége volt több alapító taggal és aktivistával (SZINCSEK, 1996: 357).

E mozgalom képezte azonban a bázisát a kisebbségek későbbi szervezeteinek: a MSZAF délszláv szekciója 1946 október 5-6-án tartotta II. kongresszusát Bácsalmáson, ekkor alapították meg itt a Délszlávok Demokratikus Szövetségét, amely mintául szolgált más magyarországi nemzetiségek számára is. A szlovákok 1947 október 26-28-i kongresszusukon követték a délszláv példát (MOMKO, 2009: 86).

A 20. század második fele, valamint a 21. század a korábbi hagyományoktól eltérő kapcsolatokat alakított ki a hazai szláv kisebbségek között, amelyek kifejtése meghaladja jelen írás kereteit.

Összegzésül:

Előadásomban arra törekedtem, hogy konkrét példák felsorakoztatásával mutassam be a szlovák- szerb kapcsolatok kevésbé ismert vetületeit történelmi távlatokban.

Választhattam volna másfajta megközelítést is, pl. a hely szelleméhez jobban illeszkedett volna Ján Bortnický tevékenységének bemutatása, aki Bernolák híve volt, tudós pap, és a szakirodalom szerint Pomázon is teljesített katolikus lelkesítő szolgálatot. A téma kutatása időigényes volta miatt elálltam szándékomtól, abból a megfontolásból is, hogy per-

spektívikusan kisebbségek közti együttműködési lehetőségeket kínál.

IRODALOM

- BALÁŽOVÁ Eva – BARTALSKÁ Ľubica – FAZEKAŠOVÁ Mária- HRONEC Vítazoslav –ŠTEFANKO Ondrej – DEMÁK Miroslav, 1994: *Slovník slovenských spisovateľov Dolnej zeme*. Bratislava: ESA.
- BARTALSKÁ Ľubica, 1985: *Ozveny rovín*. Martin: Matica slovenská.
- GOMBALA Eduard, 1975: *Viliam Pauliny-Tóth život a dielo*. Martin: Matica slovenská.
- HAAN Lajos 1858, 1991: *Békés-csaba. A város története a XIX. század harmadik harmadáig* Pest, II. kiadás: a szerző halálának 100. évfordulója tiszteletére. Békéscsaba: Békés Megyei Közgyűlés Önkormányzati Hivatala.
- (id. és ifj.) CHOVANYECZ István: *E könyvecse tulajdonosa / Chovanyecz István/ amelybe saját maga jegyez be/ mindenféle hasznos dolgokat, amelyek az élethez szükségesek/ Tót Bánhegyesen/ az úr 1888-dik esztendejében/ Február 8-án. (Kézirat)*
- KMEŤ Miroslav, 2010: *Historiografia dolnozemských Slovákov v 19. storočí*. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko
- KOLLÁR Ján, 1834-35: *Národné Zpiewanky čili Pjesně světské Slowáků v Uhrách, I.-II.* Buda: Egyetemi nyomda.
- –, 1836: *O literárném Wzágemnosti mezi kmeny a nářečmi slowanskými. Hronka I./ II.* 39-53.
- –, 1863: *Paměti z mladších let života. Spisy Jana Kollára...* Praha: L. Kolber.
- –, 1831: *Nedelní, svátečné i příležitostné Kázně a Řeči od Jana Kollára, cjrkwé ewangelické Pešťansko-Budínské sl. b. k. učené Společnosti krakowské úda*. W Pešti: tiskem Trattnera a Karolyiho.

- -, 1844: *Nedelní, svátečné i příležitostné Kázně a Řeči k napomožení pobožné národnosti od Jana Kollára. Starššjho seniorálnj cirkwe ew. Peššřansko-Budinské. Sl. B. kazatele Zboru slowenského a několika učěných společností ouda. Djl Druhý. Budjn: Jan Gyurian a Márton Bagó.*
- MOMKO Miloš, 2009: Antifašistický front Slovanov v Maďarsku. *FÓRUM (spoločenskovedná revue)*. Šamorín. 79–94.
- MURKO Matija, 1962: Slovanska ideja pred Kollarjem (iz češčine prevedel Božidar Borko), Sto let Kollarjeve »Slovanske vzajemnosti « (iz nemščine prevedel France Vogrinc. *Izbrano delo*. Ljubljana: Slovenska Matica, 76–93, 94–103.
- SKOLKA András, 1988: *A Békés vármegyei Mezőberény történeti-topográfiai leírása. (Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta, az eredeti német nyelvű szövegpszemelvényeket válogatta Soós István)*. Békéscsaba: a Mezőberényi Nagyközségi Tanács közreműködésével kiadta a Békés Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága.
- SZINCSOK György (szerk.), 1996: *Tótkomlós története I. Tótkomlós: Tótkomlós Város Önkormányzata*.
- SIRÁCKY Ján, 1971: Spoločný postup Slovákov a Srbov v južnej Báčke pri voľbe Viliama Paulinyho-Tótha v Kulpíne roku 1869. *Slováci v zahraničí 1. Zborník Ústavu pre zahraničných Slovákov* MS. Martin: Matica slovenská. 83–96.
- ZSILINSZKI Mihály/ŽILINSKÝ, Michal 1872, 2004: *Szarvas város történelme és jelen viszonyainak leírása / Dějepis Městečka Sarvaš a opis nynějších jeho poměrů*. Pest/Pešť: Hornyánszky Victor, Reprint + szlovák fordítás: Békésska Čaba: VÚSM.
- ZSILÁK Mária, 2015: A szlovák társadalom XIX. századi ruszofil irányultságának tényezői. *Szlávok és magyarok. Köszöntő könyv Zoltán András 65. születésnapjára*. Budapest: ELTE Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Orosz Irodalom és Irodalomkutatás Doktori Program. 255–261.

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA SYMPOSIA SLAVICA

Eddig megjelent:

A cseh szak 50 éve, 1955–2005: a 2005. november 14–15-én megtartott jubileumi konferencia anyaga. 2007. Szerk.: Heé Veronika és Oleg Fedoszov.

Aktuálne problémy slovakistiky. 2007. Szerk.: Zsilák Mária.

A bulgarisztika ma. Eredmények és távlatok. 2007. Szerk.: Dudás Mária.

Jazykovedné dielo Sama Czambela. 2010. Szerk.: Zsilák Mária.

Od početaka do danas. 120 godina kroatistike u Budimpešti. 2016. Szerk.: Lukács István.

Nexus linguarum. Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István tiszteletére. 2017. Szerk.: Lukács István.

Slovenistika 10. Zbornik predavanj. 2017. Szerk.: Lukácsné Bajzek Mária.

